

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI

Halkara hukugy

**Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary
üçin okuw gollanmasy**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi**

Aşgabat 2010 ý.

S.A. Taňrygulyýewa

**Halkara hukugy
(okuw gollanmasy)**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi.**

**Ylmy redaktor hukuk ylmlarynyň
kandidaty, dosent M. Tyllaýew**

Aşgabat 2010 ý.

Giriş

„Türkmenistan milli bähbitleri we öz üstüne alan halkara borçnamalaryny özara peýdalý we netijeli hyzmatdaşlygyň prinsiplerine goldanyp, ähli döwletler bilen dostlukly gatnaşyklary ýola goýýar.“

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly

Berdimuhamedow

Biziň döwrümüz taryhy kanunalaýyklyk – adamzat jemgyýetiniň durmuşynyň halkaralaşdyrylmagy bilen häsiýetlendirilýär. Dürli-dürli serhetleriň bolmagyna garamazdan, ýurtlaryň bir bitewi halkara bileleşiginde özara gatnaşyk tendensiýasy ösýär. Halkara gatnaşyklary diňe bir döwletiň däl, eýsem her bir aýratyn adamyň durmuşyna hem öz täsirini ýetirýär.

Halkara gatnaşyklar ulgamy hukugyň aýratyn görnüşi – halkara hukugy bilen kadalaşdyrylýar.

Halkara hukugy hukuk pudagydyr, ol ýuridik kadalaryň jemi bolup, parahatçylygy we hyzmatdaşlygy üpjün etmek maksady bilen döwletara gatnaşyklaryny düzgünleşdirýändir.

Halkara hukugy birnäçe pudaklary – diplomatik we konsullyk hukugyny, halkara guramalar hukugyny, halkara şertnamalar hukugyny, halkara howa, halkara deňiz, halkara jogapkärçilik, halkara ynsanperwerlik, halkara

adam hukuklaryny öz içine alýar. Bu hukuk pudaklary öwrenilende her pudaga degişlilikde konwensiýalar hem giňişleýin öwrenilýär. Halkara hukugynyň döwletiň içerki durmuşyna we milli hukuga täsiri artýar. Şonuň üçin hem halkara hukugyny bilmeklik, diňe halkara gatnaşyklary bilen baglylara möhüm bolman, eýsem dünýä syýasatyna we ykdysadyýetine düşünmek isleýänler üçin hem wajypdyr.

Halkara hukugy umumyadamzat medeniýetiniň wajyp elementidir. Ol halklaryň bir-birini hormatlamaklygyna hem täsir edýändir.

Halkara hukugyny öwrenmekligiň ähmiýetiniň artmagy bilen, Birleşen Milletler Guramasy oňa has uly üns berip başlady. 1990-1999 ýyllar Halkara hukugynyň onýyllygy diýlip yglan edildi.

Häzirki wagtda dünýä bileleşigi halkara hukugynyň ösdürilmegine we ýaýramgyna degişli birnäçe işleri amala aşyrýar. Türkmenistan hem halkara hukugynyň subýekti hökmünde bu prosese işjeň gatnaşýar. Hormatly Prezidentimiziň : „ Türkmenistan halkara bileleşiginiň doly hukukly agzasy bolmak bilen, milli kanunçylygymyzy ösdürmegiň esasy çeşmesi bolup durýan BMG-niň umumy ykrar edilen konwensiýalaryny ratifisirledi“ diýen sözleri hem muny tassyklaýar.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanynnda Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň halkara gatnaşyklary giň gerim alýar.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidentiniň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan içeri we daşary syýasatlarynyň baş maksady hem ýurduň özygtyýarlylygyny saklamakdan we pugtalandyrmakdan,

dostlukly özara gatnaşyklary ösdürmekden, ilatyň sosial ýagdaýyny ýokarlandyrmakdan ybaratdyr.

Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwleti halkara hukugynyň doly hukukly agzasy bolmak bilen, BMG-niň Tertipnamasyndan gelip çykýan we umumy ykrar edilen halkara kadalaryny we ýörelgelerini pugta ýerine ýetirýär.

Döwletimiziň halkara gatnaşyklarynyň giň gerim almagy ýurt Baştutanymyzyň alyp barýan daşary syýasatynda gazanylýan üstünlikleriniň girewidir.

Halkara hukugynyň ewolýusiýasy halkara gatnaşyklarynyň dürli aspektlerini öz içine alýar. Şonuň üçin hem ýüze çykýan meseleleri tutuş halkara bileleşiginiň gatnaşmagynda düzgünleşdirmek örän wajypdyr.

Häzirkizaman halkara gatnaşyklarynda ählumumy parahatçylygy we halkara howpsuzlygyny üpjün etmek esasy meseleleriň biri bolup durýar. Bu global meseläniň çözülmegine biziň döwletimiziň halkara hukugynyň doly hukukly subýekti hökmünde işjeň gatnaşýar. Biziň ýurdumyzyň paýtagtynda Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň açylmagy Türkmenistanyň bu babatda alyp barýan işleriniň doly subutnamasydyr. Aşgabatda bu Sebit Merkeziniň açylmagy Türkmenistan bilen Birleşen Milletler Guramasynyň arasyndaky konstruktiv we netijeli hyzmatdaşlygyň miwesidir.

Häzirki wagtda halkara hukugynyň kadalarynyň döredilmek we amala aşyrylmak mehanizminde birnäçe üýtgeşmeler bar. Bu tendensiýa geljekde hem has ösüp, halkara hukugynyň ähmiýetiniň we netijeliliginiň ösmegine ýardam eder.

Halkara hukugy dersinden taýýarlanan okuw gollanmasynda halkara hukugynyň umu my we aýratyn bölümleriniň soragalaryna dürli ýuridik çeşmeler esasynda garalýar.

Bu okuw gollanmasy halkara hukugy dersi bilen gyzyklanýan talyplara peýdaly okuw gollanmasy bolar diýip umyt bildirilýär.

Häzirki zaman halkara hukugynyň düşünjesi

§ 1. Halkara hukugynyň döreýşi we onuň aýratynlyklary.

Adamzat jemgyýeti – adamzadyň çylşyrymly özara täsiriniň ulgamydyr, olaryň bilelikdäki durmuşynyň önümi bolup, belli bir jemgyýetçilik gatnaşyklaryny döretýär.

Häzirkizaman jemgyýetçilik guramasynyň esasy formasy bolup döwlet çykyş edýär. Onuň aýratyn häsiýetýeri hem onda jemagat häkimiýetiniň we ilatyň territorial guramaçylygynyň bolmagydyr. Döwlet jemgyýetiň gatnaşmagyny ýörite apparatyň kömegi bilen düzgünleşdirýär.

Döwletleriň döremegi bilen tire-taýpa gatnaşyklar döwletara gatnaşyklar bilen çalşylypdyr.

Halkara hukugy – aýratyn hukuk ulgamy bolup, beýleki döwletleriň milli hukuk ulgamy bilen parallel hereket edýär.

Halkara gatnaşyklarynyň ösüşiniň her döwründe halkara hukugy olaryň aýratynlyklaryny beýan edýär.

Halkara hukugynyň esasy aýratynlygy hem onuň döwletleriniň arasyndaky häkimiýetara gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Halkara hukugynyň ýene bir aýratynlygy hem onda hukuk kadalarynyň ýerine ýetirmegi üçin döwletiň üstünden mejbur ediji apparatyň ýokdyr. Şu ýagdaýdan kadadan çykmalar XX asyrdä döreýär (mysal üçin BMG-niň Howpsyzlyk Geňeşiniň kararlary boýunça sanksiyalar formasynda). Döwletler meýletin halkara hukugynyň kadalaryny ýerine ýetirýär.

§ 2. Halkara hukugynyň wezipeleri. Halkara hukugynda kadalaryň emele gelşi

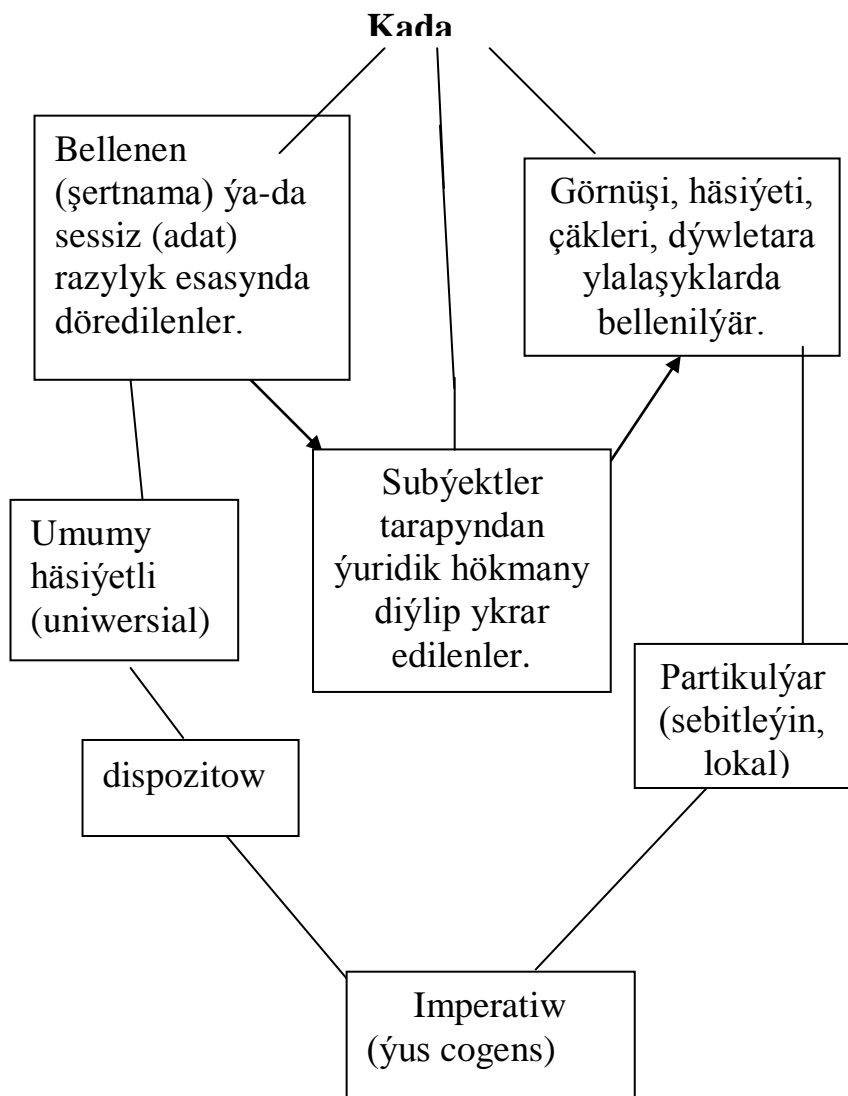
Halkara hukugyny halkara gatnaşyklarynda *koordinirleýji* wezipäni ýerine ýetirýär. Ýagny halkara hukugynyň kadalarynda döwlet üçin umumy kabul edilen özüňi alyp barmagyň ülnüleri beýan edilýär.

Düzgünleşdiriji wezipeler – döwletleriň degişli çygyrlarda anyk özüňi alyp barmaklygyň kadalaryny belleýär. Bular ýaly kadalar bolmasa, döwletleriň özara gatnaşmagyny saklap bilmezdiler (diplomatik gatnaşyklaryny ýola goýmak we bes etmek).

Üpjün ediji wezipe döwletleri halkara borçlary ýerine ýetirmegi beýan edýän kadalarynyň kabul edilmegini aňladýar (mysal üçin halkara hakyugynyň bozulmagy üçin halkara jogapkärçiligi).

Gorag wezipe döwletleriň kanuny hukuklaryny we bähbitlerini goramak üçin niýetlenýär (mysal üçin birnäçe ýaraglaryň görnüşini gadagan etmek...).

Halkara hukugy – bu aýratyn hukuk ulgamy bolup, hukuk kadalarynyň kömegi bilen subýektleriniň arasynda gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

§ 3. Halkara hukugynyň we milli hukugyň arabaglanşygynyň görnüşleri

Halkara hukugy we milli hukugy – özbaşdak hukuk ulgamlarynyň arasynda berk baglanyşyk bar. Milli hukuk ulgamy halkara hukugynyň kadalarynyň emele gelmegine öz täsirlerini ýetirýär (mysal üçin, döwlet serhediniň düzgünleri baradaky ikitaraplaýyn ylalaşykda, serhet baradaky milli kanunda).

Halkara hukugy hem öz gezeginde milli kanunçylyga öz täsirini ýetirýär (mysal üçin, adamyň esasy hukuklaryny üpjün etmek).

Halkara hukugynyň kadalary şu hukuk ulgamynyň subýektiniň hukuklaryny we borçlaryny beýan edýär.

Halkara hukugynyň nazaryýetinde halkara hukugynyň agalygy diýen ýaly soraglar ýüze çykýar. Şu ýerde iki meseläni ýüze çykarmak bolar. Käbir nukdaýnazarlara görä halkara hukugynyň agalygy onuň beýleki hukuk ulgamynyň arasynda başky ýerde durmagyny aňladýar. Beýleki pikirlere görä, döwletleriň özüniň halkara gatnaşyklarynda halkara hukugyna esaslanyp hereket etmäge borçludur.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 1989ý. “Halkara hukugynyň 10 ýyllygyna” bagyşlanan (1990 – 1999ý.ý.) Ykrarnamalarynda halkara gatnaşyklarynda hukugynyň agalygyny berkitmek üçin onuň okadylmagyna, öwredilmegine, ýaýradylmagyna we köptaraplaýyn ykrar edilmegine ýardam etmeli diýip belleniýär.

Şonuň bilen bir wagtda döwletleriň öz milli bähbitleri hem bar. Şonuň üçin halkara hukugyny bozman, ony milli bähbitleriň gullugynda goýmaly.

Halkara hukugynyň we milli hukugynyň arabaglanyşygynyň meselesinde iki nazaryýet öňe sürülýär.

Monistik nazaryýet – iki hukuk ulgamyň bitewiliginden, birlikinden gelip çykýar.

Dualistik nazaryýet – iki sany özbaşdak hukuk ulgamyň bardygyny ykrar edýär.

Diýmek, hakykat ortada bolmaly. Ýagny kada emele gelmegiň usulynyň nukdaýnazaryna görä, içerki we halkara hukugy özbaşdak ulgamdyr, ýöne hukuk ulanyş taýdan olar berk baglanyşyklydyr.

Döwletler halkara borçlaryny ýerine ýetirmegi boýun alandan soň, özüniň ýurisdiksiýasynda ýerleşýän ähli edaralar we şahslar tarapyndan ýerine ýetirmäge borçludyr. Şu çäreleriň ulgamyna **implementasiýa** diýilýär.

Halkara hukugynyň implementasiýasy dürli usullar arkaly amala aşyrylýar. Döwlet konstitusiýa esasynda halkara hukugynyň kadalarynyň öz territoriýasynda gös-göni hereketiniň bardygyny aýdyp bilýär. Mysal üçin, Russiýanyň Konstitusiýasyna (1993ý.) (15-nji maddasynyň “4” belgi) görä, halkara hukugy milli hukuk ulagamynyň bölegi bolup durýar. Eger-de halkara hukugynyň düzgünleri bilen milli hukugynyň kadalarynyň gabat gelmeýän ýerinde, halkara hukugynyň kadalarynyň güýji bar. Eger-de konstitusiýada bu hili ýagdaý görkezilmese, onda döwlet özüne alan halkara borçlaryny ýerine ýetirmek üçin şol kadany hereket edýän kanunçylyga girizýär ýa-da täze kadany we kanuny kabul edýär. Şu hili usula **transformasiýa** diýilýär. Köp döwletde ratifikasiýa edilen halkara şertnamasy gös-göni milli kanunçylygyň bölegi bolýar.

Ýurisprudensiýanyň şu günki çylşyrymly we wajyp meseleleriň biri hem halkara we milli hukugyň özara baglanyşygy meselesidir. Her bir adam we döwlet edaralary üçin onuň tejribedäki ähmiýeti gün-günden artýandyr. Mysal üçin, adamyň esasy hukuklary halkara hukugynyň kadalary bilen kesgitlenýär.

XIX asyryň ahyrlarynda **dualizm taglymaty** işlenip düzülýär. Oňa laýyklykda halkara we milli hukuk dürli çygýrlarda hereket edýär, şeýle hem biri-biriniň tabynlygynda durmaýan özbaşdak hukuk ulgamyny emele getirýär. Dualizm doktrinada hem giňden ykrar edildi.

Dualizm taglymaty halkara we milli hukugyň gatnaşygyny has takyk beýan etdi. I jahan urşundan soň awstriýaly hukukçy G.Kelzen halkara hukugynyň primaty taglymatynyň esasyňy düzgünleşdirdi. Muňa laýyklykda halkara hukugynyň ýokary hukuk düzgünleşdiriji hökmünde çykyş edýär we milli hukugyň hereket ediş çygryny özi kesgitleýär.

Döwlet özüniň hukuk ulgamyny guranda halkara borçlaryň ýerine ýetirilişini hem üpjün etmelidir. Döwletlerde adam hukugynyň hormatlanmagy esasynda demokratik gurluş we hukugyň agalyk edilmegi tassyklanan ýagdaýda parahatçylygy we halkara hukuk tertibini üpjün edip bolar. Halkara durmuşynda kanunçylyk we demokratiýa diňe döwletiň içinde kanunçylyk we demokratiýa bolanda amala aşyrylar.

Halkara hukugynyň we milli hukugynyň arabaglanyşygynyň birnäçe aýratyn ýagdaýyna gabat gelip bolar. Ilki bilen olara integrasiýalanan hukuk ulgamlary degişlidir. Has ösenleriň biri hem **Ýewropa Soýuzynyň** ulgamydyr. Onuň esasyndaky halkara şertnamalry aýratyn

hukuk ulgamyny emele getirdiler. Ratifikasiýadan soň güýje giren şertnamalar oňa gatnaşýan döwletleriň hukuk ulgamynyň bölegi bolup, milli hukugyň öňünde primata (agalyga) eýedir. Ýene bir aýratyn ýagdaý ol hem parahatçylyk şertnamasydyr. 1947ý. parahatçylyk şertnamasy döwletleriň agressiýa garşy jogapkärçilik çekmäge, şeýle hem demokratiýa garşy kanunçylygy aýryp, täze demokratik üýtgeşmeler üçin zerur bolan kanunçylygy kabul etmäge borçludyr.

Milli hukuk halkara hukugy bilen arabaglanyşyk baradaky soraglara uly üns berýär. Arabaglanyşygyň esaslary Konstitusiýa hukugy bilen kesgitlenilýär.

Halkara we konstitusiýa hukugy.

Konstitusiýa hukugy – döwletiň hukuk ulgamynyň esasydyr. Hukuk ulgamynda kadalaryň ýokary ýuridik güýji bardyr.

Halkara gatnaşyklarynyň ösmegi bilen döwletleriň konstitusiýada daşary syýasat we halkara hukugyna uly üns berlip başlandy. Daşary syýasat konstitusiýa hukugynyň aýratyn hereket sferasy bolup başlady.⁵

Şeýle – de bolsa, döwletleriň daşary syýasatynyň berk hukuk düzgünleşdirilişi ýokdur.

Daşary syýasat baradaky konstitusioan düzgünler döwletleriň syýasy hukuk ulgamynyň häsiýeti bilen kesgitlenýär. Döwletiň halkara hukugyna bolan garaýşy şu ulgamyň, onuň taryhyna we adatyňa, medeni ösüşiniň derejesine baglydyr.

Döwletleriň we jemgyýetiň ösüşine halkara faktorlar uly täsir edýär. Şu täsir etmegiň derejesi hem döwletleriň

1.Lukaşuk I.I. obşýe çast, s244

halkara gatnaşygyna gatnaşmagy, onuň jemgyýetçilik durmuşyna zerurlygy bilen baglydyr.

Häzirki zaman halkara hukugy konstitusiýa hukugynyň esasy düzgünlerini – adam hukuklary hakyndaky kadalary bilen kesgitlenilýär.

Milli we halkara hukugynyň özara hereketini kesgitlemekde konstitusiýa hukugyna uly rol berlendir. Konstitusiýa hukugy döwlet edaralarynyň halkara kadalaryny döretmäge we amala aşyrmaga gatnaşmagyň ygtyýarlygyny kesgitleýär.

Fiziki we ýuridiki şahslaryň gatnaşmagyndaky gatnaşyklary düzgünleşdirmek üçin halkara hukugyndaky kadalar döwletiň bellenen tertibinde hukuk ulgamyna girizilmelidir. Ýagny, halkara hukugynyň kadalarynyň milli hukugyň kadalaryna öwrülmegi üçin şu prosese **transformasiýa** diýilýär.⁶ Has dogrusy halkara hukuk kadalary öwrülmän, öz statusyny saklaýar. Şonuň mazmunyna, düzgünine milli hukugyň kadasynyň statusy berilýär.

Şeýlelik bilen, “transformasiýa” adalgasy şertleýindir. Ol köpçülikleýin ykrar edileni üçin ulanylýar.

Transformasiýa umumy we ýeke-täkleýin (indiwiidual) bolup biler. Umumy transformasiýada döwlet özüniň kabul eden halkara hukuk kadalarynyň hemmesiniň ýa-da käbir görnüşlerini döwletiň hukugynyň bölegi diýip belleýär. Indiwiidual transformasiýada her bir aýratyn ýagdaý üçin döwletiň hukugyna halkara kadalaryny ýörite nama bilen girizmelidir. Mysal üçin, käbir ýurtlarda, Beýik Britaniýada adaty halkara hukugy babatynda umumy

⁶ Lukaşuk I.I. “Meždunarodnoye pravo”, M2001 (obşaya çast) s240.

transformasiýa ulanylýar, şertnamalar babatynda bolsa individual görnüşi ulanylýar.

Transformasiýa göni ýa-da bir zadyň kömegi bilen bilmek bolar. Göni transformasiýa şertnamanyň kadalaryny ratifikasiýa namalaryň ýa-da şertnama hukugynyň başga bir görnüşi milli hukukda meňzeşlik düzgünlerini döredýär. Bu ýagdaýa **inkorporasiýa** diýilýär (ýagny girizilmek). Göni ýa-da bir zadyň kömegi bilen bilmek bolýan transformasiýada - şertnamanyň esasynda milli normatiw akty kabul edýär (azda-kände şertnamanyň mazmunyny özünde saklaýar).

Halkara kadalarynyň implementasiýasynyň ýene bir aýratyn görnüşi **salgylanma**. Käbir kanunlarda şeýle diýilýär, ýagny ol ýa-da beýleki düzgünler belli bir şertnama laýyklykda ulanylýar ýa-da belli bir ýagdaýda şular ýaly şertnamalry ulanmaly.

Salgylanma köplenç hukuk däl namalarynda, konferensiýanyň we halkara guramalaryň ykrarnamalarynda ulanylýar. Salgylanmanyň netijesinde namanyň şeýle düzgünleri ýuridik güýje eýe bolýar.

Şolar ýaly salgylanma hatda konstitusiýa hukugynda hem duş gelinýär. Portugaliýanyň Konstitusiýasynda şeýle diýilýär: “Konstitusiýadaky we kanunlardaky düzgünler raýatlaryň esasy hukugyna deňşliler we adam hukugynyň Ählumumy Jarnamasy esasynda düzgünleşdirilmelidir we şoňa laýyk gelmelidir” (16 madda). Milli hukuk adat şeýlelikdäki umumy ykrar edilen ýörelgeleriň we halkara hukugynyň kadalaryň arasynda birtarapdan şertnamanyň arasynda beýleki bir tarapdan aratapawutlandyrylýar. Ýörelgeler we kadalar umumy transformasiýa tertibi bilen döwletiň hukugyna girizilýär. Milli hukuk bilen olaryň

arasyndaky kolliziýalara seýrek gabat gelmek bolýar. Şertnamalar boýunça köpsanly anyk kadalary özünde saklaýar we umumy kabul edilmedik düzgünleri döretmek bilen, milli hukuk bilen kolliziýany döredip bilýär. Şonuň üçin hem döwletler milli hukukda şertnamalaýyn kadalaryň statusyna aýratyn üns berýärler. Döwletler adaty halkara hukugyny özleriniň hukugynyň bölegi hasaplamak bilen, hukuk ulgamynda onuň ornuny dürli-dürli kesgitleýär.

**§ 4. Türkmenistan – halkara gatnaşyklarynyň
deňhukukly agzasy. Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary
syýasatdaky üstünlikleri**

*“Türkmen halkynyň parahatçylyk söýüjilik,
adalatlylyk
ýörelgelerine esaslanan içeri we daşary
syýasatyny
gyşarnyksyz dowam etdireris”.⁷
Türkmenistanyň Prezidenti*

Gurbanguly Berdimuhamedow

1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmen döwleti öz garaşsyzlygyna eýe boldy. Şol gün türkmen halkynyň taryhynda ägirt uly özgertmeleriň milletiň mertebesiniň we beýikliginiň, galkynyş eýýamynyň başlanan güni boldy. Türkmenistan Halkara hukugynyň hem deňhukukly

⁷ “Garaşsyzlyga guwanmak watany, halky söýmek bagtdyr”.s.60

agzasydyr. Şeýle hem biziň döwlemiz BMG ýaly abraýly guramalaryň agzalygyna kabul edildi. 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda ilkinji bolup BMG tarapyndan ykrar edilen Hemişelik Bitaraplygyna eýe boldy. Türkmenistan halkara bileleşiginiň doly hukukly agzasy bolmak bilen BMG-niň ýörelgelerini doly ýerine ýetirýär. Türkmenistan Merkezi Aziýada ylalaşdyryjy merkezä öwrüldi. Bu bolsa Türkmenistanyň Bitarap döwletler hökmünde abraýynyň has-da artmagyny aňladýar.

Häzirki wagtda Türkmenistan dünýäniň 129 döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary saklaýar, halkara guramalarynyň 40-dan gowragynyň agzasy bolup durýar we olaryň köptaraply işine yhlasly gatnaşýar, olar bilen birlikde saglygy goraýyş, daşary gurşaw, senagaty, oba hojalygyny, bilimi, medeniýeti we beýleki ugurlary ösdürmek babatda 100-e golaý maksatnamany amala aşyrýar.

Türkmenistan öz Bitaraplyk derejesini amala aşyrmak we täze halkara gepleşikleriniň orbitasyna girmek bilen, parahatçylyk, howpsuzlyk, durnuklylyk işine, ygtybarly sosial-ykdysady ösüşe öz goşandyny goşýan sebit hem-de sebitara guramalar bilengatnaşyklaryny pugtalandyrýar. Ýurdumyz planetanyň ähli döwletleri bilen deňhukukly we özara peýdaly hyzmatdaşlygy giňeldýär we çuňlaşdyrýar, milli we umumadamzat bähbitlerini berk berjaý edýär, baglaşylan halkara ylalaşyklaryna wepaly bolup galýar, öz üstüne alan şertnamalaýyn borçnamalarynyň baryny gyşarnyksyz ýerine ýetirýär.

Türkmenistanda derwaýys meseleler boýunça halkara sergileri we konferensiýalary birsyhly geçirilip durulýar, dürli medeni çäreler guralýar, olara bolsa daşary

ýurtly alaymlar we hünärmenler, edebiýat we sungat işgärleri işjeň gatnaşýarlar. Bularyň bary türkmenistanlylaryň daşky dünýä bilen ysnyşykly aragatnaşyk saklap durmagyna ýardam edýär.

Ählumumy parahatçylygy, global howpsuzlygy we durnuklylygy pugtalandyrmak işinde Türkmenistan iri, at-abraýly we täsirli halkara guramalary, ozaly bilen-de, BMG, onuň agzalary, gulluklary we ýörite edaralary bilen hyzmatdaşlyk etmäge aýratyn ähmiýet berýär.

BMG-niň parahatçylyk söýüjilik, deňhukuklylyk, döwletleriň özygtyýarlylygyna, olaryň öz ösüş ýoly baradaky hukugyna sarpa goýmak ýörelgeleri biziň ýurdumyzyň daşary syýasatynyň esasynda goýuldy, Birleşen Milletler Guramasy bilen hyzmatdaşlyk bolsa onuň ileri tutulýan ugruna öwrüldi diýip, Türkmenistan döwletiniň baştutany aýtdy.

Garaşsyz Türkmenistan BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan özüne berlen Bitaraplyk hukugynyň gymmatyny gowy bilýär we halkara jemgyýetçiliginiň ynamyny aýap saklaýar, parahatçylyga, Ýer ýüzüniň ähli ýurtlary bilen hoşniýetli, doslukly gatnaşyklary we deňhukukly özara bähbitli hyzmatdaşlygy gyşarnyksyz ösdürmäge şalyşýar. Şondan bäri geçen 15 ýyl biziň döwletimiziň hemişelik Bitaraplygynyň sebitde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnuklylygy pugtalandyrmakda hakyky güýç hökmünde özüni doly görkezendigini subut etdi. Ýurduň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen alnyp barylýan we maksada okgunly täze galkynyş syýasatyndan ruhlanýan türkmen halky çuňňur jemgyýetçilik-syýasy, ykdysady we durmuş-medeni özgerişlikleri üstünlik bilen amala aşyrýar.

Ol özgerşikler bolsa halkymyzyň we parahat gülläp ösýän umumy öýi bolan döredijilik we progres ýoly bilen Altyn asyryň belentliklerine tarap barýan Garaşsyz, Bitarap Türkmenistany has-da gözelleşdirýär.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow „ Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr“. Aşgabat, 2007 .
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyny. Aşgabat, 2007.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2007 .
5. Parahatçylyk, döredijilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy, Aşgabat, 2007.
6. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. I-II. М., 1996
7. Дмитриева Г.К. Мораль и Международное право , М.1991.
8. Лукашук И.И. Функционирование Международного права. М.1992.
9. Левин Д.Б. Международное право, внешняя политика и дипломатия. М .1981

Halkara hukugynyň taryhy we ylmy

§1. Halkara hukugynyň taryhynyň döwürleri. Gadymy döwür we halkara hukugy

Halkara hukugy jemgyýetde bolup geçýän üýtgeşmeleriň esasynda döräpdir. Taryhy materiallara göz aýlanyňda, özleriniň ösüşiniň başlangyç etaplarynda hem ilkidurmuş obşına tire-taýpalary aýratyn bolmandyrlar, olar taýpanyň ýazylmadyk kanunlary bilen bir ekenler.

Halkara hukugy ylmy orta asyrlarda emele gelendir. Onuň ösmegine dürli döwletleriň köp akyldarlary öz goşantlaryny goşdular.

B. e. Öň 4müň-n b.e. 476 ýylyň we şol taryhy eýýamyň döwletiniň arasdaky gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän ýuridik ýörelgeleriniň we kadalarynyň ulgamyny öz içine alýan döwre Gadymy dünýäniň halkara hukugy diýilýär (b.e.öň 4 müň – b.e. 476ý).

Halkara hukugynyň watany diýlip, ýagny dörän ýere Ýakyn G.d, Tigr, Ýefrat, Nil derýalaryň boýlarydyr. Hut şu ýerde b.e. öň 4 müň ýyllykda gadymy döwletler emele gelipdir. Biri – birleri bilen gatnaşyk netijesinde ilkinji döwletara hukuk kadalary döräpdir.

Bular ýaly döwletara hukuk kadalarynyň aýratynlygy şulardyr:

1. tire-taýpa arasyndaky “hukuk” kadalary (döwletaradan soň) adatlarda we şertnamalarda berkidilýär;
2. dini häsiýetli;

3. sebitara;

4. adat-halkara hukugynyň esasy çeşmesi hökmünde.

Şol döwürlerde köp kontinentler (Amerika, Awstraliýa, Afrikanyň köp bölegi) bilen doly gatnaşyklar ýola goýulmandy.

Iň gadymy halkara-hukuk namasy bolup, b.e. öň 3100 ýyllarda Mestopatamiýanyň şäherleriniň Lagaş we Ummanyň häkimliginiň arasynda baglaşylan şertnamalardyr. Ol döwlet serhedini tassyklapdyr we onuň eldegrilmesizligi barada aýdýar. Bu şertnama laýyklykda jedeller arbitraž (araçy) esas-da parahatçylyk ýoly bilen çözülip, şertnamany ýerine ýetirmek baradaky borçlar hudaýa aýdylan kasamlar (ant içmek) bilen berkidilipdir.

Ýene-de bir gadymy şertnamalaryň biri hettleriň patyşasy Hattuşil III-iň we Müsür faraony Ramzes II-niň (b.e.öň XIII asyryň başy) arasynda baglaşylan şertnamadyr. Şertnamada iki halkyň parahatçylygy we doganlygy basybalyjylara garşy bile söweşmekligi, gaçgak gullary bermekleri barada aýdylýar. Gadymy Müsürde halkara hukugyň subýekti bolup, faraonlar, şalar we beýleki hökümdarlar çykyş eden bolsalar Gadymy Gresiýada subýekt bolup her bir polis (şäher, döwlet) çykyş edip bilipdir. Polisiň diplomatik gatnaşyklaryny alyp barmaga, urşy yglan etmäge we parahatçylygy baglaşmaga hukugy bolupdyr.

Gadymy döwletleriň daşarky syýasatyny alyp barmak esasy serişdesi uruşlar bolupdyr. Müsürde uruş wagtynda ýeňilenler we olaryň emläkleri ýeňijiniň şahsy emlägine öwrülýär eken. Hindistanda bolsa uruş hukugyň adaty ösen bolup, olar “Manunyň kanunynda” we “Arthaşastrada” berkidilipdir. Bu ýerde

birnäçe çäklendirmeler bolupdyr,mysal üçin:aýallary,çagalary,garrylary we ýaralylary,şeýle hem ýesir düşenleri öldürmeli däl.Eldegirilmesiz diýlip hramlar (metjitler,buthanalar)we olaryň gullukçylary (служители)hasaplaýan ekenler.

Hindistanda deňizde uruş alyp barmaklygyň ilkinji ýuridik kadalary döreýär.Hytaýda bolsa (b.e.öň II-Imöňýyll.)öz aýratynlyklary bilen uruş hukugyň bolupdyr.Hytaýda “цаньши”(поедание земель соседей)(“goňsularyň ýerini iýmek”)ýörelgesi giň gerim alypdyr.

Gresiýada bolsa,uruş bir polisiň raýatlary bilen beýleki bir polisiň raýatlaryň arasyndaky göreş hökmünde kabul edilip,haýsy hem bolsa duşman şäherleň eýelenmegi öa-da parahat oturan ýaşajylary öldürmeklik dogry ýagdaý hasaplanýar(правомерный).

Gresiýada ýesirleriň režimi bolmandyr,ýeňijiler olary gynap hem,öldürip hem bilýär ekenler.Ýöne şol bir wagtyň özünde Gresiýada bitaraplyk we goşulmazlyk ýagdaýlaryny bilýän ekenler.

Rimde bolsa,uruşlar adalatly diýlip hasaplanýar,sebäbi olar hudaýlaryň erki bolýar diýýär ekenler. Rimde hiç hili ýuridik çäklendirmeler bolmandyr. Şol sebäpli hem Rim goşuny özleriniň zalymlyugy bilen (buthanalary hem)hemme zady,hemmeleri ýok edýän ekenler.

Diplomatiýany alyp barmaklykda hem dinilik () dini häsiýet

Duýulýar.Mysal üçin Hytaýda ilçileri kabul etmeklik we şertnamany baglaşmakda dürli däpler we gurban etmeklik ulanylýar.

Gadymy grekler bolsa hemişelik diplomatik wekilçilik institutyny bilmändirler we şonuň üçin hem ilçihanalaryň wagtlaýyn häsiýeti bolupdyr. Ilçilere olaryň resmi statusyny tassyklaýan we gepleşikleri alyp barmaga hukugy bolan dokumentleri berýän ekenler. Bu dokument iki eplenen tagtalyklar görnüşinde bolup, "diplom" diýlip atlandyrylypdyr (şundan hem diplomatiýa" sözi gelip çykýar.).

Ilçileriň eldegirilmesizligi umumy ykrar edilen bolup, olaryň bozulan wagty uruş ýagdaýlaryna getirip biljek eken.

Ilçilerden gepleşikleri alyp barmak, şertnamalary baglaşmak üçin (parahatçylykhakynda ikitaraplaýyn kömek hakynda) uly sungat talap edilipdir.

Gresiýada proksenleriň (покравитель) (howandar) institutynyň düýbi tutulýar. Bu institut ilki şahsy häsiýetli, ýuwaş-ýuwaşdan döwlet häsiýetli bolýar. Proksen özüniň polisinde dfaşary ýurt raýatlaryň goragçysy bolýar.

Rimde Rimde pretor peregrinus wezipesi döreýär. Bu bolsa Rimdäki daşary ýurtlylaryň ýagdaýy we Rimde bolmaklarynyň ýörelgerlerini we kadalaryny kesgitleýän wezipeli adamdyr. Ol şeýle hem olaryň arasyndaky jeddeleri hem çözüýärdi. Wagtyň geçmegi bilen bu institutdan konsullyk hukugy emele geldi.

Şu döwürde Hytaýda we Hindistanda araçy we arbitraž suduň (kazyýetiň) dürli görnüşleri mülim bolupdy. B.e.öň 546-njy ýylda umumy hytaý kongresi çagyrylýar. Onuň netijesinde çozmazlyk bar, şertnama gol çekýär. Bu şert jeddeleri parahatçylyk ýoly bilen arbitražyň üsti bilen çözmekligi göz önünde tutýardy.

Gadymy dünýäniň halkara hukugy döwri b.e.öň 476-njy ýylda G.b Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen tamamlanýar.Bu döwre çenli Rimde halkara hukugyň birnäçe instituty baardy.Eger-de uruş doly boýun egmek biolen tamamlanmasa,onda parahatçylyk şertnamasy baglaşylýardy.

B.er.öň IIIasyrdan başlap howandarlyk şertnamasy bolup,onda ýaragy tabşyrmak,duşman tarapyndan öz serdarlaryny we ýesirleri tabşyrmak ýaly ýagdaýlary göz öňünde tutýardy.

Ýeňilen tarap şeýle-de bolsa halkara hukugyň sybýekti bolup galýardy.

Howandarlyk baradaky şertnamasoň parahatçylyk wagtynda hem baglaşylp başlandy.Bu şertnamany alan döwletler Rimiň ýaranlary soýuznikleri bolýarlar. Parahatçylyk şertnamasyndan ýaraşyk şertnamsy tapawutlydy.Ýaraşyk şertnamasy goşunbaşy konsul ýa-da legat tarapyndan baglaşyldy.Güýje dessine girýän hasap edilse-de,ol hem ratifikasiýa edilmelidi.

Halkara hukugyň dörreýiş döwri ýuwaş-ýuwaşdan feodal gatnaşyklaryň dörreýiş döwrüne geçýär.

§2. Orta asyrdaky halkara hukugy. Klassyk döwrüniň halkara hukugy

Feodal-ykdysady gurluş (formasiýa) bilen birlikde halkara hukugynyň feodal tipi (görnüşi) hem giň gerim alýar.

V-XVII asyrlarda emele gelen we şol taryhy eýýamyň döwletleriň gatnaşyklaryny düzgünleşdiren

ýuridik ýörelgeleriň we kadalaryň ulgamyna orta asyrlaryň halkara hukugy diýilýär.

Şol döwrüň aýratyn häsiýetliligi:

- a) sebitaralygy;
- b) adaty kadalaryň şertnamalaryň kadasyndan agalygy (preobladaniýe)
- c) halkara hukugynyň kadalarynyň emele gelmeginde buthananyň täsiri.

Edil gadymy döwürdäki ýaly ähli döwletler üçin bitewi halkara hukugy ýokdy. Halkara durmuşynyň merkezleri: G.b. Ýewropa, Wizantiýa, Kiýew Rusy (Kiýewskaýa Rus), soňra Moskwa döwleti, Arab Gündogary, Hindistan we Hytaý bolup durýardylar.

Halkara hukugynyň subýekti bolup monahlar, rim papalary, şeýle hem dini guramalar – rysar ordenleri (Tewton we Liwan) (rysarskaýa ordena), şeýle hem erkin şäherler we olaryň soýuzlary (Wisbi, Wenesiýa şäher; Ganzeý soýuzy). Feodalizmiň başky asyrlarynda dilden baglaşylan şertnamalar köp ulanylýar (kasam aýtmak ýa-da el gysmak bilen berkidilýän ekeni). Ýöne wagtyň geçmegi bilen ýazuw görnüşi hem ulanylyp başlapdyr. Bu şertnamanyň teksti latyn dilinde bolup, möhleti hem dürli-dürli bolupdyr. Halkara şertnamasyny ýatyrnaklyk urşa alyp barýan eken. Şu döwürde halkara şertnamalaryň dürli täze görnüşleri emele gelýär: söwda, derýalarda ýüzmek barada (1117 ýylyň Po derýasy boýunça azat ýüzüşi barada Italýan şäherleriň Žerrar Pakty) konsullyk, walýuta ylalaşyklary we ş.m.

1648ý baglaşylan köptaraplaýyn şertnama taryha Westal traktaty hökmünde girdi. Bu şertnama 30ýyllyk (1618-1648ý) urşuň gutarmagyna getirdi. Bu traktatyň

esasynda syýasy deňagramlylyk ýörelgesi ýatyrdy. Şondan soň ýewropa problemasyňy çözmekde treteý sudlarynyň işi ulanylyp başlandy. Arbitr hökmünde monahlar, dünýewi feodallar, rim papasy, kähalatda bolsa jedelleşýän taraplaryň hersinden deň gatnaşyjylardan ybarat bolan kollegiýalar çykyş edýärdiler.

Bu döwürde hem hemişelik diplomatik wekilçilik instituty belli däl. Ýöne şonuň bilen bir hatarda konsullyk instituty hem emele gelip başlapdy. Ol iki Ortaýer deňzinde X asyrdan döräpdi.

Döwletleriň özbaşdaklygy monahyň özbaşdagyna deň bolýardy. Muny fransuz karoly Lýudowik XIV (1638-1715ý) “Döwlet – bu men” diýen sözleri hem tassyklapdyr.

Orta asyrlarda halkara hukugynyň ylmy emele gelýär, munuň düýbünü tutujy diýip golland ýuristi Gugo Grosiý (1583-1645ý) hasaplanýar. 1625 ýylda halkara hukugynyň ähli esaslaryny öz içine alýan ilkinji ulgamlaşdyrylan “Uruş hukugy we parahatçylyk” barada işini çap edýär.

Täze-täze geografik açyşlaryň bolmagy we halkara hukugynyň hemmeler üçin giň gerim almagy halkara hukugynyň kadalarynyň emele gelmeginde buthananyň roly ýuwaş – ýuwaşdan pese gaçýar. Onuň ýerine kapitalistik häsiýetli ýaşaýşyň klassyk (nusgawy) halkara hukugynyň döwri emele gelýär.

Klassyk halkara hukugy (1648-1917)

Iňlis buržuaz rewolýusiýasy (1642 – 1649) G.b. Ýewropanyň we D.g.Amerikanyň ýurtlarda rewolýusiýanyň turmagyna itergi berdi. 24.10.1648ýWestal traktaty soňky 200 ýyla çenli agalyk etjek halkara hukuk ýörelgeleriniň başyny başlady.Syýasy deňagramlylyk

(durnuklylyk),dünýewi häkimiýetiň dini häkimiýetden garaşsyzlygy,döwletleriň deňligi (равенства)Şeýle hem bu traktat agressorlara –kollektiwleýin sanksiýalaryň ulanylmagyny,jedelleriň parahatçylyk serişdeleri bilen çözülmegini,derýalaryň hukuk düzgünine (režim)üýtgetmeleri,konsullaryň statusyny we beýlekileri ýola goýdy.

1648-1919-njy ýyllar emele gelen we şol taryhy eýýamyň döwletleriniň gatnaşyklaryny düzgünleşdiren ýuridik ýörelgeleriň we kadalaryň ulgamyna klassik halkara hukugy diýilýär.

Şol döwrüň esasy aýratynlyklary:

- 1.Şertnama halkara hukugyň esasy çeşmesi
- 2.Halkara hukugyň demokratiýalaşmagy.
- 3.Koloniýalar(kolonializm)
- 4.Uruş-islenilmeýän ýagdaý,ýöne halkara dawalary çözmegiň serişdesi-kanuny.

Bu eýýam täze ýerleriň açylmagy,deňizde ýüzmekligiň,halkara söwdasynyň we ägirt köp kolonial basypalyşlar bilen bellenenidir.

Kapitalistik häsiýetli durmuşda demokratik ýörelgeler.

1776-njy ýylyň ABŞ-nyň Garaşsyzlyk Jarnamasynda, 1778-nji ýylyň ABŞ-nyň konistitusiýasynda, 1789-njy ýylyň Fransuz rewolýusiýasynyň aktynda(Adamyň we raýatyň hukuklarynyň Jarnamasy;Halkara hukugyň Jarnamasy1795ý;1791ý,1793ýKonistitusiýalary)öz beýanyny tapdy.Bu ýörelgelere halk özbaşdaklygy döwletleriň özbaşdaklygynyň deňligi(суверенное равенство государ-в)döwletlewriň içerki işlerine

goşulmazlyk,döwlet territoriýasynyň eldegrilmesizligi,we beýlekiler degişlidir.

Aýratyn soraglara garaýan ilkinji ýöriteleşdirilen halkara guramalary hem döreýär:Halkara telegraf soýuzy(1865ý),Bütindünýä poçta soýuzy(1874ý),Halkara demir ýol soýuzy...

Deňiz kanallaryň we bogazlaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän ýörite şertnamalar baglaşylyp başlandy(Angliýa we ABŞ arasyndaky gelejekkiPanama kanalyňyň hukuk ýagdaýy barada Kleýton konwensiýasy1850-nji ýyl,Sues kanalyňyň režimi barada 1888-nji ýylyň Konstantinopol konwensiýasy...).Açyk deňziň azaňtlygy barada ýörelge hemmeler tarapyndan ykrar edilen bolsa,territorialdeňiz baradaky düşünje hem öz ornuny tapdy.

Halkara şertnamasy halkara hukugyň esasy çeşmesi bolýar.Halkara şertnamalaryň gurluşy 3 bölekden durýardy;preambula,esasy düzgünler,jemleýji bölüm.*Alternat* (halkara şertnamasynyň tekstlerini resmileşdirmek umumy ykrar edilýär)Ikitaraplaýyn şertnamalar iki dilde hem düzülýär,köptaraplaýynlar bolsa-fransuz,soňra iňlis dilinde düzülýär.

Şertnamalaryň möhleti dürli-dürli bolup,prolangasiýa (möhleti uzaltmak)hem ulanylypdyr.Şertnamalary ýerine ýetirmekligiň usullary bolup halkara kepilleri we ynandyrmalar(поручительство) şeýle hem ogoworkalar instituty döreýär.

Şu döwürde döwletleriň urşa bolan hukuklary galýar. Jedelleri,dawalary parahatçylyk ýoly bilen çözmekligiň usullary netije bermese,döwletler uruş başlap bilýän ekenler.

Uruş döwründe bitarap döwletleriň hukuklary we borçlary anyk bellenip başlandy. Urşuň kanunlarynyň we adatynyň kodifikasiýasynda ynsanperwerlige uly ädimler ädilýär. (Ýaralylaryň we syrkawlaryň düzgünleri barada 1864ý Ženewa konwensiýasy, Urşuň kanuny we adaty barada 1899-njy we 1907-nji ýyllaryň Gaaga konwensiýasy,...).

1899-njy we 1907-nji ýyllardaky Gaaga konferensiýasynyň esasy netijesinde urşuň kanunlarynyň we adatlarynyň kodifikasiýasyny tamamlayan birnäçe dokumentler kabul edildi.

§3. Häzirkizaman halkara hukugy

1919-njy ýyldan soň emele gelen taryhy üýtgäp duran döwletara ýuridik ýörelgeleriniň we kadalarynyň ulgamyna Xxasyryň halkara hukugy diýilýär. onuň ösüşine Ijahan urşy, 1917-nji ýyldakyt Russiýadaky wakalar, şeýle hem Russiýadaky sowet häkimiýetiniň ilkinji dekrétleri, esasy parahatçylyk hakyndaky Dekretler täsir etdiler (Bu dekrét urşy adamzadyň garşysyna edilen jenaýat diýip hasaplaýardy).

Täze XX asyrda halkara hukugynyň dörän wagtyny 1919 ýylda dörän Milletler Ligasyndan hasaplamaly. II Jahan urşundaky gitlerçilige garşy koalisiýanyň ýeňşi, Tähran, Ýalta, Postdam we beýleki halkara konferensiýalaryň çözgütleri, BMG-niň Düzgünnamasy (1945ý) we Halkara harby trebunalynyň (Nýurenberg, 1946ý) (prigowor) çözgüdi halkara hukugynyň täze taryhy tipiniň ösüşi prosesini tamamladylar.

Şol döwrüň halkara hukugynyň aýratynlygy:

1. urşa garşy
2. koloniýa garşy
3. şertnama kadalaryň ösmegi; halklara hukugyň köne pudaklarynyň täzedan ösmegi(halkara hukugyň subýekti, halkara hukuk jogapkärçilik, deňiz hukuk, halkara şertnama hukugy,...);
4. ylmy-tehniki rewolýusiýa netijesinde täze pudaklaryň döremegi(halkara howpsuzlyk hukugy, kosmos hukugy, ekologiýa hukugy, halkara guramalar hukugy,...);
5. halkara hukugyň giňişlikdäki hereketiniň giňelmegi-artmagy(bütin ýer şary, onuň gury ýeri we jümmeşi, Dünýä okeany, onuň jümmeşi, şeýle hem howa, kosmos giňişlikleri we asman jisimleri)

XX asyra halkara hukugyň çalt ösmegi mahsusdyr. Bu döwür hasam II jahan urşy tamamlanandan soň tapawutlanýar.

Halkara hukugyň birnäçe pudaklarynda şertnamalaýyn kodifikasiýa bolup geçýär. Howa hukugy (Halkara raýat awiasiýasy barada 1944-nji ýyl Çikago konwensiýasy); daşary gatnaşyklar hukugy (1961-nji ýylyň diplomatic gatnaşyklaryň Wena konwensiýasy); halkara şertnama hukugy (1969-njy ýyl halkara şertnama hukugy barada konwensiýa); deňiz hukugy (1982-nji ýylyň deňiz hukugy boýunça BMG-niň konwensiýasy); we ş.m.

Şeýle hem şu döwürde halkara hukugyň aýratyn pudagy hökmünde adam hukuklary emele geldi. II jahan urşundan soň şu pudagyň esasyny tutýan halkara resminamalar (dokument) Kabul edildi; 1948ý”adam hukuklarynyň ähliumumy jarnamasy”; 1966-njy ýylyň “ykdyşady, social we medeni hukuklar ”barada halkara

pakty;1966-njy ýylyň “raýat wesýýasy hukuklar barada halkara pakty”.

XX asyryň IIýarymy ylmy-tehniki rewolýusiýa döwri bolup,adamzat öň açylmadyk,baryladyk giňişliklerde açyşlaredýär(Antarktika,okeanyň jümmüşi;kkosmas we ş.m).

Döwletler öň ulanyлмаýан giňişliklerde alnyp barylýан işleri düzgünleşdirmek barada ylalaşyklary baglaşdylar.

1959-njy ýylyň Antarktika barada şertnamasy;1967-nji ýylyň Kosmos barada şertnamasy;1985-nji ýylyň ozon gatlagyny goramak barada Wena konwensiýasy;1979-njyýylyň Aýda döwletleriň işi baradaky ylalaşyk we ş.m.

- Şeýlelik bilen,halkara hukugyň täze ýörelgeleri emele geldi;
- Adam hukularyny hormatlamak;
- Güýç ulanmazlyk we güýç ulanmak howpuny salmazlyk;
- Halklaryň deňhukuklylyk we öz-özünü kesgitlemek;
- Serhetleriň synmazlygy-mizemezligi,döwletleriň bitewiligi;
- Indiiduallygyň halkara jenaýat jogapkärçiligi.

Edebiýat:

1. Левин Д.Б. История международного права. М.1962
2. Тункин Г.И. Теория международного права. М.1970
3. Баскин А., Фельдман Д.И. История международного права. М.1990
- 4.Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. I-II. М., 1996

Halkara hukugynyň çeşmeleri

§1. Halkara hukugynyň çeşmeleri barada düşünje

1.Hukugyň kadalaryny belleýän, olary herekete getirýän, umumy hereket etmegiň düzgünlerini üýtgedýän ýa-da ýatyrýan hukuk namalaryna hukugyň çeşmeleri diýilýär.

Mundan tapawutlylykda halkara jemagat hukugynda çeşmeler adalgasy iki manyda, ýagny maddy we resmi (kanuny) manyda ulanylýar. Maddy çeşmeler diýlende jemgyýetiň durmuşyna, ýagny halkara gatnaşyklaryna düşünilýär. Resmi çeşmelerde hukugyň kadalary öz beýanyny tapýar. Diňe hukugyň resmi çeşmeleri hukuk derejesindedir we olary hukuk ylmy öwrenýär. Fýodr Martensiň belleýşi ýaly “halkara hukugy öz kadalarynda we ýörelgelerinde hakyky bar bolan halkara gatnaşyklaryny beýan edýär.”

BMG-niň halkara kazyýetiniň hukuk kadalarynyň (*statut)38-nji maddasynda halkara hukugynyň çeşmeleriniň sanawy berilýär:

1.Köptaraplaýyn halkara ylalaşyklary, konwensiýalary .

2.Hukuk kadasy diýip ykrar edilen ähliumumy tejribäniň subutnamasy hökmünde halkara adatlary ýa-da kadalary.

3.Ösen milletler tarapyndan ykrar edilen ähliumumy ýörelgeler.

4.Hukuk kadalaryny kesgitlemek üçin goşmaça serişde hökmünde jemeget hukugy boýunça

kazyýetiň kararlary we ýokary hünärli hünärmenleň taglymatlary.

2) Köptaraplaýyn halkara ylalaşyklar ählil döwletleriň gatnaşýan ýa-da gatnaşyp biljek şertnamalaýyn hukukdyr. Onda ähli halkara bileleşigi üçin hökmany bolan kadalar bardyr.

Halkara adatlary ýa-da kadalary halkara hukugynyň subýektleriniň özüni alyp barmagynyň düzgünleridir. Olar birmeňzeş hereketiň gaýtalanmagy netijesinde emele gelýärler we hukuk kadasy hökmünde ykrar edilýärler. Hereketleriň gaýtalanmagy olaryň dowamlydygyny aňladýar. Adaty kadalar ýazylmadyk düzgünlerdir. Döwletleriň halkara birleşmegi olaryň hukuk hökmanygüýjini ykrar etdi. Olar tutuşlygyna umumy hemmetaraplaýyn diýilýän ýa-da halkara hukugyň umumy ykrar eden ýörelgelerini we kadalaryny emele getirýärler. Şertnama üçin ýazmaça görnüş, kada üçin bolsa, ýazylmaýan görnüş häsiýetlidir. Mundan başgada adaty hukugyň kadalary egerde olaryň mazmuny ýeterlilik düşnükli bolmasa, ýaşda gös-göni ulanmak üçin çylşyrymly bolsa, tassyklanmaga we milli hukugyň içki mazmunyny girizmäge degişlidir.

3) BMG-niň, beýleki guramalaryň yklarnamalarynyň (rezolýusiýa) halkara hukugyň köptaraplaýyn çeşmesidigini aýtmak gerek. Halkara hukuk ulgamynyň ösmegi üçin BMG tarapyndan (BMG-ň halkara hukugyň 10 ýyllygy) diýen 44/23 ykrarnama uly ähmiýete eýedir. Onda hususanam halkara hukugyny wagyz etmek we höweslendirmek boýunça çäreleriň ençemesi kesgitlenildi.

Çeşmeleriň ulgamynda BMG-nyň howpsuzlyk geňeşleriniň kararlary,ykrarnamalary aýratyn orun tutýarlar.

Milli hukugyň kadalary hem halakara hukugyň çeşmelridir.Bu tassyknama ilki bilen şulara esaslanýar:

1)Döwletiň konistitusiýasynda milli hukukda halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynyň we ýörelgeleriniň ileri tutulmagy ykrar edilýär.(mysal üçin:Italiýous konistitusiýasynyň 10 maddasy, Fransuz respublikasynyň 15-nji maddasy,Germaniýa fedderatiw respublikasynyň 25-nji maddasy,Russiýa federasiýasynyň konistitusiýasynyň 15-nji maddasy,Türkmenistanyň konistitusiýasynyň 6-njy maddasy,Özbegistan respublikasynyň konistitusiýasynyň 17-nji maddasy we başgalar).

2)Milli hukukda halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynyň we ýörelgeleriniň esasy we has netijeli görnüşleriniň ýüze çykmagy we olaryň milli hukugyň içki mazmunyna girizmegidir,jemlenmegidir we birleşmegidir.

Halkara hukugyň emele gelmeginde görnükli we abraýly hukuçylaryň eserleriniň uly ähmiýeti bardyr. Geçmişde täze eýýamyň 6-njy asyry gadymy Rimde Degesti Ýustinanyň möhüm hukuk taglymaty mälimdir.Halkara hukugy barada ilkinji nazaryýet işleri ýazanlar: Gugo Grosiý,Emmer De Nattel we başgalardyr.BMG-niň halkara kazyýetiniň statutynyň 38-nji maddasyna görä “Dürli milletleriň halkara jemagat hukugy boýöunça has ýokary hünärli hünärmenleriň taglymatlary kazyýetiň kararlary bilen bir hatarda hukuk kadalaryny kesgitlemek üçin kömekçi serişde hökmünde kazyýet tarapyndan peýdalanylýar.”

§2.Halkara hukugynyň kadalary we olaryň toparlandyrylyşy

Kadalary ulanmak – subýektiň maksada gönükdirilen işi bolup, halkara hukugynyň kadalarynyň ýerine ýetirmegini üpjün edýär.

Edaralarda şeýle hem tejribede halkara hukugynyň amala aşyrmagyny aňlatmak üçin implementasiýa adalgasy giňden ulanylýar (latyn dilinde – impetum, iňlisçe – implementation) – ýerine ýetirmek, amala aşyrmak.

Hukuk edaralarynda we tejribede “hukuk ukyplylyk” düşüňjesi umumy we ýörite manyda ulanylýar. 1-nji ýagdaýda ol hukugynyň amala aşyrmagyň hemme ýuridik usullaryny öz içine alsa, 2-nji ýagdaýda – hukuk bozulmasy ýagdaýda hukugyň häkimlikden amala aşyrmagy hukuk barada jedele aňladýar.

Halkara hukugynyň kadalaryny ulanmagyň aktlary – döwlet hükimýetiniň indiividuallaşýan aktlary bolup, olar birtaraplaýyn ýa-da köptaraplaýyn tertipde kabul edilýär. Mysal üçin birtaraplaýyn halkara hukugyny häkimýetden ulanmak – hukuk bozuýy babatda döwletiň repressiýalar baradaky karary. Ýörite manyda ulanmak halkara edaralary tarapyndan hem amala aşyrylýar, mysal üçin BMG-niň Halkara Kazyýeti, arbitraž, şeýle hem BMG-niň Howpsuzlyk amala aşyrylyp bilner.

Ulanmaklyk – halkara hukugynyň hereket etmegiň has işjeň döwrüdir. Şu döwürde onuň halkara gatnaşyklaryna esasy düzgünleşdiriji täsiri bolup geçýär. Hukukçynyň nygtaýyşlary ýaly implementasiýa islegleri hukugyň ahyrky netijesidir. Nigerýaly hukukçy T.Elaýes

şeyle bellenilýär, ýagny: “Islendik hukuk, milli ýa-da halkara bolsun, özüniň maksadyna diňe implementasiýadan soň ýetýär”.

Ulanmagyň akymynda (döwründe) kadalarynyň hakyky mazmuny we real ähmiýeti ýüze çykýar.

Kada – bu mümkinçilik bolup, subýektleriniň tagallalary bilen hakykata öwrülip biler.

Ulanmagyň tejribesi – kadalarynyň esaslandyryjysy we durmuşa ukyplylygydyr. Onuň netijeleri haýsy kadalarynyň könedigine we haýsysynyň döredilendigini görkezýär. Şonuň üçin hem ulanmak halkara hukugynyň ösüşiniň wajyp faktory bolup durýar.

Häzirki zaman halkara hukugyny hukuk ulanyş prosesini düzgünleşdiriji birnäçe kadalarynyň barlygy bilen häsiýetlenýär. Esasy orun hem BMG-niň Tertipnamasynda berkidilen esasy maksatlara we ýörelgelere degişlidir. Mundan başga-da halkara şertnamalar hukugy hakyndaky iki Wena Konwensiýalary hem wajyp rol degişlidir. Olardaky düzgünler belli bir derejede diňe bir şertnamalaýyn kadalarynyň däl, eýsem adat kadalarynyň hem ýerine ýetirlmegini aňladýar.

Hukuk ulanmaklyk proseseni düzgünleşdirmegiň kadalarynyň toplumynda halkara guramalarynyň düzgünleriniň hem uly ähmiýeti bardyr.

Halkara şertnamalar hukugy hakyndaky Wena Konwensiýanyň 5-nji maddasynda hem bu barada şeýle aýdylýar, ýagny Konwensiýanyň düzgünleri halkara guramalarynyň dörediji akty bolup durýan islendik şertnama, şeýle hem halkara guramalaryň çäklerinde kabul edilen islendik şertnama degişlidir.

Halkara hukugynyň kadalaryny ulanmak milli we halkara usuly bardyr. Iki usul biri – biri bilen baglydyr. Bularyň ikiside hem döwlet merkezi orny eýeleýär. Halkara usuly döwletleriň halkara arenasyndaky işinde, şeýle hem olaryň döreden halkara edaralarynda we guramalarynda amala aşyrylýar. Milli usul bolsa kadalaryň implementasiýasynda öz beýanyny tapýar. Milli usul döwletleriň öz ýurisdiksiýasynyň çäginde amala aşyrylýar.

Halkara hukugyny amala aşyrmakda esasy orny diplomatik we konsullyk gatnaşyklary eýeleýär. Olar bolýan döwletlerde halkara hukugynyň kadalaryny ýerine ýetirmegine gözegçilik edýär.

§3.Halkara hukuk döredijiligi. Halkara hukugynyň kodifikasiýasy

Halkara hukuk döredijiligi diýlip halkara hukugynyň subýektleriniň kadalary emele getiren düzgünlerine aýdylýar.Bu düzgün ýeke-täk kanuin çykaryjy edaralaryň ýoklugy sebäpli has hem çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar.Sebäbi bu düzgüniň subýekti bolup,200den gowrak döwlet çykyş edýär.Subýektleriň özleriniň islegleri boýunça hhukuk kadalaryň emele geliş usullaryny kesgitleýärler,bu bolsa usullaryň halkara durkynyň üýtgäp durýan şertlerine uýgunlaşmagyna ýardam berýär.Halkara hukugynyň kadalarynyň emele geliş usullarynyň ýeke-täk görüşi hem subýektleriň ylalaşygydyr.Ylalaşyklaryň hukuk görnüşi bolsa ,adat we şertnamadyr.

Halkara hukugyň kadalary adat bolşy ýaly iki döwürde bolýar.

1 ýagdaýda-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özüni alyp barmagyň kadalaryny düzgünleşdirmekde halkara hukugyň subýektleriniň erkleriniň ylalaşygy.

2 ýagdaýda-özüňi alyp barmagyň kadalarynyň köpmanylygyna hukuk razylygyny bermek.

Halkara hukugyň imperatiw kadalarynyň emele gelşi 3döwürde bolup geçýär:

1 ýagdaý-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özüni alyp barmagyň kadalaryny düzgünleşdirmekde halkara hukugyň subýektiniň ylalaşygy.

2 ýagdaý-özüňi alyp barmagyň kadalarynyň halkara hukugyň beýleki kadalaryna ýokary hukuk güýjüniň barlagyna halkara hukugynyň subýektleriniň erkleriniň ylalaşygy.

3 ýagdaýözüňi alyp barmagyň kadalarynyň köpmanylygyna hukuk razylygyny bermek.

Imperatiw kadalar özüňi alyp barmagyň anyk we takyk çäklerini belleýär.halkara hukugynyň subýektleri imperatiw kadalarda görkezilen hukuklaryň we borçlaryň mazmunyny we göwrümini üýtgedip bilmeýärler. Bu kadalar BMG-niň düzgünnamasynyň ýörelgeleriniň öz içine alýandyr.Döwletler halkara bileleşiginde çykyş edende özlerini şu kadalara laýyklykda alyp barmalydyr.

Adat kadasy we şertnamalaýyn kada mazmunlary boýunça däl-de ylalaşyga ýetmek usuly we onuň beýan ediliş görnüşi boýunça tapawutlanýandyrlar.Şertnama anyk beýan edilen ýazuw görnüşidir.Adat bolsa ýazylmadyk görnüşdedir.Kadalaryň Şertnamalaýyn düzgün boýunça döredilmegine birnäçe täzelikler girizildi.Umumy häsiýetli

şertnamalar köplenç halkara guramalaryň çäklerinde yzygiderligiň esaslarynda taýýarlanylýar. Bu düzgün demokratiýalaşdyryldyindi oňa hemme isleg bildirýän döwletler gatnaşyp bilýärler.

Halkara hukugynyň kadalary halkara gatnaşyklaryň garaşsyz subýektleriň arasyndaky ylalaşyk hökmünde döredilýär. Olar subýektleriň arasyndaky hukuklary we borçlary belleýärler. Halkara hukugynda kadalaryň emele gelmegi adatlaryň döremeginden başlanandyr. Halkara hukugyň adaty – bu halkara tejribesinde özüni alyp barmagyň kadasy bolup, halkara hukugyň subýektleri munuň hökmany hukuk güýjüniň bardygyny ykrar edýärler. Adat kadasy ýuwaş-ýuwaşdan hemmeleriň ýa-da subýektleriň köpüsiniň gaýtalanýan hereketleriniň netijesinde emele gelýär. meselem ilçileriň eldegrilmesizlik adaty. Adat hukuk gatnaşyklarynda esasy orny eýelese-de, halkara hukugynda şertnamlaryň hem uly täsiri bardyr. Adat kadalaryny ýazuw görnüşinde jemlemek we halkara şertnamasynda birleşdirmek şeýle hem kadalary ulgamlaşdyrmaklyga kodifikasiýa diýilýär. (tertipleşdirmek)

Halkara gatnaşyklary döwletara, hökümetara gatnaşyklaryndan has giňdir. Halkara bileleşiginde fiziki we ýuridiki şahslar hut öz atlary bilen çykyş edýärler. Beýle gatnaşyklar milli hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýär. Mysal üçin: daşary ýurtlylaryň döwlet tarritoriýasyndaky hukuk statusy hakyndaky kanun, dürli milletden bolan şahslaryň dürli uruglardan (maşgala, zähmet, raýat) gatnaşyklary düzgünleşdirýän halkara şertnamalary we beýlakiler. Şertnamalar geçmişde hem halkara hukugynyň emele gelmegini öz täsirini ýetirdi.

Halkara hukugyň häsiýetli alamatlarynyň biri hem köptaraplaýyn şertnamalaryň sanynyň artmagy we ähmiýetiniň ösmegidir. Bu bolsa halkara hukugynyň esasy mazmunyny üýtgetdi,täze pudaklaryň emele gelmegine getirdi. Diňe BMG-niň çäklerinde 200den gowrak şertama baglaşyldy. BMG-niň baş assambleýasynyň ykrarnamalarynyň adam hukuklary boýunça toplumlaýyn şertnamalary döretmekde ägirt uly ähmiýeti bardyr. Bu toplumlar ýadert ýaragyny ýaýratmazlyk baradaky şertnamalaryň,kosmos giňişligini parahatçylyk maksatlar bilen ulanmak hakyndaky şertnamalaryň kabul edilmegine ýardam etdiler.

Halkara hukugyň döredijilik işine döwletleriň milli hukugy hem gatnaşýandyr. Köp ýyllaryň dowamynda halkara hukugy döwletleriň içerki hukugynyň esasynda ösüşe eýe boldy.şu günler hem halkara durmuşynyň we halkara hukugynyň aýratynlygy göz önünde tutulýar. Halkara hukugyň milli hukuga täsiri güýçlenýär.mysal üçin adam hukuklary hakynda halkara kazylary,milli hukugyň tejribesi esas döredildi.soňra bu halkara hukugy köp döwletleriň milli hukugynda adam hukuklarynyň institutlaryna täsirini ýetirdi.

3)Döwletler birtaraplaýyn namalary halkara gatnaşyklarynda giňden ulanýarlar. Olar özleriniň häsiýeti we görnüşleri boýunça dürli-dürli bolýarlar. (beýannama,jarnama nota we beýlekiler.) Birtaraplaýyn namalary birnäçe toparlara bölmek bolar.

1.Görnüşi boýunça birtaraplaýyn, hakykat ýüzünde ylalaşygy aňladýan namalar-bu hili namalarda halkara hukugyň adat,kadalary emele gelýär.Şeýle hem bulara

şertnamalar bilen bagly namalar degişlidir:şertnama goşulmak,ondan çykmak.

2.Döwletleriň belli bir soragy boýunça aňladýan namalar bolup,olar hukuk borçlaryny döretmeýärler. Plar beýannama,nota,döwletişgärleriň çykyşlary görnüşinde belleýärler.

3.Döwletleriň özlerine halkara hukugyň borçlaryny almak maksady bilen çyjš edýän namalary. Birtaraplaýyn namalaryň ýene bir görnüşi ykrar etmekdir.Ykrar etmek halkara hukugynda esasy orny eýeleýändir. Ykrar etmegiň mysaly bolup,täze döwletiň döremegi,döwlet serhstiniň üýtgemegi we beýleki ýagdaýlar çykyş edýär. Ykrar etme sessiz görnüşde ýa-da belli bir hereketiň amala aşyrylmagy bilen ýerine ietirilýär. Mysal üçin täze dörän döwlet bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýmak.

Birtaraplaýyn namalaryň ýene bir görnüşi-garşylyk,ýagny ykrar etmäniň tersidir. Bu nama bilen döwlet belli bir hukuk netijelerini döredip biljek anyk ýagdaýa özüniň garşylygyny bildirýär. Şu garşylygyň netijesinde ýaňky ýagdaý gyzyklanýan döwletleriň arasynda jedel meselesi bolup durýar.

Birtaraplaýyn namalaryň ýene biri hem boýun gaçyrmakdyr. Bu döwletiň ygtyýarlyklaýyn,hukuklaýyn boýun gaçyrmagyny aňlndýar. Boýun gaçyrmaklyk gutarnykly häsiýetde bolýar. Sessiz boýun gaçyrmaga estoppel degişli bolup,ol iňlis umumy hukukdan alnyp,tarap özüniň hereketleri bilen bagly bolup,beýleki terepyň zyýanyna hiç hili talap berip bilmeýär.Konwensiýalaýyn hukukda estoppel ilkinji gezek 1969-njy ýylda Halkara şartanam hukugy barada Wena konwensiýasynda beýan edildi(45-nji madda)

Kodifikasiýa-hereket edýän kadalary ulgaml;aşdyrmak bilen gapma-garşylyklary aýyrýan, ýetmezçilikleriň üstüni dolýan, täze kadalar bilen köneleri çalyşýan ýagdaýdyr. Kodifikasiýa resmi we resmi däl ýagdaýlarda amala aşyrylýar. Resmi bolanda döwletler,guramalar amala aşyrýarlar,resmi däl bolanda jemgyýetçilik guramalary,şahsy taraplar amala aşyrýarlar. Mysal üçin:jemgyýetçilik guramasy GHHK - (gyzyl hajyň halkar komissiýasy) ýaragly çaknyşyklaryň ynsanperwerlik hukugynyň kodifikasiýasynyň taslamasyny taýýarlady. Şularyň esasynda diplomatik konferensiýalarynda 1949-njy ýyl IV Ženewa Konwensiýalary,urşuň pidalaryny goramak hakyndaky we 1977-nji ýyl olaryň II Goşmaça Protokollary kabul edildi. Resmi däl kodifikasiýanyň ýene bir görnüşiniň biri hem doktrinalaýyn kodifikasiýadyr. Bu alymlar ýa-da olaryň guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Bular ýaly kodifikasiýanyň ähmiýeti örän uludyr.Sebäbi bu işe alymlaryň gatnaşmagy şrän möhümdir.Halkara hukgyň jemkanunyny taýýarlamaga ilkinji bolup,awstriýaly hukukçy A.Demin-petruşewiç synanyşyk edýär. 1861-nji ýylda olözüniň jemkanunyny çap edýär. 1868-nji ýylda şwesýar hukukçysy J.K.Blýunsli hem şu sorag boýunça jemkanuny taýýarlaýar. D.I.Kanučenowskiý hem kodifikasiýanyň tarapdary bolup çykyş edýär we onuň ideýasy esasynda köp döwletleriň alymlarynyň tagallalary bilen 1873-nji ýyl Halkara hukugyň institutynyň döredilmegine ýardam edýär.

Doktrinalaýyn kodifikasiýany beýleki halkara ylmy guramalary ýagny halkara hukugyň assosasiýasy (şt.kw.London we birnäçe ýertda şahamçalary bar)meşgullanýar.Bular ýaly guramalaryň taslamalary

resmi kodifikasiya edilende göz önünde tutulýandyr. Kodifikasiýanyň milli taslamalary hem bellidir. 1930-njy ýylyň halkara hukugynyň birnäçe pudaklarynyň kodifikasiýalarynyň netijeleri çap edildi. Olar garward uniwersitetiniň hukuk fakultetinde taýýarlandy. Häzirki wagtda ýgy-ýgydan täzelenip durýan halkara hukugyň jemkanuny Amerikan Hukuk instituty tarapyndan çap edilýär we kazyýet tejribesinde hem ulanylýar.

Resmi kodifikasiya XIX asyryň II ýarymynda başlandy. Ol urşuň kanunlaryna we kadalaryna degişli bolupdy. Russiýanyň teklibi boýunça çagyrylan iki sany Gaaga Parahatçylyk konferensiýalarynyň (1899ý we 1907ý) ähmiýeti has hem uludyr. Kodifikasiýanyň taryhynda täze döwür BMG-niň düzgünnamasynyň kabul edilmegi bilen başlanýar. Munda bu barada şeýle diýilýär: "BMG-niň Baş Assambleýasy halkara hukugyň progressiw ösüşi we onuň kodifikasiýasy üçin barlaglary geçirýär we höweslendirmek maksady" bilen hödürnamalary taýýarlaýar" (13 maddasy). Progressiw ösüş ilkinji ýerde goýlandyr, sebäbi häzirki wagtda halkara hukugynyň kadalaryny progressiw ösüşsiz göz önünde getirmek kyndyr. BMG-niň Düzgünnamasynyň 13 maddasynyň ýerine ýetirilmegi üçin mehanizm döretdi. Esasy orunlary eýelänleriň biri hem halkara hukugynyň komissiýasydyr. Bu komissiýa 34 ekspertden ybaratdyr.

Komissiýa degişli mowzuklar boýunça taslamalarynyň kodifikasiýasyny taýýarlaýar. Taslamalar Bmg-niň baş assambleýasynyň 6-njy komitetine maslahata berilýär we hökümetlere, kömekçilere, duýduryşlary bermek üçin berilýär. Şondan soň komissiýa gutarnykly taslamany

taýýarlaýar we diplomatik konferensiýalaryna olaryň esasynda konwensiýalary kabul etmäge berýär.

Käbir ýagdaýlarda Baş assambleýanyň özi hem konwensiýalary kabul edýär.(mysal üçin ýörite missiýalar hakynda).

Halkara hukugyň komissiýasynyň taslamalary esasynda şertnamalar hukugy boýunça iki konwensiýany ,diplomatik we konsullyk hukugy boýunça konwensiýalar,1958-nji ýylyň deňiz hukugy boýunça 4 konwensiýasyny,hukuk mirasdarlygy boýunça iki konwensiýa kabul edildi.

Umuman halkara hukugyň komissiýasynyň işine örän ýokary baha berilýär.

BMG-nyň beýleki edaralary hem öz ugurlary boýunça kodifikasiýa bilen meşgullanýar.

Halkara Zähmet geramasy(100den gowrak konwen),ÝUNESKO we beýleki biziň günlerimizde iň täsirli ýagdaýlaryň biri hem BMG-nyň deňiz hukugy boýunça Konwensiýasydyr.Bu konwensiýa 1973-1982ýý dowamynda Deňiz hukugy boýunça BMG-nyň konwensiýasyny kabul edýär.

Ýene-de bir aýratyn ýagdaýlaryň biri hem Adam hukulary boýunça konwensiýanyň toplumynyň kabul edilmegidir.Soňky ýyllarda kodifikasiýanyň we halkara hukugynyň ösüşi hem has uly netijelere eýe boldy.

Kodifikasiýa hukuk döredijilik işinde wajyp element bolup durýandyr. Köp işler ýerine ýetirildi we ýene köp zatlar ýerine ýetirilmelidir.

Edebiýat :

1. Филимонова М.В. Источники современного международного права. М.1987.
2. Лукашук И.И. Нормы международного права. М. 1997
3. Даниленко Г.М. Обычай в современном международном праве. М.1988
4. Действующее международное право в 3-х томах. М., 1996 (разд. II)

Halkara hukugynyň ýörelgeleri

§1. Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleri barada düşünje

Halkara hukuk resminamalarda we nazaryýet işlerde “halkara hukugynyň ýörelgeleri”, “halkara hukugynyň umumy ýörelgeleri”, “halkara hukugynyň imperatiw ýörelgeleri”, “halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri” diýen ýaly düşünelere gabat gelmek bolýar.

Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleri umumy häsiýetli we umumy ykrar edilýär, halkara hukugynyň esasy ýörelgeleri jus cogens ýörelgeleridir (imperatiw).

BMG-niň Düzgünnamasynyň 2-nji maddasy döwlet – agzalarynyň we guramalaryň özüniň şu ýörelgeler esasy hereket etmegi çagyryar:

- hemme agzalarynyň özbaşdak deňligi, Düzgünnama laýyklykda borçlary päk ýürekden ýerine ýetirmek;
- halkara jeddeleri parahatçylyk serişdeleri bilen çözmek;

- BMG-niň döwletleriň içerkiişlerine goşulmazlygy we ş.m.

1970ý.24.X. BMG-niň Baş Assambleýasy döwletleriň BMG-niň Düzgünnamasyna laýyklykda amala aşyrylýan dostlukly gatnaşyklaryna we hyzmatdaşlygyna degişli Halkara hukugynyň ýörelgeleri hakyndaky Jarnamany kabul etdi. Jarnamanyň 3-nji maddasynda bu ýörelgeler “halkara hukugynyň esasy ýörelgeleri aňladýar” diýip tassyklaýar. BMG-niň Düzgünnamasynda beýan edilenligi üçin bu ýörelgelere özüni alyp barmaklygyň kadalarynyň ýuridik güýjüni berýär.

Halkara hukugynyň beýleki ýörelgeleri we halkara şertnamalaryny halkara hukugynyň esasy ýörelgelerine ters gelmeli dälirler.

1975ý Ýewropa Howpsyzlyk we Hyzmatdaşlyk boýunça Maslahatynyň Jemleýji Aktynda hem ýörelgeleriň Jarnamasyny kesgitledi .

§2.Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleriň görnüşleri

1.Güýç ulanmazlyk we güýç ulanmak howpuny salmak.

Bu ýörelge XX asyrdaky döwrüň ýörelgeleriň biridir. Şu döwre çenli halkara hukugynyň uruş ýagdaýyna (urşa) halkara düşünişmezlikleri we jedelleri çözmegiň serişdeleri hökmünde garaýar. Bu döwletleriň esasy wezipeleriniň, onuň aýrylmaz hukugynyň biridir. Bu barada Gugo Grosiý özüniň “Uruş we parahatçylyk hukugy” diýen işinde hem belleýär.

1899ý we 1907ý kabul edilen Gaaga Konferensiýasynda hem döwletiň urşa bolan hukuklaryny (jus ad bellum) aýyrmadylar.

Bu ýörelge BMG-niň Düzgünnamasynyň we halkara hukugynyň ýörelgeler ulgamynda esasy orunlaryň birini eýeleýär. Ol BMG-niň Tertipnamasynyň 2-nji maddasynyň 4-nji belgisinde şeýle berkidilendir: “BMG-niň ähli agzalary halkara gatnaşyklarynda territorial eldegrilmesizliginiň ýa-da syýasy garaşsyzlygynyň güýç ulanmakdan saklanýar”.

Bu ýörelge köptaraolaýyn we ikitaraaplaýyn halkara şertnamalarda tassyklanyldy we giň gerime eýe boldy. Olaryň arasynda BMG-niň Düzgünnamasyna laýyklykda döwletleriň dostlukly gatnaşyklary we hyzmatdaşlygy babatda halkara hukugynyň ýörelgeleriniň Jarnamasy 1970ý., 1975ý. Jemleýji akty. Bu resminamanyň kabul edilmegi bilen, ýörelge häzirkizaman halkara hukugynyň umumy häsiýetli kadasy diýlip ykrar edildi.

2. Halkara jedellerini parahatçylyk serişdeleri bilen çözmek – bu ýörelge hem halkara hukugynyň esasy ýörelgeleriniň biridir. BMG-niň tertipnamasynyň 2-nji maddasynyň 3-nji belgisinde şeýle aýdylaýr. “BMG-nia ähli agzalary özleriniň halkara parahatçylygyna, howpsyzlygyna we adalata howp salmaz ýaly parahatçylyk serişdeleri bilen çözüärler.” Bu ýörelge diňe XX asyrda kemala geldi we güýç ulanmazlyk ýörelgesi bilen parallel ösdi. BMG-niň tertipnamasynyň VI babynda halkara jedellerini çözmekde ulanylýan parahatçylyk serişdeleriniň derejelerini kesgitleýär we ulanmagyň ýollaryny belleýär. Bu ýörelge dürli halkara hukuk namalarynda öz beýany tapdy: 1970ý “Halkara hukugynyň ýörelgeleri hakyndaky” Jarnama, 1975ý “Helsinki jemleýji akty”, “Halkara jedellerini parahatçylyk serişdeleri bilen çözmek barada (Filippin)” Jarnamasy, şeýle-de Arap döwletleriniň

ligasynyň pakty (5maddasy), Afrikan bileleşiginiň guramasynyň hartiýasy (3-nji madda) we beýlekiler.

3.Döwletleriň içerki ygtyýarlyklaryna degişli işlerine gatyşmazlyk ýörelgesi – halkara hukugynyň esasy ýörelgesidir. Bu döwletlere we halkara guramalaryna dürli götnüşde döwletleriň we halklaryň içerki işlerine gatnaşmazlygy gadagan edýär: ýaragly, ykdysady; diplomatik ýol bilen, şpionlary, diwersantlary ibermek bilen, birnäçe döwletler tarapyndan we beýlekiler. Bu ýörelge döwletiň özbaşdaklygyny hormatlamak we döwletleriň deňhukuklylyk ýörelgesi bilen berk baglydyr.

Goşulmazlyk ýörelgesi 1793-nji ýylyň Fransuz Konstitusiýasynda, 1795-nji ýylyň halkara hukugynyň Jarnamasynda (Robespýer tarapyndan düzülýär, Greguar redaktirleýär we Konwent tarapyndan garalýar) berkidilýär. Birnäçe wagtyň geçmegi bilen, goşulmazlyk ýörelgesi ençeme halkara – hukuk resminamalarynda çuň we köptaraplaýyn ösüşe eýe boldy. Bu ýörelgeler BMG-niň Düzgünnamasy 2-nji maddasynyň 7-nji belgi 1970-nji ýylyň Jarnamasynda, 1975-nji jemleýji aktynda; şeýle hem GDA-niň Düzgünnamasynda berkidildi.

4.Döwletleriň biri-biri bilen hyzmatdaşlyk etmäge borçlarynyň ýörelgesi (Döwletleriň hyämatdaşlyk ýörelgesi) – bu ýörelge BMG-niň işiniň esas goýujysydyr we ol häzirki zaman halkara hukugynyň esasy ýörelgeleriniň biri hökmünde onuň Düzgünnamasynda berkidildi: “BMG-niň esasy maksatlarynyň biri ykdysady, durmuşy, medeni,ynsanperwer häsiýetli halkara meselelerini çözmekde halkara hyzmatdaşlygyny amala

aşyrmakdyr” (1-nji maddasynyň 3-nji belgi (punkt) 1970-nji ýylyň Jarnamasyna (Halkara hukugynyň ýörelgeleri hakyndaky Jarnama) laýyklykda, döwletler özleriniň syýasy, ykdysady we durmuşy ulgamlarynyň dürli digine garamazdan, halkara gatnaşyklarynda dürli ugrular boýunça hyzmatdaşlyk etmäge borçludylar. Şeýle hem hyzmatdaşlyk belli bir maksatlara ýetmak üçin amala aşyrylmalydyr, halkara hyzmatdaşlyklarynyň esasy maksady bolsa, halkara parahatçylygyny we howpsyzlygyny üpjün etmekdir.

Hyzmatdaşlagynyň ýene bir maksady – halkara ykdysady durnuklygyna we ýardam bermek, halklaryň ýaşayşynyň derejesini ýokarlandyrmak.⁸

5.BMG-niň döredilmegi bilen, deňhukuklylyk we halklaryň özykballaryny kesgitlemek ýörelgesi halkara hukugynyň esasy ýörelgesi boldy. Bu ýörelge BMG-niň Tertipnamasynyň 1-nji maddasynda şeýle beýan edilýär “halklaryň arasynda deňhukuklylyk we halklaryň özykballaryny kesgitlemek ýörelgesini hormatlamak bilen, milletleriň arasynda dostlukly gatnaşyklary şsdürmelidir”.

Şu ýörelgäniň esasynda koloniýa döwletleriniň halklary ellerine ýarag alyp (II Jahan uruşdan soň) özleriniň garaşsyzlygy ugrunda söweşdiler. Her bir döwlet halklarynyň hukuklaryny, azatlygyny, garaşsyzlygyny mahrum edýän zorlukly hereketlerden saklanmalydylar.

Bu ýörelge 1970ý, 1975ý halkara – hukuk namalarynda giňişleýin beýan edilýär. Halklaryň we ykballaryny

⁸ “Meždunarodnoýe pravo” (učebnik) - Moskwa “Meždunarodnyýe otnoşeniýa “, 2001ý (pod red. Ýu.M.Kolosowa, E.S.Kriwçikowoy) s.59

kesgitlemegiň usullaryny (Halkara hukugy tarapyndan rugsat edilýän) –

- Etnos, halk öz islegi boýunça özüniň milli we etniki aýratynlyklaryny ýuwaş – ýuwaşdan ýitirip, başga bir etniki birleşmelere goşulmagy ýa-da şolar bilen täze bir emele gelmäni döretmek;
- Awtonomiýalar – bu halkyň etniki aýrylmazlygyny saklamak we territoriýa meselesiniň çözülmegini ýardam berýär.
- Federasiýa – Federasiýa çäginde milli soraglary çözmek bolýar.

6. Döwletleriň özygtyýarlyklarynyň deňligi ýörelgesi – halkara hukugynyň ykrar edilen ýörelgesi bolup, döwletleriň halkara bileleşiginiň özbaşdak, garaşsyz döwlet hökmünde hukuk taýdan deňligi, dürli ykdysady, durmuşy we syýasy ulgamlarynyň barlygyna garamazdan, deň hukuklary we borçlary edinýärler.

Bu ýörelge halkara hukugynda feodalizmden kapitalizme geçýän döwürde emele geldi. Ýöne diňe XX asyryň ortalarynda onuň häzirki zaman görnüşi tassyklanyldy. BMG-niň Tertipnamasynyň 2-nji maddasynyň 1-nji belgisinde “BMG-y onuň agzalarynyň özygtyýarlylyk deňligi ýörelgesi esasynda döredildi” diýip aýdylýar.

1970-nji ýylyň Jarnamasynda özygtyýarlylyk deňlik düşünjesiniň şu hili elementlerden durýanlygy görkezilýär:

1. döwletler ýuridik (hukuk) taýdan deň;
2. her bir dölet doly özygtyýarlyga mahsus hukuklaryndan peýdalanýar;

3. her bir döwlet başga bir döwletiň hukuk subýektliligini hormatlamaga borçludyr;
4. territoriýanyň bitewiligi we döwletiň syýasy garaösyszlygy eldegrilmesizdir;
5. her bir döwlet syýasy, durmuşy, ykdysady we medeni ulgamlaryny erkin saýlamaga we ösdürmäge hukuklydyr;
6. her bir döwlet özüniň halkara borçlaryny doly we meýletin ýerine ýetirmelidir we beýleki döwletler bilen parahatçylykda ýaşamalydyr.

Döwletriň deň hukugy diýlende beýleki döwletler bilen deň hatarda döwletiň kanuny bähbitlerine degişli halkara meselelerini çözmäge gatnaşmagy, halkara guramalarynda we konferensiýalarynda kararlary kabul edende döwletleriň sweslariniň deňligini, halkara hukugynyň kadalaryny döretmäge deňhukuk esasynda gatnaşmagyny aňladýar.

Bu ýörelge halkaryň we milletleriň olaryň sanyna, diline, dinine, jynsyna (reňkine), medeni, ykdysady ösüş derejelerine garamazdan, ähli halklaryň we milletleriň deňhukuklygyny aňladýar.

7.Halkara hukugy boýunça borçlaryň päk ýürekden ýerine ýetirmek ýörelgesi – häzirki zaman halkara hukugynyň esasy imperativ ýörelgeleriniň biridir. Bu ýörelgeden öň halkara şertnamalaryny ýerine ýetirmek ýörelgesi (pacta sunt servanda) hereket edýärdi. Bu ýörelgäniň pacta sunt servanda – emele gelmegi we ösmegi ilki bilen rim hukugy, soňra döwletara gatnaşyklarynyň we halkara hukugynyň döremegi we ösmäge bilen berk baglanyşyklydyr.

Şertnamalary päk ýürekden ýerine ýetirmek ýörelgesiniň uzak taryhy bardyr. Eýýäm Gadymy döwürde döwletler şertnamalaýyn borçlaryň ýerine ýetirilmeginiň hökmanylygyna göz ýetirýärler. Halkara hukugynyň döremegi bilen bu ýörelge döwletler üçin hukuk taýdan hökmany hökmünde ykrar edilýär.

XX asyrdan bu ýörelge täze hukuk derejesine eýe bolup, öz täsirini halkara hukugynyň beýleki kadalaryna hem ýetiýär. BMG-niň Tertipnamasynyň Preambulasynda BMG-niň döwlet agzalarynyň ählisiniň “şertnamalardan we halkara hukugynyň beýleki çeşmelerinden gelip çykýan borçlary hormatlamaga we adalatly garalmaga şertleri döretmäge” aýgtyly hereket etmäge taýýardyklary hakynda aýdylýar.

1970ýylyň we 1975 ýylyň Helsinki Jemleýji aktynda bu ýörelge doly açylyp görkezildi. Şu ýörelgäniň güýji esasynda halkara hukugynyň subýektleri halkara hukugyndan gelip çykýan borçlary päk ýüreklik bilen ýerine ýetirmelidirler. Bu bolsa, borçlaryň dogry we anyk ýerine ýetirmegini aňladýar. Döwletler halkara – hukuk borçnamalaryny ýerine ýetirip bilmedik ýagdaýlarynda ýada ýerine ýetirmekden boýun gaçyrmaklary diňe halkara hukugynyň esasynda amala aşyrylmalydyr. Bu ýagdaý 1969ýylyň halkara şertnamalaryň hukugy hakyndaky Wena Konwensiýasynda berkidilendir.

8. Döwlet serhetleriniň synmazlyk ýörelgesi – 1975-nji ýylda Ýewropa howpsyzlyk we hyzmatdaşlyk Maslahatynyň Jemleýji aktynda şu ýörelge şeýle düzgünleşdirilýär: “döwlet – gatnaşyjylar Ýewropada ähli döwletleriň serhetleriniň synmazlygy ýaly, biri birleriniň

serhetlerine hem şeýle garaýarlar we häzir we gelejekde serhet eldegrilmekden saklanarlar”.

Ýewropa döwletleri, ABŞ we Kanada Ýewropadaky döwlet serhetleriniň barlygyny ykrar etdiler. Ýöne şeýle-de bolsa, bu ýörelge halkara hukugynda doly tassyklandy diýip bolmaz. Aziýa, Afrika we Günorta Amerika kontinentinde ýiti territorial dawalary bolup geçýär. 1992ý 09.X. GDA – döwletleri daşky serhetleriniň durnuklylygyny üpjün etmek baradaky ylalaşyga gol çekdiler.

1993ý 07.VIII. GDA gatnaşyjy döwletler serhetleriň eldegrilmesizligi hakyndaky Jarnama, 1994ý 15.04.GDA gatnaşyjy döwletleriň özbaşdaklygyny üpjün etmek, territorial bitewilik we döwlet serhetleriniň eldegrilmesizligi hakyndaky Jarnama gol çekdiler.

Döwlet serhetleriniň synmazlyk ýörelgesini döwletleriň halkara hukugyna laýyklykda berkidilen daşary ýurt döwletleriniň serhetlerini hormatlamagy aňladýar.

9.Döwletleriň territorial bitewilik ýörelgesi – bu ýörelge 1975 ýylyň Jemleýji aktda berkidilendir. Bu ýörelge häzirki zaman halkara hukugynyň ykrar edilen ýörelgesidir. Bu ýörelgäniň mazmuny daşary ýurt döwletleriniň territoriýasynyň zorluk bilen basylyp alynmagyny, bir territoriýanyň beýleki bir territoriýa zorluk bilen birleşdirilmegini gadagan edýär.

Döwletleriň territorial bitewilik taglymaty II Jahan urşy tamamlanandan soň ösüp barýan döwletler tarapyndan öňe sürüldi, sebäbi koloniýa agalyk edýän döwletler milli – azat edijilik hereketlerine garşy çykyrdylar. Bu hereketiň garşysyna ählumumy parahatçylygyna we

hyzmatdaşlygyna ýardam bermek hakynda Bandung Jarnamasy (1955) kabul edildi.

Bu Jarnamada şeýle ýörelge belenilipdi: “islendik döwletiň syýasy garaşsyzlygyna ýa-da territorial bitweiliginw garşy agressiýa ýa-da güýç ulanmak aktlaryndan saklanmaly”. Bu “bandung formulasy” 2-taraplaýyn şertnamalarda öz beýznyny tapdy.

Halkara hhukugynyň ýörelgeleriniň Jarnamasynda (04.11.1970ý), Ýewropa Howpsyzlyk we Hyzmatdaşlyk Maslahatynyň (01.08.1975ý) Jemleýji Aktynda bu ýörelge giňden ösdürüldi.

10.Adam hukuklaryny we esasy azatlyklaryny hormatlamak ýörelgesi – BMG-niň Tertipnamasynyň kabul edilmegi bilen, bu ýörelge diýlip ykrar edildi. Şeýlelik bilen, halkara parahatçylygyny we howpsyzlygyny saklamak bilen adam hukuklarynyň we esasy azatlyklarynyň üpjün edilmeginiň arasynda berk baglanyşygyň barlygy subut edildi.(ykrar edildi).

BMG-niň Düzgünnamasynda adam hukuklaryny düzgünleşdirýän birnäçe ýörelgeler öz beýznyny tapdylar:

- adam şahsyýetiniň mertebesiniň ähmiýeti we gymmatlylygy;
- halklaryň deňhukuklylygy;
- aýallaryň we erkekleriň deňhukuklylygy;
- jynsy, dini, dili alamatlary boýunça jynsparazçylyga ýol bermezlik.

Halkara bileleşigi tarapyndan adam hukuklary boýunça birnäçe resminamalary kabul edildi. 1948ýylyň Adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasynda, 1966ýylyň

ýkdysady, durmuşy we medeni hukuklar barada Halkara paktynda we raýat we syýasy hukuklary hakyndaky Halkara paktynda adamyň esasy hukuklary we azatlyklary sanalyp geçilýär. Bularyň esasynda döwletler özleriniň hukuk tabynlygyndaky (garamagyndaky) (ýurisdiksiýasyndaky) ähli şahslara degişli kanunçykaryjy we beýleki çäreler arkaly esasy hukuklary we borçlary birnäçe borçlanýarlar.

Döwletler adam hukuklarynyň gödek bozulan ýagdaýlarynyň esasanam, halkara jenaýatlardan – (agressiýa, genosid, aparteid, harby jenaýatlardan gelip çykýan bozulmalar), jynsparazçylygyň önüni almaga, adam hukuklarynyň belli bir toparlarynyň (zähmet hukuklary, maşgala hukuklary, azsanly halklaryň, bosgunlaryň, migrantlaryň hukuklaryny kepillendirmäge borçludyr. Adam hukuklary boşunça halkara resminamalaryň analizi häzirki zaman halkara hukugynda umumy kadanyň barlygyny görkezdi. Şuňa laýyklykda döwletler adamyň esasy hukuklaryny we azatlyklaryny hormatlamaga we üpjün etmäge borçludyr. Bu borç ählumumy häsiýetlidir. Bu bolsa adamyň hukuklary we borçlary ähli döwletlerde jynsparazçylyga ýol berilmezden ýerine ýetirlmegi aňladýandyr.

Edebiýat:

1. Ушаков Н.А. Невмешательство во внутренние дела государств. М. 1971
2. Действующее международное право в 3-х томах. Т 1. М., 1996 (разд. III)
3. Левин Д.Б., «Актуальные проблемы теории международного права», Москва, 1974.

4. Манукян К.А., «Принципы равноправия государств в международном праве», Ереван, 1975.
5. Лукашук И.И., «Глобализация, государство, право, XXI век», Москва, 2000.
6. Мюллерсон Р.А., «Соотношение международного и национального права», Москва, 1982.
7. Курс международного права (в 7-и томах). Т.2, Москва, 1989

Halkara hukugynyň subýektleri

§1. Halkara hukuk ykrar etmek . Subýektler barada düşünje we olaryň görnüşleri

Halkara hukugynyň eýeleri (subýektler) – özbaşdak emele gelmeler bolup, halkara hukugy boýunça hukuklary we bopırçlary edinmäge ukyply bolup, halkara hukugynyň kadalarynyň emele gelmegine we amala aşyrylmagyna gatnaşýarlar. Subýektler halkara hukugynda esasy orny eýeleýärler. Halkara hukugynyň häsiýetli alamatlary onuň subýektleriniň dürlilik bilen kesgitlenilýär.

Halkara hukugynyň subýektleriniň statusynyň aýratynlygy – olaryň halkara hukugynyň kadaalarynyň emele gelmegine we amala aşyrylmagyna gatnaşmagydyr.

Halkara hukuk subýektlilik – halakara bileleşiginde agzalygynyň hukuk beýanydyr. Subýektiň garaşsyz halkara statusy bolmaly we gös-göni halkara hukugyna tabyn bolmaly.

Halkara hukugynyň umumy ykrar edilen subýektleri diýlip döwletlere we halkara guramalaryna aýdyrlýar. şeýle hem käbir ýagdaýlarda özüniň garaşsyzlygy ugrunda

göreşýän halklar, milletler we adaty düň subýektler hasaplanylýan Watikan, erkin şähre degişlidir.

§2.Döwletler halkara hukugynyň esasy subýektidir

Döwletler halkara hukugynyň esasy subýektleridir. Halkara hukugynyň esasy manysy döwletleriň özara hereket etmeginde hyzmat etmektir. Döwletleriň özbaşdaklyk häkimiýeti halkara hukugynyň işini düzgünleşdirmäge ukyplydyr. Döwletler – iň güýçli we guramaçylykly subýektlerdir. Olarda halkara durmuşyna täsir edýän ähli serişdeler bardyr.

Döwlet – durmuşy – syýasy ugurda iň gerekli subýektidir. Hiç bir jemgyýet döwletsiz ýaşap bilmez, ol içki we halkara durmuşyny guramaga, döretmäge zerurdyr. Belli rus ýuristi D.B.Lewin şeýle nygtaýar: “özbaşdak döwlet halklaryň durmuşynda guramanyň esasy görnüşidir.”

Döwlet diňe bir esasy däl, eýsem ilkinji we umumy häsiýetli halkara hukugynyň subýektidir. “Ilkinji” diýme, döwletiň özüniň döremeginiň netijesinde subýekt bolýandygyny aňladýar. Beýleki subýektler bu statusa döwletler tarapyndan eýe bolýarlar. “Umumy” bolsa, döwletiň ähli halkara gatnaşyklaryna gatnaşmaga hukugynyň bardygyny aňladýar.

Halkara hukugynyň subýektleri hökmünde döwletiň edaralary ýa-da wezipeli adamlary çykyş etmän, eýsem döwletiň tutuş özi çykyş edýändir. Döwlet özüniň edaralarynyň işine doly jogapkärçiligi alýandyr.

Halkara hukugynyň tejribesi döwletiň 3 alamatyny belleýär: ilat, territoriýa we özbaşdak häkimiýete.

BMG-ň Bař Sekretary döwründe B.B.Gali şeýle diýdi: “Halkara hukugynyň subýekti hökmünde özbaşdak döwletiň wajyplygy we çalşyp bolmazlygydyr.” Beýik Britaniýaly professor Ýa.Brounli : “Halkara hukugy, asyl manysy boýunça döwletleriň arasyndaky hukugydyr. Bu her dürli halkara guramalaryň we adam hukuklary ugrunda ülnüleriň ähmiýetliligine garamazdan şeýle bolar.”

Döwletiň öz teritoriýasynda agalygy,beýleki döwletler bilen gatnaşykda özbaşdaklygy we garaşsyzlygy –hemmesi bilelikde döwletiň özbaşdaklygyny özüniň hukuk derejesi bolup,döwletiň umumy halkara hukuk statusynyň,onuň hukuklarynyň we borçlarynyň esasyňy düzýärler.

Döwletiň özbaşdaklyga eýe bolmagy onuň beýleki döwletler bilen hukuk taýdan deň edýär,dünýä bileleşiginiň çäginde garaşsyzlygy we şzbaşdaklygy üpjün edýär.

Döwletleriň özbaşdaklyk deňlik ýörelgesi BMG-niň tertipnamasynda berkidilendir.Tertipnamanyň 2-nji maddasynyň 1-nji belliginde şeýle diýilýär:

“BMG-y agza döwletleriň ygtyýarlylyk,deňlik ýörelgesi esasynda döredilendir.”

Döwletler özleriniň territorial-guramaçylyk gurluşlaryna baglylykda ýönekeý9unitar0we çylşyrymly bolup bilerler.

Ýönekeý döwlet –bitewi döwlet emele gelmesi bolup,döwlet häkimiýetiniň we dolandyryşynyň ýokary edaralarynyň bitewi ulgamy bardyr.Daşary gatnaşyklarda ol halkara hukugynyň bitewi subýekti hökmünde çykyş edýär.

Klassyk çylşyrymly döwlet-birnäçe territorial birliklerden ybarat bolan federasiýadyr;federasiýanyň subýektleri belli bir syýasy-hukuk özbaşdaklygyndan

peýdalanýarlar.federasiýa kada bolşy ýaly halkara hukugynyň bitewi subýekti bolup çykyş edýär.

Federasiýanyň subýektleriniň özbaşdaklygy federasiýanyň esasy kanuny-konstitusiýa, federasiýa şertnamasy ýa-da beýleki şertnemeler boýunça kesgitlenilýär.

Federasiýanyň agzalary (subýektleri) halkara hukuklaryny we borçlaryny belli bir möçberde göterijiler diýlip hasaplanylýar,diňe şu ýagdaý federal kanunçylygy tarapyndan göz önünde tutulsa.

Federatiw gurluşly käbir döwletleriň konstitusion ulgamy subýektleriň (federasiýanyň) daşary ýurt döwletler bilen köp soraglar boýunça ylalaşyklar baglaşmaga mümkinçilik berýär.Emma şeýle-de bolsa,federasiýanyň subýektleriniň häkimişetleri öz şahsy ygtyýarlyklarynyň adyndan däl-de,eýsem federal dolandyryşyň edarasy hökmünde çykyş edýär.Olaryň hereketleri üçin halkara jogapkärçiligini federatiw döwlet çekýär.

Halkara şertnamalar hukugy baradaky 1969-njy ýylyň Wena Konwensiýasy federatiw döwletleriň subýektleriniň özbaşdak halkara şertnamasyny baglaşmak mümkinçiligini aýyrýar.

Russiýa federasiýasynyň Konstitusiýasynyň 72-nji maddasynda RF-nyň subýektleriniň halkara we daşary ykdysady gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek işini federasiýa we onuň subýektleri bile alyp barýarlar.

Çylşyrymly döwletleriň sanyna uniýalar hem girýärler.Uniýalar-real(hakyky) we şahsy bolýarlar.Hakyky (real) uniýalar –iki ýa-da birnäçe döwletleriň bir döwlete birikmegini emele getirýärler.täze dörän döwlet halkara hukugynyň täze subýekti bolýar,birigen döwletler

bolsa,özleriniň özbaşdaklygyny we halkara hukuk subýektliligini ýitirýärler.

Häzirki zaman uniýalaryna mysal edip häzirki Ýemen Respublikasyny getirmek bolar.1990-njy ýylda Ýemen Halk – Demokratik Respublikasy bilen Ýemen Arap Respublikasy birikdiler, şeýle hem Siriýa – Müsür uniýasy- 1958 döredildi we 1961 ý tamamlandy.

Şahsy uniýa – monarh tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän iki ýa-da birnäçe döwletleriň dinastiýa soýuzydyr. Şeýle uniýa girýän her bir döwlet halkara hukygynyň özbaşdak subýeti bolup galmak bilen, beýleki döwletler bilen gatnaşyklary amala aşyrmaga hukuklydyr.

Halkara hukugynyň subýekti hökmünde konfederasiýa hem çykyş edip biler. Konfederasiýanyň çäginde döwlet agzalaryň işini düzgünleşdirýän we syýasatda, ykdysadyýetde, hukuk we durmuşy (sosial) soraglar boýunça hyzmatdaşlyk etmegiň esasy ugurlaryny işläp taýýarlaýan bileleikdäki edaralar hem döredilýär. Oňki konfederasiýa döwletler:

ABŞ (1776-1787), Şweýsar konfederasiýasy (1291-1798; 1815-1848), German soýuzy (1815-1866), Niderland Birleşen prowins Respublikasy (1579-1795)

Hemişelik bitarap döwletler bolanda, halkara şertnamasy ýa-da birtaraplaýyn tertipde öz üstüne hemişelik bitaraplyk borjuny meýletin ýerine ýetirmegi boýun alan döwletlere aýdylýar.

Ýagny bu döwletler hiç hili harby soýuzlara gatnaşmaly däldirler we olaryň territoriýalarynda uruş we parahatçylyk döwründe hem daşary ýurtlaryň harby goşunlary bolmaly dälidir.

Hemişelik bitarap döwlet özüniň gorumak maksady üçin ýaragly güýçlerini saklap biler.

Häzirki wagtda bitarap döwletler:Şweýsariýa (8.09.1815ý)(Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygynyň kepilleri we ykrar edilmegi we onuň territoriýasynyň eldegrilmesizligi hakynda Pariž akty);

Awstriýa (awstriýanyň bitaraplygy hakynda Federal konstitution kanuny 26.10.1955ý);

Malta(Malta Respublikasynyň hökümetiniň Jarnamasy 14.05.1982ý);

Türkmenistan (BMG-niň Baş assambleýasynyň 12.12.1995ý ykrarnamasy we Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk hakyndaky konstitutionKanuny 27.12.1995ý);

Watikan (Italiýa bilen bilelikdäki Lateran Şertnamasy 11.02.1929ý);

San-Marino respublikasy (Italiýa bilen Şertnama,31.031939ý);

Kamboja (Kamboja boýunça Pariž konferensiýasynda gol çekilen ylalaşyk, 23.10.1991ý) .

§3.Halkara guramalar halkara hukugynyň subýektidir. Azatlygy ugrunda göreşýän milletler

Halkara guramalary halkara hukugynyň aýratyn (subýektleridir) eýeleridir.

Halkara guramalaryň hukuk subýektliliginiň esasy bolup ,olaryň dörediji resminamasy çykyş edýändir.Bu resminama halkara guramalaryna halkara gatnaşyklarynda çykyş etmäge ,şeýle hem guramanyň adyndan kararlary kabul etmäge we döwletler we hökümetara guramalary bilen şertnama baglaşmaga hukuk berýär.

halkara hökümetara guramalarynyň hukuk subýektliligi döwletleriňkiden tapawutlylykda wezipeleýin häsiýete eýe, bu bolsa onuň diňe maksatlar we meseleler bilen çäklenendigini (dörediji namalar bilen kesgitlenen) aňladýar.

Azatlygy ugrunda göreşýän millrtleriň halkara hukuk subýektliliginiň taglymaty ösüp barýan we sosialistik döwletler tarapyndan öňe sürüldi. Kem-kemden bu taglymat ykrar edildi. BMG-niň resminamalarynda bu taglymat “milli azat edijilik hereketi” diýlip atlandyrylýar.

1949-njy ýylyň Ženewa konwensiýalarynda (Urşun pidalaryny goramak hakynda 0we Igoşmaça (1977ý) Protokolda (Halkara ýaragly çaknyşyklaryň pidalary hakynda) bu düşüňjä (“milli-azat edijilik hereketi”) halklaryň kolonial agalygyna, daşary ýurt basyp almalaryna garşy alyp barýan göreşleriň (1-nji madda) çaknyşyklaryny hem degişli etdi. Şunuň bilen şular ýaly çaknyşyklara edil döwletleriň arasyndaky çaknyşyklar ýaly halkara ynsanperwerlik hukugy/

Milli azat edijilik hereketleriniň hukuk subýektliliginiň çäkliligi olaryň halkara guramalarynda doly hukukly agza däl-de, eýsem synçy statusynyň barlygy bilen düşündirilýär. mysal üçin: palestinany azat ediş guramasy (PAG)-Arap döwletleriniň Ligasy, afrikan Birliginiň guramasynyň sebitara guramalarynyň agzasydyr. Şular ýaly guramalarda agzalyk BMG-desynçy statusyny almaklyga uly ýardam edýär.

Täze döwletiň döremegi bilen, milli azat edijilik hereketiniň ähli halkara borçlary täze döwletiň hereketleri hökmünde garalýar.

Halkara hukugynyň adaty däl subýektlerine döwlete meňzňş emele delmeler –erkin şäher we Watikan degişlidir.

Erkin şäher – öz-özünü dolandyryýan syýasy emele gelme bolup, onuň halkara şertnamasy esasynda halkara hukuk statusy bardyr, bu bolsa oňa ykdysady, dolandyryş,medeni,halkara –hukuk gatnaşyklaryna gatnaşmaga mümkinçilik berýär.

Erkin şäheriň döremegine köplenç onuň haýsy döwlete degişliligi baradaky dawalar(jedeller)sebäp bolýar. Şonuň üçin hem erkin şäher üçin iň ýokary hukuk (ýuridik) namasy bolup,halkara şertnamasy çykyş edýär,bu nama esasynda bolsa şäheriň aýratyn halkara hukuk subýektliligi kesgitleňýär.

Watikan – şäher-döwlet bolup, Katolik buthananyň – keramatly tagtyň –merkezi rezidensiýasydyr. Dowam edip gelýän däplere görä,watikan aýratyn halkara hukuk subýektlilige eýedir. Halkara gatnaşyklar”Keramatly tagt” ady bilen çykyş edýär.

Keramatky tagt 80 gowrak döwletler bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy;umumy häsiýetli konwewnsiýalara gatnaşýar;BMG-da synçy statusyna eýedir;şeýle hem ÝYNESKO, FAO, MAGATE ýaly guramalaryň agzasydyr.Erkin şäherler.Erkin şäher diýlip,içerki öz-özünü dolandyryşy we käbir halkara hukuk sybýektliligine eýe bolan döwlet şähre aýdylýar.Şular ýaly şäherleriň ilkinjisi Beýik Nowgorad bolupdyr.Erkin şäheriň hataryna Ganzey şäheerleri hem degişli bolýar(Ganzey soýuzynyň düzümine Lýubek, Gamburg, Bremen, Rostuk, Dansig-50 şäher)

XIX we XX asyrlarda erkin şäheriň statusy Milletler Ligasynyň we BMG-nyň Baş assambleýanyň we beýleki

guramalaryň ykrarnamalary ýa-da halkara hukuk namalary bilen kesgitlenýär.

Günbatar Berliniň aýratyn halkara hukuk statusy bolupdyr.II Jahan urşy gutarandan soň Germaniýanyň bölünmegi netijesinde iki özbaşdak döwlet emele gelýär:GFR we GDR,şeýle hem aýratyn syýasy çäk birlik – Günbatar Berlin SSSR-iň hökümeti .1958-nji ýylda GDR-iň hökümeti bilen ylalaşyp,Gdr-iň territoriýasynda ýerleşýän Berline demilitarizlenen erkin şäher statusyny bermegi teklipl edýär.Ol 4 sany iri döwletleriň kepillendirmek şertinde halkara wezipesini amala aşyrmaga ukyplydyr (4döwlet; Beýik Britaniýa, SSSR, ABŞ, Fransiýa) Günbatar Berliniň halkara hukuk statusyny Dörtaraplaýyn ylalaşyk bilen kesgitleşär:Beýik Britaniýa ,SSSR, ABŞ, Fransiýa.

Günbatar Berliniň syýasy hukuk gurluşy 1.10.1951ýgçýje giren Konistitusiýa bilen kesgitlenýär. Şäheriň öz diplomatiýa we konsullyk korpusy bolýar.

Günbatar Berliniň aýratyn statusy 1990-njy ýylda annulirlenipdir.Birleşen Germanniýa (12.121990-njy ýyldaky ylalaşyga laýyklykda)öz territoriýasyna GDR-i, GFR-i we tutuş Berlini öz içine alýar.

Edebiýat:

1. Моджорян Л.А. Субъекты международного права. М. 1958
2. Тункин Г.И. Теория международного права. М.,1970
3. Черниченко С.В. теория международного права. Т. I-II. М., 1999
4. Панов В.М. Международное право. М., 1997
5. Лукашук И.И. Общая часть. М., 2001

6. Действующее международное право в 2-х томах.
М., 2002

Halkara hukugynda döwletleriň hukuk mirasdarlygy

§1.Hukuk mirasdarlyk barada düşünje. Kontinuitet we döwletleriň hukuk mirasdarlygy

Taryhyň dowamynda bir döwletiň iki ýa-da ondan köp döwletlere bölünmegi, ýa-da iki ýa-da ondan köp döwletleriň täze bir döwlete birleşmegi, ýa-da bir döwletiň territoriýasynyň böleginde täze döwletiň emele gelmegi, bir döwletiň başga döwletiň düzümine girmegi, bir döwletiň territoriýasynyň bölegi başga bir döwlete geçmegi ýaly ýagdaýlar bolup gecýär. Şu ýagdaýlaryň hemmesinde hem hukuk mirasdarlyk soragy ýüze çykýar.

Hukuk mirasdarlyk – bu bir döwletiň çalyşmagy netijesinde halkara gatnaşyklarynda jogapkärçilik çekmegiň başga bir döwletiň hukuklarynyň we borçlarynyň geçmegini aňladýar.

Hukuk mirasdarlyk territoriýanyň üýtgemegi bilen baglanyşyklydyr.

Halkara hukugynda hukuk mirasdarlyk meselesini düzgünleşdirýän esasy konwensiýalar şulardyr.

- 1) “Şertnamalar babatynda döwletleriň hukuk mirasdarlygy” Wena konwensiýasy – 1978 ý.
- 2) “Döwlet eýeçiligi, döwlet arhiwleri we döwlet bergileri babatynda döwletleriň hukuk mirasdarlygy hakynda” Wena konwensiýasy – 1983 ý.

Konwensiýalar halkara hukugyna laýyklykda hukuk mirasdarlyk soragyny düzgünleşdirýärler.

Kontinuitet taglymaty – geçmişň halkara hukuk doktrinalarynda giňden ulanylýar. Muňa laýyklykda döwletleriň hukuk subýektiligi hiç hili içerki üýtgeşmelere garamazdan, şol bir territoriýanyň we ilatyň saklanylmagy bilen identik we üzülmesirdir. Bu identiklik şu döwlet üçin halkara şertnamalarynyň üznüksiz hereketi bilen aýrylmaz baglydyr. [Kontinuitet sosial rewolýusiýada mirasdar döwletleriň ähli halk şertnamalaryna hökmany mirasdarlygy üçin gönükdirilendir⁹]. Ýagny mirasdar döwletler öňki döwletleriň hukuklaryny we borçlaryny ýerine ýetirýär.

Halkara hukugynyň doktrinalarynda kontinuitetleriň we identikligi (tożdestwo) soragy çylşyrymly we jedelli soraglaryň biridir. Bu döwletleriň hukuk mirasdar. bilen baglydyrlar. Ýöne bu baglanyşyk dürli-dürli duş-r. Halkara hukugynda mirasdarlyk dürli awtorlar şeýle hem ol BMG-nyň halkara hukugynyň komissiýasy tarapyndan içgin öwrenildi¹⁰.

Halkara hukugynda mirasdarlyk hukugynyň we borçlarynyň bir subýektden beýleki bir subýekte geçýär. Hukuk mirasdarlyk diňe halkara hukugynyň subýektleriniň arasynda bolup geçýär.

Hukuk mirasdarlyk çygrynda kodif-ň aýratyn üstünligi bolmady, kabul edilen konwensiýalar güýje girenok.

1978-nji ýylyň 23-nji awgustynda kanul edilen döwletleriň şertnamalar babatynda hukuk mirasdarlyk hakyndaky Wena Konwensiýasy;

⁹ Международные право. Словарь-справочник, с 110

¹⁰ Черниченко С.В., Москва-1999г, т-2,с-58.

1983-nji ýylyň 8-nji aprelde kabul edilen döwlet eýeçiligi, döwlet arhiwleri we döwlet bergileri babatda döwlet hukuk mirasdarlygy hakyndaky Wena Konwensiýasy;

Kontinuitet adalgasy doktrinada iki manyda ulanylýar, ýagny döwletleriň döwletleriň kontinuiti we halkara borçnamalarynyň kontinuiti. Birinji ýagdaýda ol döwletleriň halkara hukuk subýektleriniň üznüksizligini aňlatsa, ikinji ýagdaýda öňki döwletleriň hukuklarynyň we borçlarynyň mirasdar döwlete gös-göni geçmegini, ýagny halkara hukuk subýektiniň üýtgemegi bilen halkara borçnamalarynyň üznüksizligini aňladýar. Döwletleriň halkara hukuk subýektleriniň üznüksizligini subut etmek hökman däl: döwlet halkara hukuk subýekti hökmünde özüniň dörän pursatyndan tä ýityänçä yzyny üzmän hereket edýär. Halkara hukuk subýektiniň üznüksizliginiň soragy döwletiň wagtlaýyn şahsyýetini (sosial manyda) ýitiren ýagdaýynda ýüze çykyp biler, ýagny onuň territoriýasy okkupi-r ýa-da zorluk bilen başga bir döwletiň territoriýasyna girizilýär.

Mysal üçin, Fransiýa 1789-njy ýyldan 1875 ýyl aralygynda birnäçe konstitusion üýtgeşmeleri geçdi – monarhiýadan respublika, respublikadan imperiýa, soňra ýene-de monarhiýa, imperiýa we respublika. Şeýle-de bolsa, şu üýtgeşmeler döwründe Fransiýa Fransiýalygyna, halk şahslygyna galdy.

Döwlet zorluk bilen başga birine birikdirilendir, ýagny anneksirlenýär (okkupasiýadan soň we.ş.m). Ol öz şahsyýetini fakt we ýuridik esasyda ýitirýär. Onuň özygtyýarlygy we halkara hukuk subýektini ýitirýär. Birnäçe ýyldan soň bu anneksirlenen territoriýada şol bir halk özüniň döwletini döredýär. Bu ýerde kontinuitet

barada aýdyp bolmaz. Sebäbi şu Halkyň ýuridik taýdan bolmagy hem üzülipdi. Täzeden dörän döwletleriň identikligi barada aýtmak bolar.

Döwletlilik – adamlaryň döwletde guramaçylygy.

Döwlet – adamlaryň guramasydyr.

Germaniýanyň birleşmegi döwletleriň identikligi düşünjesi bilen baglydyr.

Hukuk mirasdarlygyň halkara hukugynda iki jähti bardyr: içeri we daşarky.

Içerki jäht döwletiň maddy we adam resurslaryny öz içine alýar. Hukuk mirasdarlygyň obýekti bolup territoriýa, ilat(has takygy raýatlar), emläk, pul serişdesi, bergiler çykyş edýär. Içerki jäht halkara ähmiýetli hem bolup biler (mysal üçin, daşary ýurtda emläk, pul serişdeleri, arhiw bolsa, daşarky bergi bolsa).

Hukuk mirasdarlygyň daşarky jähti döwletiň halkara borçlarynyň tutuş sferasyny öz içine alýar, halkara şertnamalary babatda, hukuk mirasdarlyk halkara hukuk häsiýetli borçnamalary döredýär.

Döwletiň hukuk mirasdarlygynyň içerki jähti halkara hukugyna degişli soraglary bilen hem baglydyr. Olaryň arasynda ilkinji ýerde hukuk mirasdarlygynyň obýekti bolan territoriýada fiziki we ýuridiki taraplaryň hukuklarynyň we borçlarynyň problemsy durýandyr. Şu mesele çözülende halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgelerine we adam hukuklary çygryndaky standartlara esaslanýar.

Hukuk mirasdarlygyň daşarky jähtde gös-göni hukuk miras döwlet serhetlerini we aýratyn territorial režimini bellän şertler babatda ýüze çykýar (halkara derýalaryň, kanallaryň režimi).

§2. Hukuk mirasdarlygynyň görnüşleri

Döwletleriň hukuk mirasdarlygy – bir döwletden beýleki bir täze döwrän döwlete, bir döwletiň beýleki bir döwletiň düzümine girmegi, döwletleriň bölünmegi bilen hukuklarynyň we borçlarynyň geçmegi

Hukuk mirasdarlygynyň görnüşleri

<p>Subýektler boýunça</p> <ul style="list-style-type: none">- täze garaşsyz döwletler- bölünmek ýa-da birleşmek netijesinde emele gelen döwletler- şertnama boýunça territoriýanyň bir bölegi beýleki bir döwletlerden geçmegi- halkara guramalar <p><u>Möhletiniň hereketi boýunça</u></p> <ul style="list-style-type: none">- hemişleik- wagtlaýyn	<p>Obýektler boýunça</p> <ul style="list-style-type: none">- territoriýa- ilat- şertnamalar we beýleki namalar- döwlet eýeçiligi we bergiler- arhiwler- halkara guramalaryna agzalyk- beýlekiler <p><u>Hukuklaryň we borçlaryň göwrümi</u></p> <ul style="list-style-type: none">- doly göwrümde- bölekleyin
---	--

Hukuk mirasdarlyga girmegiň usullary

- hukuk mirasdarlyk barada habar etmek
- ratifikasiýa kabul etmek ýa-da tassyklamak şerti bilen
- zorluk ediji (rewolýusiýa ýa-da milli-azat edijilik göreş)
- meýletin (şertnamanyň esasynda)

1990 ý.öňki GDR-ň GFR-ň düzümine girip, bitewi german döwletleriň emele gelmegi, 1991 ý. SSSR-döwleti barka Laturýanyň, Litwanyň, Estoniýanyň SSSR-ň (hataryndan düzüminden çykmagy,

SSSR döwletleriň dargamagy (1991) we onuň ýerine täze 12 garaşsyz döwletleriň emele gelmegi (Türkmenistan hem bar) 1992 ý.öňki Ýugoslawiýa Sosialistik Federetiw Respublikalaryň ýerine özbaşdak döwlet hökmünde Bosniýa, Gresegowina, Makedoniýa, Slowenýa, Horwatiýa şeýle hem Soýuz Respublikasyna birleşip Serbiýa we Gersogoriýa emele geldiler,

1993 ý. Çehoslowakiýanyň ýerine özbaşdak Çehiýa we Slowakiýa döwletleri emele geldiler.

1947 ý. Hindistanyň düzüminden Pakistan.

1971 ý. Pakistanyň düzüminden Bangladeş bölünip aýryldy – 1990 ý. Ýemen we Ýemen Demokratik Respublikasy birleşip, bitewi Ýemen Döwleti döredi,

1993 ý. Eritreýa – Efiopiýadan bölündi.

Hukuk mirasdarlyk taglymaty döwletleriň syýasy-ykdysady gurluşlarynyň üýtgemegi bilen hem baglydyr. Mysal üçin, Russiýada - 1917-ň oktyabr aýynda RSFSR, 1922 ý. bolsa SSSR bolupdyr.

Hytaýda – 1949 ýyldan bäri Hytaý Halk Respublikasy.

Hukuk mirasdarlyk amala aşyrylanda hemişe 2 tarap tapawutlandyryýar – öňki döwlet we täze jogapkärçilikleri alýan döwlet.

§3. Türkmenistanyň halkara şertnamalar babatynda hukuk mirasdarlygy

Bir döwletiň territoriýasynyň bölegi beýleki bir döwlete geçen ýagdaýynda şertnamalaýyn serhetleriň hereketlilik ýörelgesi ulanylýar. Muňa laýyklykda şertnamalaýyn serhetleri döwletleriň serhetleri bilen bilelikde giňeldilýär ýa-da kiçeldilýär. Başgaça aýdanymyzda ozalky döwletiň territoriýa babatdaky şertnamalary güýjüni ýetirýärler, mirasgär döwletiňki bolsa güýje girýärler.

Döwletler birleşen ýagdaýynda hemme şertnamalar güýjüni saklaýarlar.

Mysal üçin Siriýa we Müsür Birleşen Arap Respublikasyna birleşen wagtlary bu ýagdaý 1958 ý. Birleşen Arap Respublikalarynyň wagtlaýyn Konstitusiyada beýan edildi.

GDR-ň FRG-nyň düzümine girmegi aýratyn ýagdaýdyr. Sebäbi, GDR – bu ýagdaýlarda özüniň hukuksubýektligini ýetiren bolsa, FRG özüniň hukuksubýektligini saklapdy. Ýagdaýyň çylşyrymly bolmagy bu 2 döwletiň jemgyýetçilik syýasy we hukuk ulgamlarynyň dürlüligidin, bir-birinden tapawutlylygyndan ybaratdy. Şonuň üçin hem beýleki döwletler tarapyndan şeýle netijä gelindi – GDR tarapyndan baglaşylan halkara şertnamalary saklanylmaga, gaýtadan seredilmäge ýa-da ýatyrylmaga degişlidir.

FRG-ň baglaşan şertnamalary bolsa, öňki GDR-ň territoriýasynda hem öz güýjüni saklaýar. Bu düzgünleriň hemmesi 1990 ý. Germaniýanyň birleşmegi baradaky şertnamada berkidildi.

SSSR-ň dargamagy netijesinde hukuk mirasdarlyk meselesiniň çözüliş aýratynlygy bardyr.

SSSR-ň dargamak fakty birnäçe resminamada beýän edilendir: 1991-ň GDA-nyň Almaty Jarnamasynda şeýle ýazylandyr: “GDA-ň döredilmegi bilen SSSR öz hereketini bes edýär.” Şertnamalaryň hukuk miras babatynda bu Jarnamada şeýle belenilendir: “GDA-gatnaşyjylar ýňki SSSR-ň şertnamasynda gelip çykan halkara borçlary ýerine ýetirýärler”.

1991ýylda SSSR-ň we ABŞ-nyň arasynda strategik ýaraglaryň azaldylmagy we çäklendirmeleri baradaky şertnama laýyklykda Russiýa, Belarus we Gazagystan, Ukraina (şol döwletleriň territoriýasynda ýaraglar ýerleşdirilendi) ABŞ bilen bilelikde 1992 ý. 23.05 Lissabon protokolynda gol çekdiler. Protokolda 4 döwlet SSSR-ň “hukuk mirasdar döwleti” hökmünde şertnama boýunça borçlary boýun alýarlar we öz milli territoriýalaryna laýyklykda ulanýarlar. Şertnamany durmuşa geçirmek maksady üçin şertnamadaky “SSSR” diýlen at; Belarus Respublikasyny, Gazagystan Respublikasyny, Russiýa Federasiýasyny we Ukrainany aňladýar.

Döwlet eýeçiligi babatda hukuk mirasdarlyk. Döwlet eýeçiligine hukuk mirasdarlygy diýlende – döwlet-mirasgäre içerki kanunçylyk esasynda ýňki döwletiň emläginiň, hukuklarynyň we bähbitleriniň geçirilmegine düşünilýär.

Döwletler birleşen ýagdaýynda we bir döwlet dörände bu döwlete öňki döwletiň ähli döwlet eýeçiligi geçýär.

Döwlet bölünen ýagdaýynda we onuň territoriýasynda birnäçe mirasgär – döwletler emele gelende:

- öňki döwletiň goagalmaýan emlägi haýsy territoriýada ýerleşen bolsa, şol mirasgär döwlete geçýär;
- 1983 ý. Wena Konwensiýasyna laýyklykda, öňki döwletiň territoriýasyndan daşary ýerleşen gozgalmaýan emläk mirasgär döwletlere “adalatly paýlarda” geçýär;
- öňki döwletiň gozgalýan emlägi mirasgär döwlete geçýär; “beýleki gozgalýan emläk mirasgärlere adalatly paýlarda” geçýär. Döwletiň territoriýasynyň bölegi beýleki döwlete geçen ýagdaýynda döwlet eýeçiligini geçirmeklik döwletleriň arasyndaky ylalaşyk boýunça amala aşyrylýar. Şeýle ylalaşyk ýok ýagdaýynda öňki döwletiň gozgalmaýan emlägi (territoriýasynyň berilýän býleginde ýerleşýän bolsa), mirasgär döwlete geçýär; öňki döwletiň işi bilen baglanyşykly gozgalýan emläk hem mirasgär döwlete geçýär.

Döwletiň territoriýasynyň bir böleginiň aýrylmagy we onda mirasgär döwletiň döremegi we onuň başga döwlet bilen birleşen ýagdaýynda:

- öňki döwletiň gozgalmaýan emlägi (aýrylan bölekde ýerleşýän bolsa) mirasgär döwlete geçýär;
- bu territoriýasynyň bölegi bilen öňki döwletiň işi baglanyşykly ýagdaýda gozgalýan emläk mirasgär döwlet geçirilýär.

Döwlet bergileri babatda hukuk mirasdarlyk.

Döwlet bergisi – öňki döwletiň başga bir döwlete halkara guramasyna ýa-da halkara hukugyň başga subýektlerine maliýe borçlaryny aňladýar. Mirasgär döwlete bergileriň geçiş senesi diýlip hukuk mirasdarlyk pursatyndan hasaplanylýar. Döwletler birleşip täze mirasgär döwleti emele getirenlerinde oňa öňki döwletiň hemme döwlet bergileri geçýär. Mysal üçin 1991ý.

28.10 Belarus, Ermenistan, Gazagystan, Gyrgyzystan, Moldowa, Russiýa, Täjigistan, Türkmenistan, SSSR-ň we günbatar-döwlet kreditorlary bilen Memoranduma gol çekildi. 1992 ýylyň Türkmenbaşy aýynda Russiýa öňki SSSR-ň daşarky bergileri boýunça umumy jogapkärçiligi boýun aldy. 1992 ý. 31.07 Türkmenistanyň öňki SSSr-ň daşarky bergilerini tölemek baradaky töleg borjuny Russiýa özüne alýar.

Edebiýat:

1. Аваков М.М. Правопреемство освободившихся государств. М., 1983.
2. Захарова Н.В. Правопреемство государств.М., 1973.
3. Действующее международное право в 3-х томах. Т.1 . М., 1996.

Halkara hukugynda territoriýa meseleleri

§1.Territoriýa barada düşünje.Territoriýanyň görnüşleri

Halkara hukugynda territoriýanyň giň manysynda ýer şarynyň we suw giňişliklerine, olaryň jümmüşine we howa giňişligine, şeýle hem kosmos giňişligine we ondaky jisimlerine düşünilýär.

Territoriýanyň döwletiň maddy esasydygyny bütin taryhyň dowamynda aňmak bolýar. Sebäbi adamzat taryhynda territoriýa üçin uruşlar bolup durýardy. Territoriýany goramak – döwletiň esasy meseleleriniň biridir.

Döwlet territoriýasyny goramak meselesine halkara hukugy hem aýratyn üns berýär. Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleriniň manysy hem şuna degişlidir – üç ulanmazlyk, territorial bitewilik, serhetleriň synmazlygy.¹¹

Territoriýa – döwlet özbaşdaklygynyň giňişlikdäki hereketi, döwletiň territorial hukuk tabynlygynyň çygrydyr.

Territoriýa özüniň hukuk düzgün ýagdaýy boýunça birnäçe görnüşlere bölünýär:

- 1) döwlet territoriýasy
- 2) halkara düzgünli ýagdaýly territoriýalar
- 3) garyşyk düzgünli ýagdaýly territoriýalar.

Döwlet territoriýanyň düzümine şular girýärler:

- 1) gury ýer territoriýasy, adalar hem girýär;
- 2) suw territoriýasy (akwatoriýa), içerki suw we territorial deňzi hem degişlidir;
- 3) ýeriň jümmüşi;
- 4) ýokarda agzalan giňişlikleriň üstündäki howa giňişligi.

Halkara hukugyna laýyklykda döwlet özbaşdaklyk hukugyna we şoňa laýyk hukuk tabynlygyna kontinental şelfde we aýratyn deňiz ykdysady zolagynda eýedir.

Döwletiň kontinental şelfde we ykdysady zolakda hukuklarynyň göwrümini kesgitlemekde esasy otun halkara hukugyna eýedir.

Döwletiň özbaşdaklygy emeli adalara, kontinental şelfdäki we ykdysady zolaklara, olardaky binalara we enjamlara-da degişlidir.

Döwletiň territoriýasynyň esasy bölegi we tebigy baýlyklaryň çeşmesi ýeriň jümmüşi hasaplanylýar. Ol gury

¹¹ Лукашук И.И. Международное право, общая часть, М., 2001, с.357.

ýer we suw territoriýasynyň, şeýle hem kontinental şelfiň düýbünde ýerleşýändir.

Içerki suwlara belli bir deňiz suwlary degişlidir, has takygy şulardyr:

- 1) portlaryň suwy;
- 2) belli bir döwletiň kenaryna degişli aýlaglaryň, buhtalaryň, limanlaryň suwlary;
- 3) taryhy esasda döwlete degişli bolan aýlaglaryň, buhtalaryň, limanlaryň, bogazlaryň suwlary;
- 4) belli bir döwletiň kenaryna degişli derýalaryň, kölleriniň we beýleki suw howganlarynyň suwlary (Türkmenistanyň Döwlet Serhedi baradaky Kanuny).

Döwlet serhediniň çägendäki howa giňişligine howa territoriýasy diýilýär.

Türkmenistanyň Howa Jemkanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda. „Türkmenistanyň howa giňişligi“ diýlip, onuň gury ýer, suw üstündäki howa giňişligine aýdylýar. Howa territoriýasynyň beýiklik çägi bellenen däldir. Döwletiň özbaşdaklygyndaky howa giňişliginiň beýiklik çägi halkara ýagdaýyna tabyn bolan kosmos giňişliginden aýrybaşgalaşdyrýar.

Döwlet birtaraplaýyn ýa-da şertnama esasynda özüniň territorial hukuk tabynlygyny çäklendirmek bilen; beýleki bir döwlete belli bir kesgitlenen hukuklary berip biler. Köplenç bu hili ýagdaýlar göni we üstaşyr howa gatnawlary we daşary ýurt ýaragly güýçleriniň bolmagy hakynkday ylalaşyklar bilen düzgünleşdirilýär.

Şeýle hem döwlet territoriýasynyň düzümine halkara we serhet derýalarynyň we serhet suw danlarynyň (köller, kanallar) bellenen bölegi hem girýändir. Şeýle hem ýörite

territoriýa diýen ýaly düşünje hem bardyr. Mysal üçin, gümrük territoriýasy. Bu territoriýa döwlet territoriýasy bilen gabat gelse-de, käbir ýagdaýlar bu kadalardan çykýandyr. Mysal üçin, bu kada erkin gümrük zolaklary we portlardaky erkin skladlar girmeýärler.

§2.Halkara territoriýalaryň hukuk statusy

Döwlet territoriýasyndan başga-da halkara territoriýalar hem bardyr.

Halkara territoriýalara – döwletiň özbaşdaklygy ýaýramayan territoriýalary degişlidir. Olaryň düzgün ýagdaýy diňe halkara hukugy tarapyndan kesgitlenýändir. Bulardan peýdalanmaga hemme döwletleriň deň hukuklary bardyr. Olar ýaly geňeşliklere aýyk deňiz, Antarktida materigi, olaryň üstündäki howa giňişligi döwlet özbaşdaklygynyň çägendäki deňiz jümmüşi, kosmos giňişligi we aman jisimleri.

Territorial agalyk döwlet özbaşdaklygynyň möhüm häsiýeti bolup, döwletiň öz territoriýasynda ýokary, doly we aýratyn häkimiýetini aňladýar.

Territorial agalyk öz içine ýokary häkimiýeti (imperium) we özbaşdak eýe bolmagy (dominium) raýat hukuyndaky dominiumdan tapawutlanýandyr. Halkara hukugyň dominium ýörelgesine laýyklykda döwlet territoriýasy we onuň resurslary bilen, şeýle hem territoriýanyň belli bir bölegini daşary ýurda bermäge hukuklydyr.

Döwlet özüniň territoriýasynyň çäginde aýratyn häkimiýeti amala aşyrýandygy üçin döwlet territoriýasynda bolup geçýän ähli zatlar üçin jogapkärçilik çekýär. Döwlet

kanuny bähbitleri we daşary ýurt döwletleriniň we olaryň raýatlarynyň hukuklaryny üpjün etmäge borçlydyr. Şu düzgünler ýerine ýetirilmese onda döwlet üçin halkara-hukuk jogapkärçiligi ýüze çykýar.

Döwletiň çäginde amala aşyrylýan işler, şol sanda halkara hukugy tarapyndan gadagan edilmedikler, beýleki döwletlere zyýan ýetirmeli däldir.

Territorial ýörelge hemişe döwlet häkimiýetiniň hereketiniň ugruny kesgitlemäge uly ähmiýete eýedir.

Döwletiň häkimiýeti halkara giňişliklerindäki öz raýatlaryna (Antarktika) hem ýaýraýandyr.

Deňiz, howa we kosmos korabllary halkara giňişliklerinde baýdagyny döwletiň territoriýasy hökmünde garalýar.

Döwlet serhedi hukuk taýdan bellenen şertli belgi bolup, döwlet terriýtoriasynyň çäklerini kesgitleýär.

Serhetler territorial hukuk tabynlygyny kesgitleýär.

Serhetleri ikitaraplaýyn hormatlamak – parahatçylygyň hökmany şertidir. Halkara hukugy beýleki döwletleriň serhetlerine hyýanat etmeklikden islendik döwletiň tutuş ýa-da bölek territoriýasyny basyp almaklykdan saklanmagy borçlandyrýar. Serhetler halkara hukugyna laýyklykda parahatçylyk ýoly bilen ýa-da ylalaşyk esasynda üýtgedilip bilner. Bu serhetleriň synmazlyk ýörelgesine laýyk gelýändir.

Serhetleriň geçýän zolagy we onuň ýagdaý serhet döwletleriň şertnamalary boýunça berkleşdirilýär. Käbir ýagdaýlarda adaty serhet şertnamasyz hem ykrar edilýär. Ykrar etme adaty hukugy kadalary esasynda bolup geçýär. Adaty serhetler baradaky jedellerde halkara kazyýet

edarylary şu hili serhetleri tassyklaýan çözümleri kabul edýärler.

Kamboja we Tailandyň arasyndaky Preah Wihear buthanasy babatdaky jedelde BMG-niň Halkara Kazyýeti özüniň çözüdini şeýle esaslandyrdy: „Iki tarap hem özleriniň alyp barmagy bilen bellenen belgini ykrar etdiler we ony serhet zolagy diýip hasaplanmagy razylaşdylar“.

Gury ýer, suw we howa serhetlerini, şeýle hem jümmüş serhetlerini tapawutlandyrmalydyr.

Gury ýer serhetleri nokatlar, relýef çyzyklary ýa-da görnüp duran bellikler boýunça geçirilýär. Olara derýalar, daglar . . . degişlidir. Olara tebigy serhetler diýilýär.

Köp ýagdaýlarda serhetler tebigy belliksiz şerti nokatlar bilen geçirilýär. Şu ýagdaýda ýerli ilatyň bähbitlerini hem göz önünde tutnalydyr.

Geografik serhet – geografik setka gabat gelýän meridianlara we parallellere aýdylýar. Muňa Russiýanyň arktika sektorynyň serhetleri degişlidir. Şeýle hem bu hili serhetler Afrikada koloniýa eýeçiliklerini serhetlere bölmekde ulanyldy.

Suw serhetleri derýalarda şu hili belleniýär: eger-de derýada gämi gatnawy bar bolsa esasy farwateriň ýa-da talweg boýunça ortarada; eger-de derýada gämi gatnawy bolmasy ýa-da çeşme bolsa, onda olaryň ortarasynda; eger-de derýanyň birnäçe ýeňleri (çeşmeleri) bolsa, esasy çeşmäniň ortarasynda goýulýar.

Köllerde we beýleki howdanlarda howdanyň kenaryna çykýan serhedi birleşdirýän göni çyzyk (liniýa) boýunça belleniýär.

Deňiz serhetleri territorial suwlaryň daşky serhedi bilen gabat gelip, olar 12 deňiz mil boýunça kesgitlenilýär.

Serhediň geçýän liniýalary jikme-jik şertnamad ýazylýar we karta geçirilýär. Bu döwre delimitasiýa diýilýär. Şundan soň serhet ýerlerde serhet belgileri esasynda bellenilýär we gerekli resminamalar düzülýär. Bu döwre demarkasiýasy diýilýär. Döwletiň tejribesinde redemarkasiýa hem mälimdir. Bu ýagdaý öňki bellenen serhediň dikeldilmegini ýa-da täzelenmegini aňladýar.

SSSR-iň dargamagy bilen, serhet bilen bagly birnäçe meseleleri ýüze çykdy. Şol sebäpli hem 1994 ýylda GDA döwletleriniň özbaşdaklygyny territorial bitewiligini we serhetleriň synmazlygy hakynda Jarnama kabul edildi.

1995 ý. GDA Döwlet ýolbaşçylarynyň Geňeşi GDA agza-döwletleriniň Serhet Goşunlary tarapyndan daşarky serhetleri goramak hakynda Maksatnamany kabul kabul etdi. Resminama serhetleriň içerki we daşarky bölünmelerini berkitdi. İçerki serhetlere GDA-nyň döwletleriniň serhetleri degişlidir.

1993 ý. Serhet Goşunlarynyň komanduýuşşileriniň Geňeşi barada Düzgünnama kabul edildi. Geňeşiň maksady: daşarky serhetleri we ykdysady zolaklary goramak işinde, Serhet goşunlarynyň güýçlendirmek we olarda durnuklylygy saklamaklygy üpjün etmektir. Birnäçe döwletler bu ugurdan ikitaraplaýyn şertnamasny baglaşdylar.

Halkara derýalar – birnäçe döwletleriň territoriýasyndan akyp geçýän ýa-da olaryň territoriýasyny bölýän derýalardyr.

Halkara derýalarynyň hem birnäçe görnüşi bar. Deňze çykalgasy bolan gämi gatnawly derýalar. Şeýle hem birnäçe döwletiň territoriýasyndan akyp geçýän, emma

deňze çykalgasy bolmadyk derýalar hem bar. Beýle derýalar köpmilletli derýalar diýilýär.

Döwletiň territoriýasyny bölän derýalar serhet derýalary diýlip atlandyrylýar.

Halkara derýalaryň statusyny kesgitlemekde halkara hukugynyň ähmiýeti uludyr. Bu ugurdan ilkinji presedent 1815 ýylyň Wena Kongressiniň Jemleýji Aktydyr. Bu Aktda Ýewropanyň halkara derýalarynda erkin gämi gatnawynyň ýörelgesi berkidilendir. Şol bir wagtyň özünde kenarýaka döwletleriň derýalaryň degişli böleklerinde hukuk tabynlygy ykrar edildi.

1885ý. Uly döwletler Kongo we Niger derýasy boýunça erkin söwda gämi gatnawyny bellediler.

I jahan urşundan soň parahatçylyk şertnamalary şu aşakdaky Ýewropa derýalary boýunça erkin gämi gatnawyny bellediler. Odra, Nemon, Wisla.

1921ý. Dunaýyň düzgüni baradaky Konwensiýa – fransiýa, beýik Britaniýa, Italiýa, Belgiýa, Gresiyä gol çekdiler. Dunaýa degişli däl döwletler halkara dunaý komissiýalarynyň düzümine girdiler. Halkara derýalaryň häzirki zaman düzgüniniň esaslary 1948ý. Dunaý boýunça Belgrad konferensiýasynda goýuldy. Konferensiýa Beýik Britaniýa, Fransiýa, ABŞ (Konwensiýa gol çekmediler) gatnaşdylar. Konwensiýa harby däl gämilere erkinligi we portlara erkin girmegi ýola goýdy. Dolandyryş edarasyna dunaýýaka döwletler girdiler. 1998ý. Budapeştda gol çekilen (Dunaý komissiýasynyň ştab-kwartirasy) protokol 1948 ýyldaky ähli gatnaşan döwletleriň dňhukukly gatnaşyjylarydygyny tassyklady. Köpmilletli we serhet derýanyň düzgüni kenarýaka döwletleriň özara ylalaşyklary esasynda kesgitenilýär.

Edebiýat:

1. Бабурин С.Н. Территория государства. М. 1997
2. Клименко Б.М. Государственная территория. М. 1974
3. Панов В.М. Международное право. М., 1997
4. Действующее международное право в 3-х томах. Т.1. (разд. V), Т.3 (разд. XXIII) М., 1996
5. Курс международного права (в 7-и томах). Т.2, 3. Москва, 1990

Halkara hukugynda milletiň we raýatlygyň meseleleri

§1. Millet we raýatlyk barada düşünje

Halkara hukugynda **ilat** diýlip, belli bir döwletiň territoriýasynda ýaşayan we onuň ýurisdiksiýasyna (hukuk agalygyna tabyn bolmak) boýun bolýan fiziki şahslaryň jemine aýdylýar. Islendik döwletiň ilat düşünjesine şular girýändir:

- a) şol döwletiň ilaty (ilatyň esasy düzümi);
- b) daşary ýurtlylar;
- c) iki rapatlygy bolan şahslar (bepatritler);
- d) raýatlygy ýok şahslar (apatridler).

Her bir döwletiň ilatynyň hukuk ýagdaýy içkeri kanunçylyk – konstitusiýalar, raýatlyk hakyndaky kanun we beýlekiler döwletiň hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär. Şol bir wagtyň özünde halkara-hukuk kadalarynyň we ýörelgeleriniň esasynda düzgünleşdirilýän

belli bir soraglar hem bar: mysal üçin, daşary ýurtlylaryň düzgüni, az sanly milletleri we oturymly ilaty goramak.

Raýatlyk diýlip, fiziki şahsyň belli bir döwlet bilen durnukly hukuk gatnaşyklaryna düşünilýär. Bu gatnaşyklar ikitaraplaýn hukuklarda we borçnamalarda beýän edilýändir.

“Raýat” adalgasy 1789 ýylda Adam hukuklary baradakt Fransuz Jarnamasynda ykrar edilýär we hukuk taýdan berkidilýär.

Raýatlyk hukuk düşüňjesi hökmünde indiwiidiň we döwletiň arasyndaky hukuk gatnaşyklarynyň jemini aňladýar we raýatyň haýsy döwlete degişlidigini görkezýär. Şahsyň döwlet bilen fakta esaslanan gatnaşyklarynyň has ýaýran görnüşi hem onuň döwletiň territoriýasynda hemişelik ýaşayanlygydyr. Raýatlyk şahsyýetiň döwletiň içindäki hukuk ýagdaýlaryny bellemek (kesgitlemek) bilen bir hatarda, onuň çägendäki daşarda hem belleýändir.

Raýatlyk indiwidä belli bir döwlet tarapyndan berkidilen konstitution hukuklara, azatlyklara we borçlara eýedigini aňladýar.

Raýat daşary ýurtlarda öz döwletiniň belli bir kanunlaryny berjaý etmelidir, döwlet ony diplomatik gorag bilen üpjün edýär.

§2.Raýatlyk we onuň halkara-hukuk statusy

Taryhyň dowamynda raýatlygyň hukuk düzgünleşdirmesi döwletiň içerki işi bolup durýardy. Şu günlerde hem bu meseläni düzgünleşdirmekde milli hukuga uly orun berilýär. Döwleti özüniň agalygy esasynda,

raýatyň hukuklaryny, raýatlygy edinmegiň we ýetirmegiň tertibini berkidýär.

Biziň günlerimizde raýatyň hukuklaryny kesgitlemekde halkara hukugynyň täsiri, orny artyp başlady. Muňa ilki bilen adam hukuklary we döwletiň ýurisdiksiýasy hakyndaky kadalary degişlidir. Ilkinji namalaryň biri hem 1930 ý. Gaaga Konwensiýasydyr (raýatlaryň soraglary hakyndaky).

1948 ýylda Ähliumumy Adam hukuklary hakyndaky Jarnama her bir adamyň raýatlyga hukugynyň barlygyny jar etdi.

Raýatlygy edinmek.

Raýatlygy edinmegiň 2 esasy görnüşi bar:

- 1) Doglan pursatyndan raýatlygy edinmek (Sisiliýa)
- 2) Doglandan soň raýatlygy edinmek.

“Naturalizasiýa” adalgasy dar manyda – arza boýunça raýatlyga kabul edilmegi aňlatsa, giň manyda doglandan soň raýatlygy edinmegiň ähli usullaryny öz içine alýar: nikalaşmak, optasiýa (raýatlygy saýlamak).

Raýatlygy edinmekde döwletiň hukugy birnäçe ýörelgelere esaslanýar.

Ilkinji – “gan hukugy ýörelgesi” – çaga ene-atanyň raýatlygyny alýar.

Ikinjisi – “ýer hukugy ýörelgesi” – muňa laýyklykda çaganyň raýatlygy doglan ýeri boýunça kesgitleýär.

Bu iki ýörelgäniň garyşyk ulgamy hem ýaýrandyr. Beýik Britaniýada we ABŞ-da garyşyk ulgamy ilkinji gezek girizildi. Bu döwletleriň raýatlygyny öz raýatlarynyň çagalarynyň doglan ýerine garamazdan berilýär; şeýle hem

olaryň territoriýasynda doglan daşaryň, ýurtlaryň çagalary hem bu döwletleriň raýatlygyny edinýärler.

Döwletler şu şahslara raýatlygy edinmekde ýeňillik bermeli:

- 1) öz raýatlaryň är-aýalyna
- 2) eger-de ene-atanyň biri olaryň çagalaryna raýatlygy edinen bolsa;
- 3) raýatlaryň ogullyk alnan çagalaryna;
- 4) öz territoriýasynda doglanlara we kanuny esasynda ýaşayanlara;
- 5) raýatlygy ýok şahslara we bosgunlar diýlip ykrar edilenlere we bu territoriýada ýaşayanlara.

Reintegrasiýa – ýitirilen raýatlygy täzeden dikeltmek, mysal üçin nikalaşmak netijesinde (Türkmenistanyň Raýat kanunynyň 20-maddasy).

Raýatlygy ýitirmek – raýatlygy ýitirmek, bes etmek soraglary döwletiň içerki kanunçylygy esasynda çözülýär.

Raýatlygyň ýitirilmegi şu hili bolup biler:

- a) raýatlykdan meýletin çykylanda (ekspatriasiýa);
- b) denaturalizasiýa ýagdaýynda, ýagny natiralizasiýa edilen şahslary mejbury raýatlykdan mahrum etmek;
- c) halkara şertnamasynyň düzgünleri esasynda;
- d) raýatlygy naturalizasiýa ýagdaýynda çalyşmak, nikalaşmak, ogullyga alynmagy sebäpli we ş.m.

Ekspatriasiýa – raýatlykdan öz islegiň boýunça çykmak erkin bolýan we oňa rugsat edilýär. Häzirki döwürde bu usul köp döwletlerde gadagan edilmeýär.

1966 ýylda “raýat we syýasy hukuklar hakyndaky” Halkara paktynyň 12-maddasynda şahsyň ekspatriasiýa hukugy bellenilýär.

Raýatlykdan çykmagyň rugsat ediji ulgamy – şahsyň arzasy esasynda ygtyýarly döwlet edaranyň karary birnäçe raýatlygy bes edilýär. Bu ulgam köp döwletlerde berkidilendir. Bipatritleriň raýatlar erki çykmagy 1930-da Gaaga Konwensiýasynyň 6-7maddalarynda we 1963-ň Raýatlygyň köplüginä azaltmak hakyndaky Ýewropa Konwensiýasynyň 2-nji maddasynda göz önüne tutulandyr.

Denaturalizasiýa – içerki döwletiň ýörite hukuk namalaryna laýyklykda amala aşyrylýar. Denaturalizasiýany sebäpleri bolup raýatyň borjy gödek bozulmagy näbelli möhlete çenli daşary ýurtda bolmak. Denaturalizasiýasy Kanadanyň, Irlandiýanyň, Sudanyň, Wenesiýanyň, Bolgariýanyň kanunçylygynda hem bellidir.

Raýatlykdan mahrum etmek döwletiň ýokary wezipeli şahsyň häkimiýetiň ýokary edarasynyň karary ýa-da kazyýetiň hökümi boýunça mala aşyrylýar.

Iki raýatlylyk – şahsyň hukuk ýagdaýy bolup raýatyň döwletleriň kanunlary esasynda iki ýa-da birnäçe döwletleriň raýatlygyny aňladýandyr.

Iki raýatlylyk şu ýagdaýda ýüze çykýar:

- 1) Territoriýa üýtgemelerinde
- 2) Ilatyň migrasiýasynda
- 3) Raýatlygy edinmek baradaky kanunyň, koliziýasy ýagdaýynda
- 4) Garyşyk nikalarda we ogullyga alnanda;
- 5) Naturalizasiýada, ýagny şahs beýleki bir döwletiň raýatlygynyň edinende özüniň öňki raýatlygyny ýitirmeýär.

Bipatrizm instituty Angliýa, Ermenistanda, Bangladeşe, Belorussiýada, Germaniýada, Izrailde,

Russiýada, Fransiýada, Latyn Amerikanyň birnäçe ýurtlarynda ykrar edilipdir.

Halkata tejribesinde iki raýatlylyga birnäçe garaýyşlar bardyr: iki raýatlygy ykrar etmek, iki raýatlygy gadagan etmek; iki raýatlyga rugsat bermek. Şuňa laýyklykda halkara tejribesinde iki raýatlylygyň soraglaryna degişli şertnamalaryň 3 görnüşi tapawutlandyrylýar:

- 1) Iki raýatlyk soraglaryny düzgünleşdirýän şertnamalar.
- 2) Iki raýatlygy ýatymaga niýellenen şertnamalar.
- 3) Bu ýagdaýda esasan şu kada ulanylýar: iki raýatlygy bolan şahs belli bir möhletň dowamynda raýatlyklaryň haýsy hem bolsa birini saýlamaly. Eger-de şu döwürde raýatlyk saýlanylmadyk bolsa onda şahs haýsy döwletň territpriýasynda ýaşayan bolsa, şol döwletň raýaty bolup galýar. Iki raýatlygyň netijelerini aýyrmak baradaky şertnamalar (diplomatik gorag bermek bilen bagly ...)

Iki raýatlygy ýatymagyň esasy halkara hukuk serişdesi bolup ikitaraplaýyn, sebitleýin we köptaraplaýyn esasyda baglaşylan şertnamalar çykyş edýärler.

Raýatsyzlyk – şahsyň hiç bir döwletň raýatlygynda durmaýan hukuk ýagdaýydyr.

Raýatsyzlyk şu ýagdaýlarda döräp biler:

- a) bir döwlet şahsyň öz raýatlygyndan mahrum edýär we beýleki bir döwletň raýatlygyny edinmäge mümkinçiligini bermeýär;
- b) şahsyz ñmeýletin ýagdaýda öz döwletiniň raýatlygyndan çykanda we beýleki bir döwletň raýatlygyny edinmeýär;

c) zenanyň nikalaşmagy bilen raýatlygyň üýtgemegi ýagny onuň döwletiniň kanunçylygy esasynda ol (zenan) daşary ýurtly bilen nikalaşanda raýatlyk öz-özünden ýatyrýar;

d) belli bir ýagdaýlarada territoriýasynyň üýtgemegi zerarly.

Raýatsyz şahslara haýsy döwletin territoriýasynda ýaşaýan bolsa, şol döwletin ýurisdiksiýasy doly ýaýraýar.

Daşary ýurtly – bu bolýan döwletiniň raýatlygy bolmadyk we beýleki bir döwletin raýatlygynda durýan şahsdyr.

Daşary ýurtlylaryň hukuk ýagdaýy birnäçe ýörite halkara ýörelgeler bilen düzgünleşdirilýär.

1) Bolýan döwletin ýurisdiksiýasynyň daşary ýurtla ýaýramak ýörelgesiniň mazmuny şundan ybaratdyr, ýagny döwlet öz territoriýasynda özbaşdaklyk hukugyny amala aşyrmak bilen, bellikler hukuk düzgüni ýola goýýar we ony territoriýasynda ýaşaýan ähli fiziki şahslar ýerine ýetirmäge borçludyr.

2) Jynsparažçylyksyz ýörelgesi adaty jynsparažçylyga ýol berilmeýän düşünelere (ýagny gelip çykyşy, milleti, derisiniň reňki, dini ynamy) esaslanýar.

3) Bolýan döwletine degişlilikde borçlaryň bolmagy - bu ýörelge daşary ýurtlynyň döwletin ýurisdiksiýasynda bolmagy bilen borçlardan boşadylmaýandygyny aňladýar.

Raýatlygy edinmegiň usullary:

Optasiýa – raýatlygy meýletin saýlamak

Transfert – raýatlygyň öz-özünden üýtgemegi

Sessiýa – territoriýasnyň bölegi beýleki bir döwlete geçmegi

Ýanaşyk döwletleriň belli bir terriýasnyň bölegi bilen alşanlarynda Optasiýada ilat şahsy tertipde raýatlygy saýlap bilýär. Optant haýsy döwletiň raýatlygyny saýlan bolsa, şol döwletiň hem territoriýasynda ýaşar. Optasiýa nikalaşylandyr, iki raýatlyk ýatyrlanda bolup bilýär.

Transfert (seýrek gabat gelýär) – territoriýadaky ilatyň razylygyna garamazdan raýatlyk bir döwletiň raýatlygundan beýleki bir döwletiň raýatlygyna geçýär.

§3. Türkmenistanyň raýatlygy

“Türkmenistanyň raýatlygy Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygynyň möhüm alamaty bolup, ol adamyň döwlete degişlidigini hem-de döwlet bilen adamyň arasyndaky durnukly häsiýetdäki hukuk gatnaşygyny, olaryň özara hukuklary bilen borçlarynyň бүтін jemini kesgitleýär” diýlip, Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky kanunyň (30.09.1992ý.) 1-nji maddasynda belenilendir.

Şu Kanuna laýyklykda raýatlygy edilen adamlar Türkmenistanyň raýatlygy hasaplanýar. Türkmenistanyň raýatlygyna kabul etmegiň şertleri kanunyň 18-nji maddasynda görkezilýär.

Adam şu aşakdaky halatlarda öz haýyşy boýunça Türkmenistanyň raýatlygyna kabul edilip bilner. Eger ol:

- 1) Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň we kanunyny berjaý etmegi we hormatlamagy özüne borç edinse;
- 2) Türkmenistanyň döwlet dilini gep alyşmagyň çäklerinde bilýän bolsa;

- 3) Soňky 7 ýylyň içinde Türkmenistanyň territoriýasynda hemişelik ýaşayan ýeri bar bolsa;
- 4) Türkmenistanyň territoriýasynda gün-güzeran görmeginiň kanuny çüşmesi bar bolsa.
Şu ýagdaýda raýatlyga kabul edilmegiň haýyşy kanagatlandyrylmaýar:
- 1) halkara hukugynda göz önünde tutulan hyýanatçylykly hereketi-ynsançylyga garşy gönükdirilen jenaýaty eden bolsa, ýa-da genosidi (bütün ilaty gyryp ýok etmek) amala aşyran bolsa;
- 2) Türkmenistanyň Garaşsyzlygyna garşy bilkastlaýyn çykyş edýän bolsa;
- 3) Umumy jenaýatlara degişli agyr jenaýaty bilkaslaýyn edenligi üçin azatlykdan mahrum etmek görnüşinde jeza berlen bolsa.

Türkmenistanyň raýatlygyny ýatyrmak üçin şu aşakdaky esaslar bolmalydyr (kanunyň 21-maddasy):

- 1) Türkmenistanyň raýatlaryndan çykylmagy sebäpli;
- 2) Türkmenistanyň raýatlarynyň ýitirilmegi sebäpli;
- 3) Şu Kanunda göz önünde tutulan beýleki esaslara görä”.

Türkmenistanyň raýatlygyndan çykamak işi şu Kanunda bellenen tertipde adamyň eden haýyşy boýunça amala aşyrylýar. Eger raýatlykdan çykamak haýyşy bilen ýüzlenýän adam günäkärlenýän hökmünde jenaýat jogapkärçiligine çekilen bolsa ýa-da şol adam barada kazyýetiň güýje giren we ýerine ýetirilmäge degişli hökümi bar bolsa, ýa-da döwlete, Türkmenistanyň raýatlygyna, Türkmenistanyň territoriýasynda ýerleşýän kärhanalara, gurmalara we edara salgyt boýunça bergisi ýa-da başga üzülişmedik bergisi hem borçy bar bolsa, onda onuň

Türkmenistanyň raýatlygyndan çykmagyna ýol berilmeýär.
Türkmenistanyň raýatlygy aşakdaky halatlarda ýitirilýär:

- 1) adamyň başga döwletlerde harby gullugyna, howpsuzlyk gullugyna, polisiýa ýustisiýa edaralaryna ýa-da beýleki häkimiýet we dolandyryş edaralaryna ýerleşmegi netijesinde ýöne Türkmenistanyň döwletara şertnamalarynda göz önünde tutulan halatlar muňa girmeyär;
- 2) eger Türkmenistanyň raýatlygy göz-görtele ýalan maglumatynyň ýa-da galp resminamalarynyň görkezilmegi netijesinde edinilen bolsa;
- 3) Türkmenistanyň döwletara şertnamalarynda göz önünde tutulan esaslara görä.

Edebiýat:

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008.
2. Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky kanuny, 30.09.92
3. Halkara konwensiýalarynyň ýygındysy, Aşgabat, 2001
4. Актуальные проблемы гражданства. М. 1995
5. Потапов В.И. Беженцы и международное право. М. 1986

Halkara şertnamalar hukugy

§1. Halkara şertnamalar hukugynyň düşünjesi, çeşmeleri we subýektleri. Halkara şertnamalaryny toparlandyrmak (klassifikasiýa) we tertipleşdirmek (kodifikasiýa)

Halkara şertnamalary hemişe halkara gatnaşyklarynyň ösmegi bilen berk baglydyr. Munuň şeýledigini 1969-njy ýylyň Wena Konwensiýasynda (preambulada) hem görmek bolýar: „halkara gatnaşyklarynda şertnamalaryň ähmiýeti uludyr.“

Halkara şertnamalary ýazuw görnüşinde gaty ir döwürde—5000 ýyl mundan ozal ýüze çykypdyr.

Iň gadymy halkara—hukuk namasy bolup b.e.öň 3100 ýylda Mesopotamiýanyň şäherleriniň Lagaş we Ummanyň häkimlerinin arasynda baglaşylan şertnamalardyr. Ol döwlet serhedini tassyklapdyr we onuň eldegrilmesizligi barada aýdylypdyr. Bu şertnama laýyklykda jedeller araçy esasda parahatlyk ýoly bilen çözülip, şertnamany ýerine ýetirmek baradaky borçlar Hudaýa aýdylan kasamlar (ant içmek) bilen berkidilipdir. Ýene bir gadymy şertnamalaryň biri hem hettleriň patyşasy Hattuşil III we Müsür faraony Ramzes II (b.e.öň XIIa. başy) arasynda baglanyşylan şertnamadyr. Bu şertnamada iki halkyň parahatçylygy we doganlygy, basybalyjylara garşy bile söweşmekleri, gaçgak gullary bermeklik barada aýdylypdyr.

Gul eýeçilik döwletleri söwda, dolandyryş we hojalyk soraglary boýunça özbaşdak şertnamalaryny baglaşmaýan ekenler. Bu meseleriň hemmesi parahatçylyk we soýuz baradaky şertnamalary arkaly çözülýär eken

(soýuz şerti— goranyş ýa-da hüjüm ediş) soýuz we parahatçylyk şertnamalary gadymy dünýäniň halkara şertnamalarynyň esasy görnüşleridir. Obýekti boýunça—umumy häsiýete (uniwersal) eýedir.

Gadymy Hindistanda soýuz şertnamalary deň (samana) we deň däl (asamana) bölünipdir. Gadymy Rimde bolsa, deň (akwa)—şertnamalara parahatçylyk we dostluk hakyndaky şertnamalar degişli bolsa, deň däl (non akwa) şertnama bolsa—soýuz şertnamalary degişli bolupdyr, olar ñilen döwletler bilen baglaşylypdyr. Deň bolmadyk şertnamalara Rimiň gowşak döwletler bilen baglaşan şertnamalary hem degişlidir.

Gadymyýetde halkara şertnamalarynyň subýektleri bolup, diňe bir doletler däl, eýsem şäherler, döwletleň soýuzlary, dini guramalar (gadymy Gresiyada—amfeksiونیýalar), hat-da aýratyn şahslar hem çykyş edipdirler. Şertnamalaryň köpüsi ikitaraplaýyn bolupdyr.

Halkara şertnamalaryny baglanyşmak, edil urşy yglan etmek ýaly, döwletiň wajyp hukugy hasaplanypdyr.

Gadymy döwrüň şertnamalarynyň gurluşy ýonekeý bolupdyr. Preambula esasy bölüm we jemleýji bölüm (käbirlerinde preambula we esasy bölüm bolmandyr). Şertnamanyň esasy bölümünde tutuş tekst bolup, borçnamalar hiç hili maddalara bölünmezden yzly-yzyna ýazylypdyr. Şeýle hem bu şertnamalarda güýje girmek pursaty, hereketiniň möhleti, bes etmegiň düzgünleri beýan edilmändir.

Gadymy Rimde latyn dilinde, gadymy Gündogarda halkara Akkad dilinde (Wawilon yazuwy), gadymy Gresiyada gadymy Grek dilinde we onuň şiwelerde (dialekt) ýazylypdyr.

Şertnamalar bir nusgada düzülip beýleki dillere terjime edilipdir. Şertnamalar pergamentlerde, deri boleklerinde ýa-da gowy çaklamak üçin mermer ýa-da daş diňlerine oýup ýazypdyrlar. Gadymy Hytaýda ýörite şertnamalar köşgi–Meng – Fu bolupdyr. Bu bolsa onuň çap edilmeginiň aýratynlyklarydyr.

Gul eýeçiligiň ýerine gelen feodal jemgyýeti halkara şertnamalar hukugyna öz täsirini ýetirdi. Halkara şertnamalar feodal durmuşa berk ornaşypdyr.

Şertnamalaryň gurluşy we görnüşi hem üýtgetmelere sezewar bolupdyr. Olar ýazuw görnüşde düzülip, hajy öpmek bilen tassyklanypdyr (gadymy Russiyada). Şonuň bilen bir hatarda dil bilen baglaşylan şertnamalaryň ýazuw şertler bilen deň güýji bolupdyr. Orta asyrlarda şertnamalaryň preambulasy örän uzyn bolupdyr. Sebäbi, onda patyşalaryň ähli derejeleri we mülkleri doly sanalypdyr.

Halkara şertnamalaryň esasy bölümi maddalara bölünipdir. Jemleýji bölümi bolsa has hem çylşyrymlaşyp, onda diňe bir ýerine ýetirmäge borç bellenilmän, eýsem onda ratifikasiýanyň tertibi we möhleti we beýleki ýagdaylary görkezilipdir. Bu döwürde hem şertnamalar köplenç latyn dilinde (köptataplaýyn we ikitaraplaýyn) düzülipdir. Mysal üçin, Westfal şertnamasy 1648-nji ý. latyn dilinde ýazylypdyr. Ikitaraplaýyn şertnamalar şol döwürüň beýik döwletleri: ispan, nemes fransuz, rus, dillerinde düzülipdir.

Orta asyrlarda köplenç syýasy we söwda şertnamalary baglaşylypdyr.

Halkara şertnamalar hukugy – halkara - hukuk kadalarynyň jemi bolup, halkara şertnamalaryny baglanyşmagyň hereketiniň şertlerini we bes etmegiň düzgünlerini kesgitleýär.

Halkara şertnamalar hukugynyň subýekti bolup halkara hukuklarynyň subýektleri cykyş edýärler.

Halkara şertnamalar hukugynda ilkinji nama (akt) 1928-nji ýylda amerikan döwletleriniň konferensiýasynda kabul edilendir. Bu şertnamalar hakyndaky Gawana konwensiýasydyr. Ol sebitara häsiýetli bolup, diňe Latyn Amerikasynda hereket edipdir.

BMG-nyň emele gelmegi we onuň çäklerinde halkara hukuklarynyň komissiýasynyň döredilmegi bilen, halkara şertnamalar hukugynyň kodifikasiýasy komissiýanyň esasy işleriniň biri boldy.

Komissiýa halkara şertnamalar hukugy barada birnäçe maddalary işläp düzýär we 1968-1969 ýa-da BMG-nyň garamagynda (под эгидой) konferensiýa çagyrylýar we halkara şertnamalar hukugy barada Wena konwensiýasy kabul edilýär (Halkara şertnamalar hukugy barada Wena konwensiýasy. 23.V.1969). Bu konwensiýa döwletleriň arasynda baglanyşylan şertnamalara degişli bolup, 1980-nji ýylda güýje girdi.

Hökümetara halkara guramalaryň döredilmegi we olaryň halkara gatnaşyklarynda uly ähmiýetiniň bardygyny netijesinde olaryň döwletler we biri-birleri bilen gatnaşyklary şertnamalaýyn häsiýete eýe bomalydygynyň zerurlygy ýüze çykdy. Netijede, 1986-njy ýylda BMG-nyň garamagynda konferensiýa çagyrylýar hem-de döwletleriň we halkara guramalaryň arasynda, şeýle hem halkara

guramalaryň biri-biri bilen arasyndaky şertnamalar hukugy barada Wena Konwensiyasy kabul edilýär.

Halkara şertnamasy halkara ylalaşygy bolup, ol ýazuw görnüşde subýektleriň arasynda baglanyşylýar. Halkara şertnamasy halkara hukugynyň esasy çeşmesi bolup, döwletiň daşarky funksiýasyny amala aşyrmakda esasy gural bolup hyzmat edýär. Halkara şertnamalaryň esasynda halkara guramalary döredilär we işledilýär. Halkara şertnamalar hukugynda bolup geçýän üýtgeşmeler halkara hukuklarynyň beýleki pudaklaryna hem öz täsirini ýetirýär. Şol sebäpli hem halkara şertnamalar hukugyny hukuklarynyň ulgamynda aýratyn orny eýeläp, halkara hukuklarynyň öndebaryjy pudagy bolup durýandyr. Häzirki wagtda dünýäde 500.000-den köpräk köptaraplaýyn we ikitaraplaýyn şertnamalar bardyr.

Halkara şertnamalar hukugynyň obýekti bolup, halkara şertnamalaryň özleri çykyş edýär. olar şertnamany baglanyşmagyň syýasy, ykdysady, ylmy-tehniki, medeni... ugurlarda taraplaýyn we borçlaryny özünde jemläpdir.

Halkara şertnamalar hukugynyň kodifikasiýasy (düzgüne salmak) diýlip, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri esasynda köpsanly kadalary (norma) bir ulgama getirmek (ýerleşdirmek) diýmekdir. Ilkinji gezek şertnamalaryň kadalaryny kodifikasiýalaşdyrmak milletler Ligasy tarapyndan amala aşyryldy. Ýöne diňe BMG döredilenden soň halkara şertnamalar hukugynyň çeşmesi bolup durýan möhüm umumy (uniwersal) şertnamalar işläp taýýarlanylady we kabul edildi.

BMG-niň halkara hukuklary boýunça komissiýasy özüniň ilkinji gününden başlap halkara şertnamalar hukugynyň kodifikasiýasy we ösüşi bilen önjeýli işleýär

we onuň tagallasy bilen halkara şertnamalr hukugynyň çeşmesi bolup durýan halklara aktlaryň (namalaryň) taslamalary işlenilip düzüldi.

Olar şu aşakdaky konwensiýalar:

1) 23.V.1969ý Halkara şertnama hukugy baradaky Wena Konwensiýasy (halkara şertnama hukugynyň esasy çeşmesi).

2) 23.VIII.1978ý Döwletleriň şertnamalary babatynda hukuk mirasdarlygy (правопреемство) baradaky Wena Konwensiýasy.

3) 21.III.1986ý Döwletler we halkara guramalar üa-da halkara guramalaryň arasyndaky şertnamalar hukugy hakyndaky Wena Konwensiýasy.

Bu Konwensiýalar döwletler (bir ýa-da birnäçe) we halkara guramalar we halkara guramalaryň biri-biri bilen arasyndaky şertnamalar ulanylýar. Şeýle hem bu konwensiýa halkara guramalaryň dörediji namasy (учредит. акт) bolup durýan şertnamalara, şeýle hem halkara guramalaryň çäginde kabul edilen islendik şertnamalarda ulanyp bolýar. Bu konwensiýa bu şertnamalaryň baglaşylmagy, güýje girmegi, kesgitlemeleri kabul etmegi düzgünlerini (порядок принятия оговорок) we başga-da beýleki soraglarda geçirilýär.

Halkara hukugyna laýyklykda halkara şertnamalary baglaşmaga hukuk ukyplylyk halkara hukugynyň subýektiniň aýrylmaz hukugy bolup durýar.

Şertnamanyň taraplary bolup halkara hukugynyň ähli subýektleri çykyş edip bilerler.

1969-njy ýylyň Wena konwensiýasyna laýyklykda her bir döwlet şertnama baglanyşmaga hukuk ukyplydyr (6 madda), şeýle hem umumy sebitara we subsebitara

(субрегиональный) şertnamalara gatnaşyp bilýär. Bu hukuklary her-bir subýektiň özüniň özbaşdaklygyna görä ulanyp biler.

Halkara şertnamalaryň subýekti bolup unitar we federatiw döwletler bolup bilerler. Federasiýanyň subýekti hem (eger-de olara bu hukuk federasiýa konstitusiýasynda görkezilen bolsa) halkara şertnamalary başertnamalary bayşyp bilýärler. Mysal üçin, Russiýanyň konstitusiýasynyň 73-nji maddasyna laýyklykda Rusiýa federasiýasynyň subýekti döwlet häkimiýetine doly eýe bolup, daşary ýurt döwletleri bilen şertnama baglanyşmaga hukuklary bardyr.

Halkara hukugynyň subýekti bolup durýan her bir millet hem özüniň kolonial režiminiň düzgünine we beýleki döwletler terepyndan ykrar edilenligine garamazdan halkara şertnamalary baglanyşmaga hukuk ukyplydyr. Mysal üçin, Palestinany azat ediş guramasy we Go.–Gb. Afrikanyň halkara guramasy öz halklarynyň adyndan BMG-nyň 3-nji konferesiýasynyň deňiz hukugy boýunça (1982ý) jemleýji akta gol çekdiler.

1986-njy ýylyň Wena konwensiýasynyň 5-nji maddasynda halkara guramalarynyň hem halkara şertnamasyny baglanyşmaga hukugy bardygy aýdylýar. Ol döwletler we halkara guramalary bilen syýasy, ykdysady, ynsanperwer, harby...we beýleki soraglar boýunça şertnama baglanyşmaga hukugy bar.¹²

Şertnama gatnaşyjy bolmaga subýektiň hukugy şertnamanyň görnüşinden we subýektiň bu soraga

¹² □ „Международное публичное право“, Москва, 2001г (под редакцией К.А. Бекашева), с.169.

gyzyklanmasyndan ybarat. Şertnama gatnaşyjylaryň sany boýunça iki tarap we köp taraplara bölünýär.

1969-njy ýylyň BMG-niň şertnamalar hukugy boýunça Wena konwensiýasynyň Jemleýji aktynda umumy köptaraplaýyn şertnamalar diýilip, halkara hukugynyn ösmegine ýardam edýän we obýektleri we maksatlary halkara jemagaty üçin uly gyzyklanma döredýän şertnamalara aýdylyar.

Lokal (ýerli) şertnamalar diýilip, döwletleriň çäklendirilen sanynyň gatnaşmagyna aýdylýar. (m.üçin, belli bir geografik şertiň döwe). BMG-nyň Düzgünnamasynyň 52-nji maddasy sebitara ylalaşyklaryň baglaşylmagyny ýa-da sebitara organlarynyň döredilmegini göz önünde tutýar.

Şertnama we üçünji döwlet. Şertnama, kada bolşy ýaly, diňe oňa gatnaşýanlar üçin borçlylygy döredýändir, ol üçünji döwlet üçin, eger-de onuň razylygy bolmasa hiç hili borçlylygy we hukugy döretmeýär. (1969ý Wena konwensiýasynyň 34-nji maddasy).

Üçünji döwletiň hukuklary we bähbitleri halkara şertnamalaryň obýekti bolup bilmez. Üçünji döwletiň hukuklaryny bozýan şertnamalara hakyky däl diýilip hasap edilýär. Ýone şertnamada üçünji döwletler ýa-da üçünji halkara guramalar üçin hukuklar göz önünde tutulýar. Üçünji döwlet üçin hukuklar şertnamalaryň düzgünnamasyndan gelip çykýandyr. Şertnama gatnaşyjylar şu düzgünler arkaly üçünji döwlete hukuk bermek isleýän bolsalar we eger-da üçünji döwlet bu ýagdaý bilen ylalaşýan bolsa. Mysal üçin, 1948ý. Dunaýda gämi ýüzmek barada kanun, bu kanun deňlik (равенство)

esasynda Dunaýyň üsti bilen söwdany amala aşyrmaklyga hukuk berýär.(1-nji madda).

Halkara hukugynyň ulgamynda halkara şertnamalaryny birnäçe esaslar boýunça klassifikasiýa bölmek bolýar:

1) halkara bilelesiginiň subýektleriniň özüni alyp barmagyň umumy kadalaryny belleýän ylalaşyklar (m.üçin, BMG-niň Düzgnamasy);

2) döwletleriň arasynda anyk gatnaşyklary düzgnesdirýän ylalaşyklar (özara kömek bermek, serhetleri bellemek we ş.m.)

Şertnamalaryň subýektleri boýunça klassifikasiýasy has yaýrandyr. Şondan hem şertnamalar köptaraplaýynlara bölünýärlar.

Şertnamalar klassifikasiýa laýyklykda ilara gatnaşyklar üçin hukuk taýdan hökmany tutup, halkara hukuk kadalaryny döredyarler we bulary gatnaşyjylar ýerine ýetirmelidirler.

Halkara şertnamalarynyň dürli atlary bardyr: ylalaşyk, konwensiýa, şertnama, traktat,pakt, protokol, jarnama we beýlekiler. Atlaryň dürliliginiň hiç hili hukuk ähmiýeti ýokdr.

Şertnamalar gatnaşyklarynyň tejribesinde bu sorag halkara namasyna gatnaşyjylarynyň özlari bilen çözülýär.

Halkara şertnamalarynyň klassifikasiýasy görnşleri boýunça umumy ykrar edilen talaplar ýokdr.

Şertnamalary mazmny boýunça bölmeklik iň giň ýaýran görnşleriň biridir.

Syýasy şertnamalar:

Soýuz şertnamalary -- ylalasyklar, bulary baglasan döwletler belli bir bähbitleri goramakda bile hereket etmäge borçlanyrlar.

Bitaraplyk baradaky şertnamalar - döwletleriň arasyndaky ylalaşyk bolup, olary hic-hili harby hereketlere gatnaşmazlyga we belli bir territoriýalary harby bazalara öwürmezlige borçlandyrýar.

Parahatçylyk şertnamalary - hukuk taýdan uruş ýagdaýyny tamamlayar we syýasy we beýleki gatnaşyklary ýola goýýar.

Iki taraplaýyn kömek bermek baradaky şertnamalar - soýuz şertnamalarynyň görnüşi bolup, oňa gatnaşýan döwletler biri-birine kömek bermäge borçlanýrlar.

Ykdysady şertnamalar :

söwda şertnamalary;

harytlar bilen üpjn etmek we haryt dolanyşygy barada ylalaşyk;

tehniki kömek bermek barada ya-da ylmy tehniki hyzmatdaşlyk barada ylalaşyk;

halkara hasaplaşygy barada ylalaşyk;

gümrük soraglary barada ylalaşyk we ş.m.

Ýörite soraglar boýunça ylalaşyklar

ulag boýunça;

aragatnaşyk boýunça;

oba hojalygy boýunça;

ylmy hyzmatdaşlyk boýunça;

hkk soraglary boýunça;

tebigy grşawy goramak boýunça;
medeniýet boýunça;
harby soraglar boýunça we ş.m.

§2. Halkara şertnamalaryny baglaşmaga hukuk, ygtyýarlylaryň hukuklary we borçlary. Halkara şertnamasynyň güýje giriş usullary. Halkara şertnamalaryny tassyklamak, düşündirmek we oňa edilýän bellikler. Halkara şertnamalarynyň ratifikasiýasy. Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň ratifikasiýasy

- 1.Şertnama gol çekmek.
- 2.Şertnamanyň ratifikasiýasy.
- 3.Şertnamany döredýän resminamalar bilen alyşmak.
- 4.Şertnamany kabul etmek.
- 5.Şertnamany tassyklamak.
- 6.şertnama goşulmak ýa-da başga usullar. (1969 – njy ýylyň Wena Konwensiýasynyň 11 – nji maddasy).

Döwletleriň özlerine halkara şertnamanyň hökmanylygyna razylyk bermeginiň möhüm usullarynyň biri hem oňa gol çekmekdir. Şertnama gol çekilen günü onuň baglaşylan günü hasaplanýar.

Şertnamalara gol çekmeklik 2 usulda amala aşyrylýar:

1. Ad referendum gol çekmek;
2. Guratnykly gol çekmek;

Ad referendum gol çekmeklik – halkara şertnamasyna mundane soň döwletiň tassyklamagy, ratifikasiýa edilmeginiň zerurlygyny aňladýar. Ad referendum şert bilen gol çekmek.

Parafirowaniýe – tekstiň hukuk taýdan deňligini şertleşýän döwletleriň ygtyýarlylarynyň (inisiallarynyň) familiýalarynyň we atlarynyň baş harplarynyň her sahypada ýa-da belli bir maddalarda görkezilmegidir. Bu ýagdaý tekstiň gutarnyklydygyny aňladýar. Parafirowaniýe üçin ýörite ygtyýarlyklar hökman däldir, sebäbi parafirowaniýe **gol çekmeklik däldir.**

Ad referendumyň parafirowaniýeden tapawutlary:

1. Ad referendum döwletiň şertnamanyň hökmanydygyna razylyk bermeginiň usuly hökmünde çykyş edýär; parafirowaniýe bolsa, umumy kada hökmünde tekstiň ýuridik taýdan deňligini bellemek bilen çäklenýär we ýönekeý tassyklamak bilen, gutarnykly gol çekmek bolup bilmez;
2. Ad referendum gol çekilen pursatyndan döwlet şertnamada tarap bolýar, parafirowaniýäniň bolsa, hiç hili güýji ýok;
3. Ad referendum amala aşyrmak üçin ygtyýarlyklar gerekdir, parafirowaniýede bolsa, bu hökman däl, diňe inisiallar goýulýar;
4. Ad referendum gol çekmek doly gutarnykly hasap edilýär (döwletleriň ylalaşmagy netijesinde), parafirowaniýeden soň bolsa, hökman gol çekilmelidir.

Halkara Şertnamasynyň güýje girmegi bilen, oňa gatnaşýan taraplar hukuklara we borçlara eýe bolýarlar. Diňe güýje giren şertnamanyň oňa gatnaşýan döwletler üçin ýuridik netijesi bardyr. 1969 – njy ýylyň we 1986 – njy ýylyň Wena Konwensiýalarynyň 26 – njy maddasynda

her bir hereket edýän şertnama gatnaşyjylar üçin hökmanydyr we olar tarapyndan päk ýüreklik bilen ýerine ýetirilmelidir (pacta sunt servanda ýörelgesi).

1969 we 1986 – njy ýyllaryň Wena Konwensiýalarynda şertnamanyň güýje girmek tertibi we güni şertnamanyň özünde görkezilýär ýa-da döwletler tarapyndan ylalaşylýar. Halkara tejribesinden görnüşi ýaly, şertnamalar gol çekilen gününden, ratifikasiýadan, tassyklanandan, kabul edilenden, ratifikasiýa hatlary alyşylandan ýa-da olary depozitariýa saklamaga berlenden soň güýje girýärler (ratifikasiýa hatlarynyň belli bir sanyndan soň). Mysal üçin: 1982 – nji ýylyň BMG – nyň Deňiz hukugy boýunça Konwensiýasy 60 – njy ratifikasiýa haty tabşyrylandan soň 12 aýdan soň güýje girýär diýip bellenen.

Kä halatlarda şertnamada onuň güýje girýän güni görkezilmeýär. Bu ikitaraplaýyn şertnamalara degişlidir. Şu hili şertnamalaryň güýje girýän güni diýlip, onuň gol çekilen güni hasaplanýar. Şertnamalar wagtda, giňişlikde, we subýektleri boýunça hereket edýärler. Şertnamalar belli bir möhlete, näbelli möhlete, möhletsiz herekete baglanylyşyp bilner.

Belli bir möhlete ikitaraplaýyn ýa-da köptaraplaýyn şertnamalar baglaşylyp bilner. Käbir ikitaraplaýyn şertnamada şeýle şertler beýan edilýär, ýagny şertnama gatnaşyjylaryň biri şertnamadan çykýança resmi güýji bardyr. Käbirleri bolsa, wagtyň geçmegi bilen şertnamalaryň hereketi belli bir möhlete (3 – ýyl, 5 – ýyl) uzaldylyp bilner. Şertnamany uzaltmak tä bir döwletiň denonsasiýasyny amala aşyrança bolup biler. Şertnamany uzaltmak **prolongasiýa** diýlip atlandyrylýar.

Prolongasiýa ýörite ylalaşyk esasynda hem amala aşyrylyp bilner. Eger-de şertnama hereket etmegi bes eden bolsa we döwletler onuň hjereketiniň möhletini uzaltmak barada şertleşen bolsalar, muňa **sertnamanyň dikeldilmegi** ýa-da **sertnamanyň denowasiýasy** diýilýär.

Käbir şertnamalarda hereketiň anyk möhleti görkezilmese hem, belli bir maksatlara ýetilenden soň şertnamanyň hereketi tamamlanýar. Mysal üçin: önki SSSR – iň daşarky döwlet bergileri babatynda hukuk mirasdarlygy bar. Şertnama (4.12.1991 ý.)laýyklykda ähli tölegler we hasaplaşyklar amala aşyrylandan soň onuň hereketi tamamlanýar.

Möhletsiz şertnamalar – bu şertnamada hereketiň möhleti görkezilmeýär ýa-da onda tamamlanmagyň şertleri görkezilmeýär, ýa-da gös-göni hereketiň möhletsizligi bellenilýär. Mysal üçin: 1969 we 1986 – njy ýyllaryň Konwensiýalary möhletsizdirler. Sebäbi olarda hereketiň tamamlanmagynyň wagty we şertleri görkezilen däldir.

Depozitariý şertnamanyň güýje girmegi üçin kabul edilen möhüm namalaryň sany barada şu subýektlere habar bermäge borçludur. Şertnama gol çekýän we ol bilen ylalaşýan subýektler şertnamanyň güýje girmegi wagtyna çenli ony obýektlerinden we maksadyndan mahrum edip biläýjek hereketlerden saklanmak jogapkärçiligine çekilýärler. (18 – nji madda).

Käbir alymlaryň belleýişleri ýaly (A. Bolintinýanu we D. Popesku), **sertnamany kabul etmek** we **tassyklamak** her bir aýratyn ýagdaýda **ratifikasiýanyň** ýa-da **goşulmagyň** wezipesini ýerine ýetirýärler. Ratifikasiýa hatlaryna garanyňda, kabul etmek ýa-da tassyklamak, nota

ýa-da hat görnüşinde bolup, hökümetiň adyndan Daşary İşler Ministri ýa-da onuň orunbasary gol çekýär.

Ratifikasiýa hatlary bilen alyşmak

Döwletiň özüne şertnamanyň hökmanylygyna razylygyny berenden soň, halkara şertnamasyny baglaşmak soňky döwre başlaýar. Soňky dower ratifikasiýa bilen hatlary alyşmak ýa-da ratifikasiýa hatlaryny saklamaga bermek, ýa-da onuň ornuny tutýan resminamalar (goşulmak, kabul etmek, tassyklamak hakyndaky notalar ýa-da hatlar) deňşlidir.

Ratifikasiýa hatlary bilen alyşmak, ýa-da ony saklamaga bermekligiň ähmiýeti uludyr. Bu ýagdaý 3 usul bilen amala aşyrylýar:

1. Resminamalar bilen alyşmak;
2. Olary saklamaga bermek;
3. Ratifikasiýa, kabul etmek, tassyklamak, gol çekmek barada habar bermek;

Ratifikasiýa hatlary ýa-da beýleki resminamalar bilen alyşmak ikitaraplaýyn şertnamalar, kä halatlarda köptaraplaýyn şertnamalar babatynda ulanylýar. Geçen asyrlarda ratifikasiýa hatlary bilen alyşmak ratifikasiýa edilenligi barada beýleki kontragentleri habardar etmegiň ýeke-täk usuly bolupdyr. Ratifikasiýa hatlary bilen alyşmagyň ýeri taraplaryň şertnamada görkezen ýerinde bolup geçýär. Köplenç bu şertnama gol çekilmedik kontragent döwletiň paýtagty bolýar. Köptaraplaýyn şertnamalar baglaşylanda ratifikasiýa hatlary bilen alyşmagyň ýerine ratifikasiýa hatlary saklamaga bermeklik

ulanylýar. Her bir şertleşýän döwlet özüniň ratifikasiýa hatlaryny ýa-da beýleki resminamalaryny döwlet – depozitariniň hökümetine ýa-da halkara guramasyna tabşyrýar. Depozitariý döwlet birnäçe bolmagy mümkin. Şol sebäpli hem ratifikasiýa hatlaryny saklamaga bermeklik döwri hersinde geçirilmelidir. Mysal üçin: 1968 – nji ýyldaky Ýadro ýaragyny ýaýratmazlyk baradaky şertnamanyň ratifikasiýa hatlaryny saklamaga bermeklik döwri 5.03.1970 – nji ýylda Moskwada we Waşingtonda, 6.03.1970 – nji ýylda Londonda 3 döwletiň depozitariý – SSSR, ABŞ we Angliýanyň paýtagtlarynda bolup geçdi. Ratifikasiýa hatlary bilen alyşmak we olary saklamaga bermeklik protokolda beýan edilýär. Bu resminama alyşmaga we saklamaga bermäge ygtyýarly şahslar tarapyndan gol çekilýär. Daşary Işler Ministri ýa-da onuň orunbasary; diplomatik wekilhananyň ýolbaşçylary ýa-da ygtyýarlyşahs tarapyndan amala aşyrylýar. Bu pursat dabaraly ýagdaýda bolup geçýär. Ratifikasiýa hatlaryny saklamaga berlende döwlete saklamaga berilmegiň ynandyrylan nusgasy berilýär. Käbir şertnamalarda ratifikasiýa kabul etmek we beýleki ýagdaýlary habar bermeklik göz önünde tutulýar.

Halkara şertnamalaryny tassyklamak

“Tassyklamak” ýa-da “konfirmasiýa” adalgasy hökümet ýa-da beýleki edara tarapyndan (eger-de şertnamany baglaşmak onuň ygtyýarlyklaryna degişli bolsa) halkara şertnamasynyň gutarnykly makullanmagyny aňladýar. Tassyklamak hem kabul etmek ýaly şertnamanyň obýektiniň häsiýeti we maksatlary boýunça ratifikasiýa degişli bolmadyk ýagdaýynda ulanylýar. Bu adalga şeýle

manyda hem ulanylýar: “Tassyklamak şerti bilen gol çekmek”. “Tassyklamak adalgasy” halkara guramalary tarapyndan baglaşylan şertnamalara hem ulanylýar. Bu ýagdaýda tassyklamak halkara guramalaryň baş (esasy) edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Mysal üçin: BMG – nyň Düzgünnamasyna kaýyklykda Baş Assambleýa Ykdysady we Durmuş Geňeşiniň Yoriteleşdirilen edaralarynyň BMG bilen gatnaşygy baradaky baglaşan ylalaşyklaryny tassyklamaga ygtyýarlydyr. (BMG – nyň Düzgünnamasynyň 63 – nji maddasy). Baş Assambleýa tarapyndan tassyklanan bular ýaly ylalaşyklar gutarnykly hereketler bolup, olaryň hökmany ýuridik güýji bardyr.

Halkara şertnamasyna goşulmak

Halkara şertnamasyna goşulmak hem halkara şertnamasynyň güýje girmeginiň usullarynyň biridir. Egerde döwlet şertnama başdan gatnaşmadyk bolsa, onda ol ondaky görkezilen şertler esasynda gatnaşyp bilýär. Şertnama goşulmak – döwletiň özüne şertnamanyň hökmanylygy baradaky razylygy beýan etmegiň aýratyn usulydyr. “Şertnama goşulmak” şertnamany baglaşmagyň özboluşly usulydyr diýip W. F. Gubin öz işinde belleýär. Bu döwürde döwletiň özüne şertnamanyň hökmanylygy baradaky razylygy bildirmek birnäçe usulda bolup biler. Mysal üçin: goşulmak baradaky protokola gol çekme we halkara şertnamasyna goşulmak baradaky resminamanyň ratifikasiýasy. Beýleki döwletleriň hem goşulep bilýän şertnamalaryna **açyk şertnamalar** diýilýär. Köplenc köptaraplaýyn halkara şertnamalary şu hili bolup bilýarler. Sebitleýin şertnamalar hem beýleki döwletleriň gatnaşmaklary üçin açykdyr.

Halkara tejribesinde goşulmak hakyndaky resminamalar olaryň ratifikasiýa edilmegi baradaky aýdylýan ýagdaýlara gabat gelmek bolýar. Halkara şertnamasyna goşulandan soň döwletiň şertnamanyň beýleki gatnaşyjylary ýaly hukuklary we borçlary emele gelýär.

Halkara şertnamasyny kabul etmek düşüňjesi halkara hukugynda täze düşüňjedir. Ýöne şeýle-de bolsa, döwletleriň şertnamalaýyn tejribesinde şol bir ýagdaýlar dürli-dürli atlandyrylýar. Mysal üçin: Bütindünýä Saglygy Saklaýyş Guramasynyň Düzgünnamasynyň 79 – nji maddasynda şeýle diýilýär: “Döwletler Düzgünnama şu ýollar bilen goşulyp bilerler:

Köptaraplaýyn şertnamalara edilýän bellikler (ogoworka)

Şertnamany baglaşylýan döwürleriniň hemmesinde döwletler bellik etmäge hukuklydyrlar. Bellik (ogoworka) – döwletiň (birtaraplaýyn) çykyşy bolup, döwlet munuň üsti bilen şertnamanyň käbir düzgünleriniň ýuridik häsiýetini üýtgetmek ýa-da ýatyrmak isleýär.

Bellikler şertnamany baglaşmagyň dürli döwürlerinde, şeýle hem, şertnamany baglaşmak baradaky gepleşikler döwründe hem amala aşyrylýar.

1969 – nji ýylyň Wena Konwensiýasynyň 23 – nji maddasy döwletlere deň belligiň ýazuw görnüşinde bolmagyny we ony beýleki şertleşýän döwletleriň dykgatyna ýetirmegini talap edýär. Şertnama baglaşylanda edilýän bellik şertnama gutarnykly tassyklananda ýa-da ratifikasiýa edilende resmi taýdan tassyklanýar. Eger şu ýagdaýlar ýerine ýetirilmese, bellik kanuny däl diýip hasaplanýar.

Bellikleri aýyrmak hukugy hem döwletiň özbaşdaklyk hukugyna degişlidir. 1969 – njy ýylyň Wena Konwensiýasynyň 22 – nji maddasynda bellik islendik wagt aýrylyp bilner we munuň üçin belligi kabul eden döwletiň razylygy gerek däl.

Köptaraplaýyn şertnamanyň depozitarisi

“Depozitariý” adalgasy diýlende, köptaraplaýyn şertnamalaryň we oňa degişli ähli resminamalaryň asyl nusgasyny saklaýja düşünilýär.

Depozitariý hökmünde bir ýa-da birnäçe döwletler, halkara guramalar ýa-da guramanyň baş ýerine ýetiriji wezipeli şahsy bolup biler. Mysal üçin: BMG – nyň Baş Sekretary BMG – niň çäginde baglaşylan köptaraplaýyn şertnamalaryň depozitariý wezipesini ýerine ýetirýär. Depozitariý gepleşiklere gatnaşýan döwletler tarapyndan ýa-da şertnamanyň özünde ýa-da başga bir tertip boýunça bellenilýär. Adatça şertnamanyň işlenilip taýýarlanan, halkara konferensiýanyň geçen döwleti depozitariý edip bellenilýär: eger-de şertnama halkara guramanyň çäginde kabul edilen bolsa, halkara guramanyň ygtyýarly edarasy bellenilýär.

1969-ý. Wena Konwensiýasynyň 77 – nji maddasynda depozitariniň wezipeleri barada aýdylýar:

- a) şertnamanyň asyl nusgasyny we depozitariýa berlen ähli ygtyýarlyklary saklamak;
- b) tekstiň ynandyrylan nusgalaryny we beýleki dillerde başga tekstleri

taýýarlamak (şertnamada göz önünde tutulan ýagd.) şeýle hem olary şertnama gatnaşygy bolmaga hukugy bolan döwletlere ibermek;

ç) Şertnamanyň aşagynda gollary almak we resminamalary, olara degişli maglumatlary saklamak;

d) gollaryň, şertnama degişli gollaryň doly düzüwligi baradaky soraglary öwrenmek we gerek bolsa bu barada gerek döwleti habardar etmek;

e) şertnama gatnaşygy bolmaga hukugy bolan döwletleri şertnama degişli resminamalar, habarnamalar barada maglumat bermek;

f) şertnama gatnaşygy bolmaga hukugy bolan döwletleri şertnamanyň güýje girmegi üçin näçe sany gollaryň, ratifikasiýa hatlaryň ýa-da kabul etmek, tassyklamak, goşulmak baradaky resminamalaryň gerekligi, alnandygy ýa-da deponirlenendigi barada maglumat bermek;

g) BMG – niň Kätibýetinde şertnamany registrasiýa etmek;

h). Konwensiýanyň beýleki düzgünlerinde görkezilen wezipeleri ýerine ýetirmek;

Depozitariý özüniň wezipelerini ýerine ýetiren wagtynda hiç hili tarap çalmaly däldir (1969 ý. Wena Konwensiýasynyň 76 – njy mad.). Eger-de resminamalar halkara hukugynyň umumy kabul edilen kadalaryna ters gelse, depozitariý olary kabul etmekden boýun gaçyrmaga hukugy bardyr.

§3. Halkara şertnamalaryň ýatrylyş usullary. Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň denonsasiýasy

Şertnamanyň hereketiniň togtadylmagy (bes edilmegi), ýagny onuň ýuridik güýjüniň ýitirilmegi ýa-da oňa gatnaşyjynyň çykmagy şertnamanyň düzgünlerine laýyklykda ýa-da gatnaşyjylaryň razylygy esasynda islendik wagtda amala aşyryp biler.

Sertnamanyň bes edilmegi onuň möhletiniň dolmagy bilen, şertnamanyň ýerine ýetirilmegi bilen, jus cogens täze kadalarynyň döremegi bilen, şertnamada görkezilen şertler esasynda denonsasiýa bilen amala aşyrylýar. Şertnamanyň ýerine ýetirilmegi hem şertnamanyň bes edilmegine esas bolup biler.

Şertnamanyň ýatrylyşynyň birnäçe usuly bardyr:

1. Erkin usul;
2. öz-özünden bes edilýän usul;

Erkin usula şular degişlidir:

- a. şertnamany ýatyrmak – bir ylalaşyk hereket edýär, taraplar şertnamanyň doly ýerineýetirilenden soň. Gatnaşyjylaryň razylygy boýunça ony ýatyrýarlar;
- b. denonsasiýa – şertnamanyň öňünde görkezilýän usul (ýagny, döwletiň şertnamadan kanuny esasyda birtaraplaýyn boýun gaçyrmasy);
- c. nowigasiýa - şol bir sorag boýunça täze ylalaşygyň kabul edilmegi bilen, öňki şertnama öz hereketini bes edýä;
- d. annulirowaniýe – denonsasiýa ýoly bilen ýa-da şertnamadan çykmak bilen ýerine ýetirilýär –

bir tarap hukuklary bozýan wagtynda, beýleki tarap şertnama gatnaşmagyny bes edip bilýär.

Öz-özünden ýatyrylýan usullar:

- a. şertnamanyň möhletiniň dolmagy;
- b. şertnamanyň subýektiniň ýitirim bolmagy (ýok bolmagy), mysal üçin: SSSR we Çehoslowakiýa – subýekt hökmünde ýitirim boldular, diýmek, şertnamalar hem ýuridik güýçlerini ýitirdiler;
- c. şertnamalaýyn obýektiň heläk bolmagy – mysal üçin: ikitaraplaýyn şertnamada bir döwlet başga bir döwlete birikse, şertnama bes edilýär;
- d. halkara hukugynda täze kadanyň döremegi;
- e. kontragent döwletiň arasynda urşuň başlanmagy – islendik harbyn hereketleri urşa öwrülse, şertnamanyň hereketi bes edilýär.

Halkara şertnamalarynyň denonsasiýasy

Halkara şertnamasynyň ýatyrylmagynda iň köp ulanylýan usullaryň biri hem denonsasiýadyr.

Halkara şertnamalarynyň denonsasiýasy – bu iki taraplaýyn halkara şertnamasynyň hereketiniň bes edilmegi ýa-da şertnamada görkezilen tertipde we wagtda köptaraplaýyn çykmakdyr. Halkara şertnamasynyň hereketiniň bes edilmegi oňa gatnaşyjy döwletleriň arasynda ýuridik güýjüni ýitirýändigini we olara degişli hukuklary we borçlary döretmeýänligini aňladýar. Halkara şertnamasynyň ýatyrylmagyna birnäçe ýagdaýlar sebäp bolup biler; mysal üçin: bir tarap ýa-da birnäçe taraplaryň şertnamanyň hereketini etdirmäge islegi ýa-da göz önünde tutmadyk ýagdaýlar. Birinji topara hereketiň möhleti görkezilen ýa-da denonsasiýa barada düzgüni bolan

şertnamalar degişlidir. Ikinji topara (göz önünde tuitulmadyk ýagdaýlar) – şertnamanyň başky güýjüniň ýitmegi ýa-da onuň köpelmegi (şertnama gol çekenler tarapyndan belleniýär) ýa-da başga bir syýasy wakanyň netijesinde bolmagy (uruş, döwletiň döremeginiň bes edilmegi we ş.m.).

1969 – njy ýylyň Wena Konwensiýasy denonsasiýany giň manyda göz önünde tutýar.

Ol denonsasiýanyň 2 görnüşini belleýär:

1. halkara şertnamasynda görkezilen denonsasiýa;
2. halkara şertnamasynyň häsiýetinden gelip çykýan ýa-da gatnaşyjylaryň denonsasiýa mümkinçiliginden gelip çykýan denonsasiýa;

Her bir döwletiň halkara şertnamasyny denonsasiýa etmäge hukugy bardyr we ol özüniň hereketleriniň sebäbini görkezmäge borçly däl. Eger-de şertnamanyň tekstinde şertnamanyň hereketiniň bes edilmegi barada ýagdaýlar göz önünde tutulmaduk bolsa, taraplar bu soragy açyk goýmaga ylalaşandyklaryny aňladýar. Halkara şertnamalaryny ýatyrmagyň beýleki usullardan (aradan aýyrmak) tapawutlylykda denonsasiýanyň şu hili alamatlary bardyr:

1. denonsasiýa ýagdaýy gatnaşyjylar tarapyndan şertnamada bellenişmeli;
2. denonsasiýa ýagdaýy hem edil oňa gol çekilen usulda we görnüşde amala aşyrylmaly; milli kanuncylyk taýdan ygtyýarlylar denonsasiýany amala aşyrmalydyrlar;

3. denonsasiýa berk görkezilen tertipde amala aşyrylmalydyr;

Denonsasiýa ýagdaýlar: şertnamany ýatyrmak hakynda hökmany suratda öňünden duýdyrmak; şu ýagdaýyň ýerine ýetirilmegi üçin möhlet; duýduryşdan soň haýsy wagtda şertnamanyň Yatyrylmagy barada bellik edilmelidir. Döwletleriň denonsasiýa bolan hukugy we wagt babatda denonsasiýanyň 2 görnüşini bellemek bolar: belli bir möhletde taraplaryň biriniň beýannamasy ýa-da denonsasiýa beýanname görnüşinde şertnama gatnaşyjylaryň biri tarapyndan islendik wagt edip biler. Halkara şertnamalarynda olaryň hereketiniň möhleti görkezilen bolsa, denonsasiýa möhletiň soňunda edilip bilner.

Şertnamanyň ýatyrylmagy ýa-da gatnaşyjynyň ondan çykmagy (şertnamanyň ýuridik güýji gaçýar) şertnamanyň düzgünlerine ýa-da oňa gatnaşýan taraplaryň razylygy bilen islendik waftda amala aşyryp biler. Şertnamanyň ýatyrylmagy onuň hereketiniň möhletiniň geçmegi, şertnamanyň ýerine ýetirilmegi, jus cogens kadalarynyň täzesiniň döremegi, şertnama görkezilen şertler esasynda denonsasiýa amala aşyrylýar.

Näbelli möhlete baglaşylan halkara şertnamalarynda denonsasiýa hukugyny taraplar islendik wagtda amala aşyryp bilerler. Denonsasiýa diňe şu ýagdaýy yglan eden döwlet üçin ýuridik güýji bardyr. Şertnama gatnaşýan beýleki gatnaşyjylar üçin bolsa, şertnama hereketde bolýandyr. Halkara şertnamasyny denonsasiýa etmek baradaky beýannamanyň berilmegi bilen halkara şertnamasynyň hereketiniň tiz wagtda bes edilmegini

aňlatmaýar. Beýanname berlenden soň belli bir döwür hem geçmelidir (3; 6; ýa-da 12 aý). Şeýle möhlet denonsasiýadan soňky döwür diýilýär. Şeýlelik bilen halkara şertnamasynyň bes edilmegi 2 ýagdaýy başdan geçirýär: ilki bilen denonsasiýa edilmek barada beýannamanyň berilmegi; ikinjiden bolsa, denonsasiýadan soňky möhletiň tamamlanmagy.

“Türkmenistanyň halkara şertnamalaryny baglaşmagyň düzgüni, ýerine ýetirmek we denonsasiýa” baradaky kanunyň (15.06.1995) V – nji bölümi (23-24 nji maddalar) Halkara şertnamalarynyň denonsasiýasy baradadyr.

Edebiýat:

1. Талалаев А.Н. Право международных договоров : общие вопросы ; М.1980 г.
2. Венская конвенция о праве международных договоров (1969 г.) Комментарий .Сост. и автор комментария Талалаев А.Н. М .,1997г.
3. Талалаев А.Н. „Право международных договоров :действие и применение „–М.1985г.
4. Талалаев А.Н. „Право международных договоров : договоры с участием международных организаций“– М.1989г.
5. Тиунов О.И. „Принцип соблюдения международных обязательств“–М.1979г.
6. Ульянова Н.Н. „Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях:К.1991 г.

Halkara konferensiýalary

§1. Halkara konferensiýalary - köptaraplaýyn diplomatiýanyň serişdesi. Halkara konferensiýalaryny taýýarlamak we prosedura düzgünleri

Halkara konferensiýasy – resmi wekilleriniň ýygnaýy bolup, döwletleriniň adyndan çykyş edýärler. Konferensiýalar belli bir möhlete kesgitli maksatlara ýetmek üçin çagyrylýar we köptaraplaýyn diplomatiýanyň möhüm serişdesi bolup durýandyr.

Maksatlary boýunça konferensiýalar diplomatik (bulara halkara şertnamasynyň teksti kabul edilýär) we diplomatik däller (ylmy-tehniki häsiýetli; mysal üçin parahatçylykly maksatlara kosmos giňişligini barlamak we ulanmak boýunça 1968 ý., 1982 ý. We 1999 ý. Koneferensiýalary) bölünýär.

Halkara konferensiýasy diýlip halkara maslahaty, gurultaý, kongres (eger-de bularda 3 az bolmadyk delegasiýalar gatnaşsalar) hasaplanylýar.

Konferensiýalaryň dowamlylygy bir gün ýa-da birnäçe hepde bolup biler. Käbir konferensiýalar sessiýalaýyn geçirilen ýagdaýynda olar birnäçe ýyla hem çekip bilýärler (BMG-nyň deňiz hukukly boýunça konferensiýasy 1973-1982 ý.) Halkara konferensiýasyny guramak halkara hukugynyň bir ýa-da bitnäçe subýektleriniň teklibinden başlanýar. Mysal üçin, I Parahatçylyk konferensiýasy 1899 ýylda Gaaga Russiýanyň teklibi boýunça geçirildi.

Teklibe razylyk berlen ýagdaýynda halkara taýýarlaýyş komiteti dýredilýär. Ol hemme guramaçylyk soraglary (geçirijek ýeri, wagty, maliýeleşdirmegiň çeşmeleri) çözüär. Eger-de konferensiýa halkara gurmasynyň howandarlygynda geçirilýän bolsa, onda taýýarlaýyş komitetiň wezipelerini guramagyň kätibiyeti ýerine ýetirýär.

Konferensiýanyň geçirilýän ýeri teklipl beren döwletiň paýtagty ýa-da öz üstüne ähli maliýe çykdajylaryny alýan döwletiň paýtagty bolup biler.

Döwletiň delegasiýasynyň çykdajylaryny konferensiýas gatnaşýan döwlet boýun alýar.

Her bir gatnaşygy – döwlet özüniň delegasiýasyny düzüär – olaryň düzümine delegasiýanyň ýolbaşçysy, onuň orunbasarlary, agzalar, geňeşçiler, ekspertler, şeýle tehniki we hyzmat ediş işgärler girýärler.

Delegasiýanyň düzümi barada kabul edýän döwletiň daşary işler ministrigine ýa-da halkara gurmasynyň ýokary wezipeli adamsyna ýörite nota arkaly habar berilýär.

Döwlet we hökümet ýolbaşçylarynyň derejesinde geçirilýän konferensiýalar has möhümdirler. Şular ýaly ilkinji konferensiýasy 1648 ý. geçirilip, 30 ýyllyk uruşuň gutarmagyna itergi berdi.

Konferensiýalar gatnaşmak üçin döwletlere ýörite ygtyýar berilýär (döwlet, hökümet ýolbaşçysynyň ýa-da daşary işler ministriň adyndan)

Ygtyýarlyklara delegasiýanyň düzümi we onuň ygtyýarlygy – ýagny ses bermek; çykyş etmek, kabul edilen resminamalar gol çekmek – görkezilýär.

Prosedura kadalary – konferensiýasnyň işiniň reglamenti bolup, konferensiýalara ýolbaşçylyk etmegiň we çözgütleri kabul etmegiň tertibini, şeýle hem gatnaşyjylaryň hukuklaryny we borçlaryny öz içine alýar.

Prosedura düzgüni birnäçe bölümden ybaratdyr:

- gün tertibini tassyklamagyň tertibi
- ýolbaşçy edaralary saýlamak (konferensiýanyň başlygy(prezidenti) saýlaýar, onuň orunbasarlary esasy sebitleýin toparlardan hödürlenýär (Aziýadan, Afrikadan, G.B.Ýewropa, ABŞ-dan, Kanadan, Awstraliýadan, Okeaniýadan, G.o.Ýewropa we Latyn Amerika), käwagt konferensiýalara birnäçe başlyklar ýolbaşçylyk edýär;
- kömekçi edaralary döretmegiň tertibi; kömekçi edaralaryň özleri özläriniň başlyklaryny we nutuklaryny saýlaýarlar.
- Kätibiýeti döretmegiň we borçlaryny kesgitlemegiň tertibi. Kätibiýete baş sekretar ýolbaşçylyk edýär, bular protokollary alyp barmaga, resminamalary çap etmäge, konferensiýalarda terjimeleri etmegi ...üpjün edýärler.

Işiň başlanmagy we çözgütleriň kabul edilmegi üçin kworumy belleniýär;

- Başlygyň ygtyýarlyklary; başlyk käbir soraglara bir özi çözgütleri kabul edýär: mysal üçin çykyş etmäge söz bermek, çykyşyň wagtyny azaltmak; maslahatlarda arakesmeleri yglan etmek; soraglary sese goýmak) we beýlekiler;
- Teklipleri we düzedişleri girizmegiň tertibi we olara nobat boýunça ses bermek;
- Synçylaryň gatnaşmagynyň şertleri;

- Prosedura düzgünleriniň tertibiniň üýtgemegi;
- Konferensiýasnyň resmi we işçi dilleri (resmi dillerde baş edaralarda çykyş etmek we resmi teklipleri girizmek bolýar; bu dillerde konferensiýasnyň resmi çözümleri çap edilipdir.)
Işçi dillerde kömekçi edaralarda çykyş etmek we resmi däl tektleri girizmek bolýar; bu dillerde ýygnaclaryň protokollary alnyp barlypdyr.

§2. Konferensiýalaryň jemleýji resminamalary. Halkara konferensiýalarynda delegasiýalaryň hukuk statusy

Halkara konferensiýalary jemleýji resminamalaryň kabul edilmegi bilen tamamlanýandyr.

Köplenç jemleýji nama kabul edilýär, bu namada konferensiýanyň maksatlary, ýeri we geçirilýän wagty, ylalaşylan resminamalar görnüşde ýetiren üstünlikler beýan edilýär; şeýle hem gatnaşyjylaryň we synçylaryň sanawy, konferensiýasnyň döreden edaralarynyň atlary berilýär we ş.m.

Diplomatik konferensiýalar halkara şertnamasynyň kabul edilmegini göz önünde tutýar (konwensiýa. Ylalaşyk ...). Bu şertnama gol çekilmäge konferensiýasnyň geçirilen ýerinde iň soňky gün açylýar. Käbir ýagdaýlarda şertnama gol çekmekligiň wagty we ýeri şertnamanyň jemleýji düzgünlerinde bellenilýär.

Konferensiýalar ykrarnamalary, jarnamalary, maksatnamalary kabul edýärler. Ylmy-tehniki konferensiýalar nutuklary kabul edýärler.

Konferensiýanyň netijesi boýunça hasabatlar görnüşinde resmi protokollar çap edilýär.

Halkara konferensiýada delegasiýalar – wagtlaýyn daşary gatnaşyklaryň edarasy bolup, döwletiň bähbitlerini görkezýän wezipäni ýerine ýetirýär.

1975 ýylyň “Döwletleriň wekilçilikleri we olaryň umumy häsiýetli halkara gurmalary bilen gatnaşyklary” hakyndaky Wena Konwensiýasy kabul edildi; Konwensiýanyň III bölümünde edaralarda we konferensiýalarda delegasiýalaryň statusyna degişli düzgünler berkidilendir.

Delegasiýalaryň edil diplomatik aýratynlyklary we immunitetleri ýaly, aýratynlyklary we immunitetleri bar: resminamalaryň we arhiwleriň eldegirmesizligi; delegasiýalaryň diplomatik personallarynyň eldegrilmesizligi, salgytlardan boşatmak we ş.m.

Edebiýat:

1. Ашавский Б.М. Межправительственные конференции. М. 1980
2. Кузнецов С.А. Представители государств в международных организациях. М. 1980
3. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций. М. 1988
4. Действующее международное право в 3-х томах. Т.1. М. 1996.

Halkara guramalar hukugy

§1. Halkara guramalar hukugynyň düşünjesi we çeşmeleri

Halkara guramalaryny döretmeklik ideýasynyň çuň taryhy köki bardyr. Gadymy Gresiyada b.e.öň VI asyrda ilkinji hemişelik halkara birleşmeleri döredilipdir.¹³ Bular şäherleriň we obşinalaryň soýuzlary bolupdyr (mysal üçin, Lakedimiýa we Dolos Simmakiýeler) ýa-da tire-taýpalaryň we şäherleriň dini-syýasy soýuzlarydyr (mysal üçin, Delf – Fermopil amfiktoniýasy). Olar gejelekki halkara guramalarynyň nusgalary bolupdyrlar.

Halkara guramalarynyň ösüşinde ýene bir döwürleriň biri hem halkara ykdysady we gümrük birleşmeleriniň döredilmegi bilen baglydyr. Bular ýaly soýuzlaryň ilkinjisi hem Ganzeý söwda soýuzydyr – ol tutuş Demirgazyk Germaniýany orta asyr warwarçylygyndan alyp çykdy. XIX asyryň başlarynda German gümrük soýuzy döredilýär. Bu soýuza girýän döwletleriň hemmesi harytlary getirmek, çykarmak we üstaşyr geçirmek ýaly birmeňzeş kanunlara boýun egmeli bolupdyrlar. Hemme gümrük paçlary umumy ykrar edilipdir we ilatyň sany boýunça soýuzyň agzalarynyň arasynda bölüşilipdir.

Ilkinji hökümetara guramalaryň biri hem 1831-nji ýylda döredilen Reýnde gämiçilik boýunça Merkezi komissiýadyr.

¹³ Meždunarodnoye pravo (učebnik) (pod. Red. K.A.Bekýaşewa), M.2001, s249.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Bütindünýä telegraf soýuzy (1865ý), Bütindünýä poçta soýuzy (1874ý), edebiýat we çeper eýeçiligi goramak boýunça halkara soýuzy (1886ý) we beýlekiler döredilýär. Bu guramalaryň hemmesiniň hemişelik edaralary hasaba alnan agzalary we ştab-kwartiralary bolupdyr. Olaryň ygtyýarlyklary ýöriteleşdirilen meseleleri ara almak bilen çäklendirilipdir.

I Jahan urşundan soň döwletler parahatçylygy we halkara howpsyzlygyny üpjün etmek maksady bilen halkara guramalaryny döretmäge girişýärler.

1919 – njy ýylda Milletler Ligasy döredilýär. Onuň esasy maksady ählumumy parahatçylygyny üpjün etmekden we döwletleriň halkara hyzmatdaşlygyna ýardam etmekden durýardy. Milletler Ligasy 1946-njy ýylda ýatyrylýar. Hünärmenleriň pikirine görä, Milletler Ligasy özüniň düzgünnamalaýyn wezipesini, ýagny jedelleri parahatlyk bilen çözmegi baýarmady. Ol II Jahan urşunyň, şeýle hem Ýaponiýanyň Hytaýa, Italiýanyň Efiopiýa, Germaniýanyň Awstriýa we beýleki çozuşlaryň önüni alyp bilmedi.

Halkara guramalar hukugy – häzirki zaman halkara hukugynyň pudagy bolup, halakar guramalaryny döretmek, işni, alyp barmak baradaky ýörelgeleri we kadalary öz içine alýandyr.

Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleri – howp salmazlyk we güýç ulanmazlyk, jedelleri parahatlyk ýoly bilen çözmek ... diňe bir döwletlere degişli bolman, eýsem halkara guramalryna hem degişlidir. Ýörite ýörelgeleriň araasyndan şulary tapawutlandyrmak bolar: halkara hukugynyň umumy ykrar eden ýörelgelrine laýyklykda

halkara guramany döretmek we işini alyp barmak; hukuk bozulmalara hukuk guramalaryň jogapkärçiligi we beýlekiler.

§2. Halkara guramalaryň döremegi we olaryň klassifikasiýasy. Halkara guramalarynda agzalyk we olaryň organlary. Halkara guramalarynda hukuk döredijilik prosesi

Halkara gurama – halkara hukugyna laýyklykda we halkara şertnamasynyň esasynda döwletleriň syýasatda, ykdysadyýetde, medeniýetde, hukuk we beýleki çygyrlarda hyzmatdaşlygy amala aşyrmak üçin birleşmedir. Olaryň munuň üçin edaralar ulgamy, hukuklary we borçlary, ýagny agza – döwletler tarapyndan kesgitlenýän awtonom erki bardyr.

Islendik halkara guramasynyň şu aşakdaky almatlary bolmaly:

1. ***Halkara hukugyna laýyklykda döretmek.*** Bu alamaty has ähmişetlisidir. Islendik halkara guramasy kanunalaýyk esasyda döredilmelidir. Guramanyň dörediji resminamasy umumy ykrar edilen ýörelgelere we halkara hukugynyň kadalaryna, ilki bilen hem jus cogens kadalaryna laýyk gelmelidir.

Eger-de halkara guramasy kanunalaýyk döredilmese ýa-da onuň işi halkara hukugyna ters gelse, onda bular ýaly guramanyň dörediji namasy güýçsiz hasaplanylýar we gysga wagtyň içinde hereketini togtadýar.

2. ***Halkara şertnamasy esasynda döretmek.*** Kada bolşy ýaly, halkara guramalary halkara şertnamasy (konwensiýa, ylalaşyk, traktat, protokol...) esasynda

döredilýär. Bular ýaly şertnamanyň obýekti bolup subýektleriň (şertnamanyň taraplary) we halkara guramasynyň özüni alyp barşy çykyş edýär. Dörediji namanyň taraplary bolup özbaşdak döwletler bolup bilýär. Şeýle-de bolsa, soňky birnäçe ýyllarda hökümetara guramalary hem halkara guramalarynyň doly hukukly agzalary bolup bilýär. Mysal üçin, Ýewropa Soýuzy birnäçe halkara balykçylyk guramalarynyň doly hukukly agzasydyr. Halkara guramalary umumy ygtyýarlygy bolup beýleki halkara guramalarynyň ykrarnamalaryna laýyklykda hem döredilip bilner. Mysal üçin, FAO-ň Geňeşiniň ykrarnamasyna laýyklykda Hindi ummany boýunça balykçylyk Komissiýasy, Merkezi – Gündogar Atlantika boýunça balykçylyk Komiteti döredildi. Şu hili esasyda döredilen halkara guramalarynyň hökümetara guramalaryna mahsus bolan guramaçylyk gurluşy bardyr.

3. ***Işiň anyk çygyrlarynda hyzmatdaşlygy amala aşyrmak.***

Halkara guramalary döwletleriň ol ýa-da beýleki çygyrda tagallalaryny düzgünleşdirmek üçin döredilýär. Halkara guramalary döwletleriň syýasy (ÝeHHG)¹ harbyda (NATO)² walýuta – maliýe (HWG)³, durmuşy (HZG)⁴ we beýleki ugurlarda tagallalaryny birleşdirmäge ýardam etmelidir. Şonuň bilen, bir wagtda käbir guramalar döwletleriň ähli ugurlarda işini düzgünleşdirmäge ygtyýarlydyr. (BMG, GDA)⁵.

4. ***Guramaçylyk gurluşyň barlygy.*** Bu alamat halkara guramalarynyň iň wajyp alamatynyň biridir. Ol guramanyň hemişelikdigini aňladýar.

Hökümetara guramalarynyň ştab-kwartiralary, agzalary bolup özbaşdak döwletler çykyş edýärler we hökmany bolan esasy we kömekçi edaralarynyň ulgamy

bardyr. Ýokary edara – sessiýa, ol ýylda bir gezek (iki ýuldan bir gezek) çagyrylýar. Ýerine ýetiriji edaralar geňeşliidr. Dolandyryş apparata ýerine ýetiriji sekretar (Baş direktor) ýolbaşçylyk edýär. Hemme guramalaryň dürli hukuk derejeli we ygtyýarlykly hemişelik ýa-da wagtlaýyn ýerine ýetiriji edaralary bardyr.

5. Guramanyň hukuklarynyň we borçlarynyň bolmagy.

Islendik guramanyň hukuklary we borçlary umumy görnüşde onuň dörediji namasynda, ýokary we ýerine ýetiriji edaralaryň ykrarnamalarynda guramalaryň arasyndaky ylalaşykda berkidilendir. Bu resminamalar döwletleriň maksatlaryny berkidýär. Döwletler halkara guramalaryna ol ýa-da beýleki hereketi amala aşyrmaklygy gadagan etmäge hukuklary bardyr, guramalar hem özleriniň ygtyýarlyklaryny ýokarlandyryp bilmeýärler. Mysal üçin, MAGATE-niň Düzgünnamasynyň 3-nji maddasyna (5 “C”) laýyklykda, Agentligi Düzgünama laýyk gelmeýän hereket etmegine gadagan edilýär.

6. Guramanyň özbaşdak halkara hukuklary we borçlary.

Bu alamat boýunça islendik gurama özüniň ygtyýarlyklarynyň çäginde agza-döwletler tarapyndan ýüklenen hukuklaryny we borçlaryny amala aşyrmaga serişdeleri özi saýlamaga hukugy bardyr. Bu ýagdaýda agza-döwletler guramanyň awtonom erkini kanunalaýyk ýerine ýetirýänligine gözegçilik edýär.

Şeýlelik bilen, halkara hökümetara guramasy – özygtyýarly (özbaşdak) döwletleriň ýa-da halkara guramalaryň meýletin birleşmesidir, ol döwletara şertnamasynyň ýa-da halkara guramalaryň ykrarnamasy esasynda anyk çygyrda döwletleriň hyzmatdaşlygy amala aşyrmagy üçin döredilýär.

Halkara hökümetara guramalary – döwletleriň şertnamanyň esasynda döredilen birleşmesi bolup, hemişelik edaralary bar, agza – döwletleriň umumy bähbidi esasynda hereket edýär we döwletleriň özbaşdaklygyny hormatlaýar.

Halkara guramalarynyň çeşmelerine degişli halkara şertnamalaryny 3 topara bölmek bolar:

- 1) döwletleriň arasyndaky şertnama;
- 2) döwletleriň we halkara guramlaryň arasyndaky şertnamalar;
- 3) halkara guramalaryň arasyndaky şertnamalar;

I-topara degişli şertnamalaryň arasynda esasy orny halkara guramalarynyň dörediji namalary eýeleýärler. Olar halkara guramalarynyň tebigy häsiýetini kesgitlep, olary (guramalary) hukuklar we borçlar jemleýärler, bu bolsa olaryň hukuksubýektliginiň esasy düzýärdi. Şonuň bilen bir wagtda BMG-nyň Düzgünnamasy halkara guramalar hukugynyň esasy çeşmesidir. Bu ýagdaý halkara guramalarynyň BMG-nyň Düzgünnamasynda berkidilen umumy ykrar edilen ýörelgelere we kadalara laýyk hereket etmelidigini aňladýandyр.

I toparyň beýleki şertnamalaryndan şulary görkezmek bolar: 13.02.1946 ý. BMG-nyň aýratynlyklary we immunitetleri hakyndaky konwensiýa, bu Konwensiýada döwletiň territoriýasynda halkara guramalaryň hukuk statusy düzgünleşdirilýär.

Döwletleriň we halkara guramalaryny arasyndaky şertnamalara (II topar) halkara guramalarynyň ştab-kwartiralarynyň şerleşýän ýeri baradaky; onuň

döwletlerdäki wekiliçilikleri hakyndaky; şeýle hem belli bir maksatnamalaýyn ylalaşyklar degişlidir (tehniki kömek; maliýe kömek; howandarlyk barada we ş.m.)

III topara bolsa, halkara guramalarynyň biri-biri bilen hyzmatdaşlyk barada, hukuk mirasdarlyk, şeýle hem BMG-nyň ýöriteleşdirilen edaralarynyň statusy barada şertnamalary we beýlekileri görkezmek bolar.

Halkara guramalarynyň hökmany häsiýetli kararlary (çözgütleri) halkara guramalar hukugynyň esasy çeşmeleriniň hataryna girýändir: mysal üçin Howpsuzlyk Geňşiniň hökmany çözgütleri, Ýewropa Soýuzynyň hökmany çözgütleri, maliýe düzgünleri we ş.m.

Doktrinada halkara guramalarynyň içerki we daşarky hukuk düşüňjesi hem tapawutlandyrylýar.

Daşarky hukuga halkara guramalarynyň döwlet-agzalar we agza däl döwletler, beýleki halkara guramalar bilen gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalar degişlidir: iş alyp barmagyň düzgünleri, çözgütleri kabul etmegiň tertibi, maliýe kadalary işgärleriň statusyny kesgitleýän kadalar we beýlekiler.

Halkara guramasy – döwletleriň hemişelik birleşigidir. Halkara hökümetara guramalar – halkara şertnamalaryna esaslanan däldirler, döwle tler barada resmi taýdan görkezilen däldirler. Olaryň agzalary milli jemgyýetleriň birleşikleri, şeýle dürli ýurtlaryň belli bir şahslary bolup biler. (Gyzyl Hajyň we Gyzyl Ýarymaýyň Milli Jemgyýetleri) ...

Halkara guramalaryň atlary dürli-dürli bolup biler – gurama, liga, assosiasiýa, soýuz, gazna (fond) bank ... - bular olaryň statusyna täsir etmeýär.

Halkara guramalar halkara hukugynyň kömekçi subýektleri hökmünde döwletler tarapyndan döredilýär. Taze halkara guramanyň döredilmegi 3 döwri öz içine alýar: dörediji resminamanyň kabul edilmegi; guramanyň maddy gurluşynyň döredilmegi; baş edaralaryň çagyrylmagy (bu bolsa guramanyň işe başlandygyny aňladýar).

Döwletleriň guramany dýretmek baradaky razylyklary 2 usul bilen amala aşyrylýar:

- 1) halkara şertnamalarynda
- 2) öň hereket edip ýören halkara guramasynyň çözgüdinde

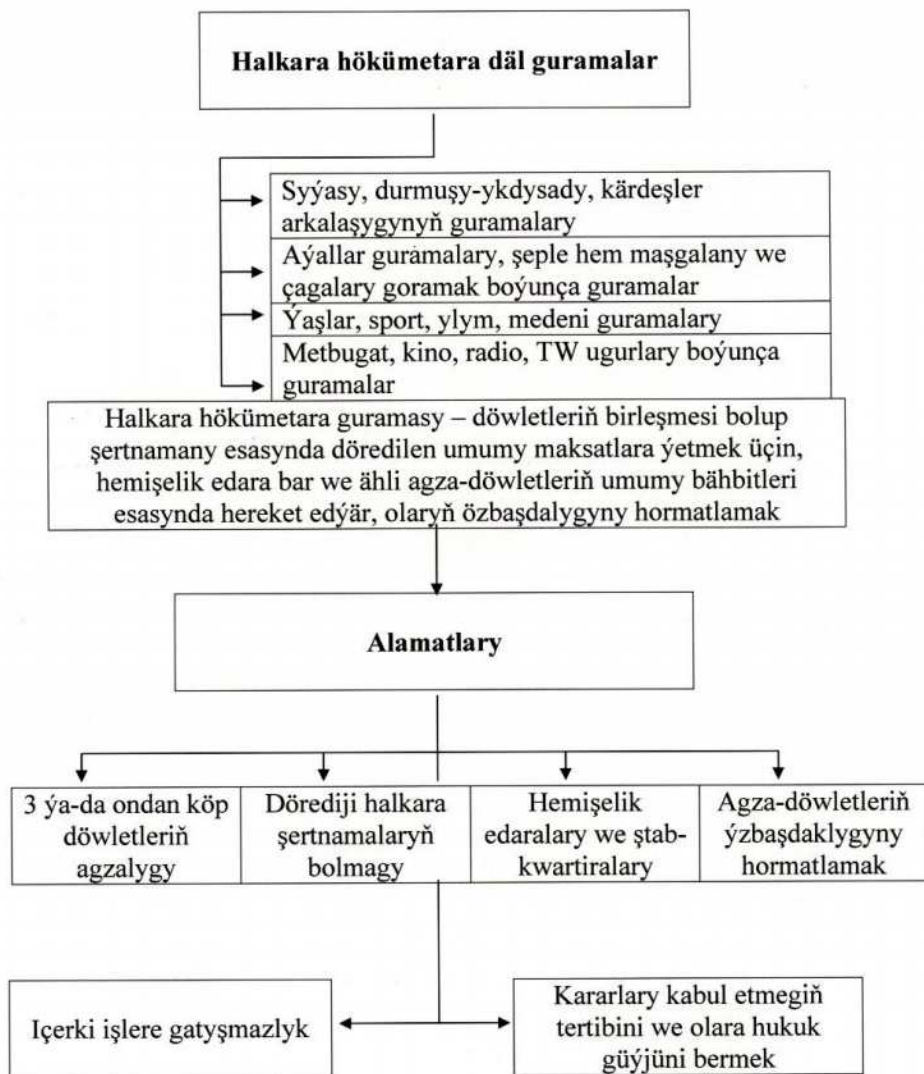
Has giň ýaýran usullarynyň biri hem halkara şertnamalaryny baglaşmakdyr. Bu ýagdaý şertnamanyň tekstini işläp taýýarlamaga we kabul etmäge konferensiýasny çagyrmagy göz önünde tutýar (şu şertnama bolsa, guramanyň dörediji resminamasy bolýar). Bu resminamalaryň atlary dürli-dürli bolup bilýär: statut (Milletler Ligasy), Düzgünnama (BMG, ADG, ABG), konwensiýa (BPS) ..., olaryň güýje giren güni guramanyň döredilen güni hasaplanylýar.

Halkara guramalaryň klassifikasiýasy

Halkara hökümetara guramalar

→	Iş predmeti boýunça	- syýasy ykdysady, maliýe-kredit, söwda saglygy goraýyş, medeniýet we ş.m.
→	Gatnaşyjylaryň häsiýeti boýunça	- umumy häsiýetli, subsebitleýin, sebitara, sebitleýin
→	Täze agzalary kabul etmek boýunça	- açyk, ýapyk
→	Maksatlary we ýörelgeleri boýunça	- kanuny we kanuny däl
→	Agzalaryň sany boýunça	- bütindünýä, toparlaýyn

Halkara guramalary ýönekeý görnüşde ýagny, başga halkara guramasynyň kararynyň kabul edilmegi esasynda hem döredilip bilner. Mysal üçin, BMG-sy Baş

Assambleýasynyň kömekçi edarasy statusly awtonow (özbaşdak) guramalry döretdi. Şular ýaly YUNKTAD (BMG-nyň söwda we ösüş boýunça Konwensiýasy) – 1964 ý., PROON (BMG-nyň ösüş Maksatnamasy) – 1965 ý. döredildi. Bu ýagdaýda döwletleriň halkara guramasyny döretmek baradaky razylyklary dörediji ykrarnama ses bermek arkaly amala aşyrylýar. Resminama kabul edilen pursatyndan güýje girýär.

Germaniýanyň maddy gurluşyny döretmek döwründe köplenç ýörite taýýarlaýyş edaralary ulanylýar. Şeýle tejribe BMG, YUNESKO, FAO, MAGATE, BSGG döredilende ulanyldy. Şeýle hem Deňiz jümmüşi boýunça Halkara edarasyny we deňiz hukugy boýunça.

Halkara Tribunaly üçin taýýarlaýyş komissiýalaryny görkezmek bolar. Taýýarlaýyş edaralar aýratyn halkara şertnamasynyň esasynda ýa-da döredilýän guramanyň düzgünnamasyna goşmaça esasynda ýa-da halkara guramasynyň ykrarnamasy esasynda döredilýär. Bu resminamalarda edaranyň düzümi, wesipesi we ygtyýarlyklary bellenilýär.

Halkara guramalarynyň agzasy bolmadyk döwletler halkara guramalarynyň işine gatnaşmak üçin özleriniň gözegçilerini iberýärler. Käbir guramalarda agza däl döwletler özleriniň hemişelik gözegçilerini akkreditasiýa etmäge rugsat berýärler. Mysal üçin BMG-da Watikanyň, Şweýsariýasnyň, Palestinanyň gözegçileri bar, Amerikan Döwletleriň Guramasynynda 30 döwletiň gözegçileri bar.

Baş edaralaryň çagyrylmagy we olaryň işläp başlamagy halkara guramalary döretmekligiň döwürlerini tamamlayar.

Halkara guramalaryň işiniň bes edilmegi hem agza döwletleriň razylygy esasynda bolup geçýär. Köplenç guramanyň ýatyrylmagy guramany goýbermek baradaky protokola gol çekmek bilen amala aşyrylýar. Mysal üçin 01.07.1991 ý. – Pragada Syýasy konsultatiw komitetiň maslahatynda Warşawa Şertnamasyna gatnaşyjylar – Bolgariýa, Polşa, Rumyniýa, SSSR we Çeho-Slowakiýa 14.05.1955 ý. baglaşylan dostluk, hyzmatdaşlyk we özara kömek bermek baradaky şertnamanyň hereketiniň bes edýändigini barada Protokola gol çekdiler.

Halkara guramalary diplomatik gatnaşyklara gatnaşmaga ukyplary bardyr. Olarda döwletleriň wekilleri akkreditasiýa edilýär; şeýle hem olaryň döwletlerde wekilleri bardyr.

Halkara guramalary we olaryň wezipeli adamlary aýratynlyklardan we immunitetlerden peýdalanýarlar (mysal üçin 1946 ý. BMG-nyň aýratynlyklar we immunitetler baradaky Konwensiýasy, 1947 ý. BMG-nyň ýöriteleşdirilen edaralarynyň aýratynlyklary we immunitetler baradaky Konwensiýa ...)

Halkara hukugynyň subýektleri hökmünde halkara guramalary hukuk bozulmasy we özleriniň işine ýetiren zyýan üçin jogapkärçilik çekýärler.

Her bir halkara guramasynyň maliýe serişdeleri bolup, olaryň köp bölegi döwletleriň agza töleglerinden ybaratdyr we diňe guramanyň umumy bähbitleri üçin çykdaýy edilýändir. Halkara guramalaryna agzalyk döwletiň özbaşdaklygyndan gelip çykýan aýrylmaz hukugydyr. Halkara guramalaryna agzalygyň 2 görnüşi kesgitlenilýär:

- 1) goly hukukly agzalar

2) çäklendirilen hukukly agzalar
Doly hukukly agzalar diňe döwletler bolup biler.

Agza bolmak üçin birnäçe şertler bardyr. Mysal üçin, BMG-na agza bolmak üçin parahat söýüji döwlet bolmaly; Birleşen metereologiki guramasy – meteorologik gullugy bolmaly; Yslam Konferensiýa Guramasy – hökman musulman döwlet bolmaly, maliýe guramalary her bir agzalyga dalaşgär üçin özüniň kabul etmek şertlerini belleýär.

Kabul etmegiň tertibi dörediji namalarda belleniýär. Mysal üçin, BMG-na agzalyk üçin Howpsuzlyk Geňeşiniň çözgüdi gerek (hemişelik agzalarynyň biagyndan

goldamagy bilen), we Baş Assambleýasynyň çözgüdi gerek (ses bermäge gatnaşanlarynyň 2/3 seleri bilen).

Ýapyk guramalryna kabul edilmek has çylşyrymly ýagdaýdyr. Mysal üçin NATO girmek üçin ilki bilen hemme agza-döwlet tarapyndan kabul edilen çakylyk gerek, soňra NATO-nyň Geňeşiniň gözgüdi, ol hem NATO-nyň ähli agzalary tarapyndan ratifikasiýa edilmeli.

Agzalygyň bes edilmeginiň 2 usuly bar:

1. Çykmak üçin birnäçe şertleriň bolmagy, ýagny:

- a) çykmak baradaky arza
- b) maliýe borçnamalaryny ýerine ýetermek
- c) we beýlekiler

2. Düzgünnamalaýyn borçlar yzygiderli bozulan ýagdaýynda guramadan çykarylmalık göz önünde tutulýar.

Bu ýagdaý düzgün-nyzam sanksiýasy hökmünde guramanyň ýokary edaralarynyň çözgüdi esasynda köp guramalaryň dörediji namalarynda belleniýär.

BMG-da bular ýaly çözgüdi Howpsuzlyk Geňeşiniň hödürnamasy esasynda Baş Assambleýasynda kabul edýär.

Eger-de döwlet BMG-dan çykan ýagdaýynda onda onuň BMG-nyň ýöriteleşdirilen edarasyndaky agzalygy hem öz-özünden ýatyrylýar. Agzalygyň ýatyrylmagy-halkara guramasynyň ýatyrylmagy, döwletiň halkara hukugynyň subýekti hökmünde ýitip gitmegi we beýleki ýagdaýlarda bolup biler.

Agzalygy saklamak – düzgünnamalaýyn borçlaryň bozulan halatynda ulanylýar, ýöne belli bir möhlet bilen (mysal üçin, agza tölegini wagtynda tölemeseler).

**§3. Halkara guramalarynda hukuk döredijilik
prosesi. Tertipnama guramanyň işiniň esasydyr.
BMG - umumy häsiýetli halkara guramasy.
Sebitleýin häsiýetli guramalaryň görnüşleri**

Birleşen Milletler Guramasy dünýäde halkara parahatçylygyny, howpsuzlygyny üpjün etmek we gorap saklamak, halklaryň arasynda dostlukly gatnaşyklary ösdürmek, adamlaryň deň hukuklylygyny üpjün etmek, halkara parahatçylygyna howp saljak ýagdaýlaryň önüni almak maksady bilen döredilendir. Birleşen Milletler Guramasynyň Düzgünnamasy 1945 –nji ýylyň oktýabr aýynyň 24-ne güýje girdi we şol gün BMG-niň döredilen günü hasaplanýar. BMG-niň ähli taryhy – dünýä bileleşigi tarapyndan halkara hyzmatdaşlygynyň we köpçülikleýin howpsuzlygynyň üsti bilen parahatçylygy saklaýan halkara guramasy hökmünde ykrar edilmeginiň şaýadydyr.

Eger-de 1945 ýylda gurama dörän wagtynda 51 döwlet onuň agzasy bolan bolsa, bu günki gün onuň 191 agzasy bardyr.

Özüniň 64 ýyl işi döwründe BMG halkara howpsuzlygyny we parahatçylygyny üpjün etmektäki hereketleriň amala aşyrylmagynda şertleriň döredilmegi üçin köp tagallalary etdi. Bu maksatlara BMG-niň ähli ýöriteleşdirilen edaralary eýerýändirler.

2000 ýylyň sentýabr aýynda BMG-niň 147 agzalary Nýu-Ýorkda adamzadyň gelejegini beýan etmek üçin duşuşdylar. Şeýdip, müňýyllygyň Jarnmasy döredildi. Munda BMG-niň Tertipnamasynyň maksatlaryna we ýörelgelerine täze dünýä talaplary bilen öwüşgin berildi.

BMG-niň Baş Sekretary K.Annan ähli halklara we olaryň ýolbaşçylaryna şeýle ýüzlenýär: “Biz täze eýýama gadam basdyk. Bize täze Birleşen Milletler Guramasy gerek. Geliň, ony döredeliň”.

Häzirki wagtda döwletleriň we olaryň baştutanlarynyň şeýle hem uly halkara guramalarynyň täsiri we jogapkärçiligi ozal hemme wagtdakysyndan has uludyr, olaryň adamlaryň häzirki we geljekki nesilleriniň önündäki borjy bolsa parahat ýaşaşmagyň dartgynlygyndan we zorlukdan saplanan ülnüsini döretmek ugrundaky oňyn hadysalary pugtalandyrmakdan we ösdürmekden ybaratdyr. Durmuşyň öňe sürýän derwaýys talaby ýurtlaryň arasynda täze bökdençlikleri döretmän, mümkin bolan halatlaryň ählisinde hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ýola goýmakdyr.

BMG-niň Tertipnamasy (preambula, 19 bap, 111 madda) – köptaraplaýyn umumy häsiýetli aýratyn maksatly şertnamadyr. Ol Guramanyň agza-döwletleriniň diňe bir hukuklaryny we borçlaryny kesgitlemän, eýsem halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgelerini we kadalaryny berkitdi. BMG-niň Tertipnamasy häzirkizaman halkara hukugynyň esasy çeşmesi bolup durýar.

BMG-niň Tertipnamasynyň esasynda BMG-niň çäklerinde baglaşylan köptaraplaýyn ylalaşyklaryň we şertnamalaryň uly ulgamy emele geldi. Ustawyň düzüm bölegi bolup, Halkara Kazyýetiniň statusy çykyş edýär.

Birleşen Milletler Guramasy özüniň döredilen gününden bäri dünýä ýüzünde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek bilen bagly uly möçberli işleri alyp barýar. BMG-niň önjeýli işlemegi üçin onuň esasy edaralarynyň –Baş Assambleýanyň , Howpsuzlyk

geňeşiniň , Ykdysady we sosial geňeşiniň , Halkara Kazyýetiniň we Sekretariatynyň uly ähmiýeti bardyr.

BMG-niň ulgamy häzirkizaman görnüşinde uzak wagtyň dowamynda kemala geldi.Halkara Zähmet Guramasy (1919 ý.döredilen) 1946-njy ýylda ilkinjileriň biri bolup BMG-niň düzümine girýär.Soňra ýuwaş-ýuwaşdan Guramanyň düzümine Bütindünýä poçta soýuzy, Bütindünýä meteorologiýa guramasy, Halkara elektroaragatnaşyk soýuzy girýärler

Guramanyň ýöriteleşdirilen edaralary özleriniň alyp barýan işleriniň häsiýetleri boýunça köpugurlydyrlar: ynsanperwer häsiýetli (Bosgunlaryň işi boýunça Ýokary Komissaryň Müdirligi, ÝUNISEF...) , walýuta-maliýe häsiýetli (Halkara Walýuta Gaznasy, Halkara Ösüş we Abadanlaşdyryş banky, Halkara Ösüş Assosiasiýasy), ylym-medeni häsiýetli (ÝUNESKO), sosial häsiýetli (Halkara Zähmet Guramasy, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy) we beýlekilerdir. BMG-niň ulgamynda konwensiýalaryň we Baş Assambleýanyň rezolýusiýalary esasynda döredilen ýöriteleşdirilen edaralary hem bardyr: 1944-nji ýylyň Çikago konwensiýasynyň esasynda döredilen Halkara raýat awiasiýasy guramasy, Baş Assambleýanyň 1972-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 15-indäki rezolýusiýasy esasynda Daşky gurşaw boýunça BMG-niň Maksatnamasy, Baş Assambleýanyň 1965-nji ýylyň Sanjar aýynyň 22-sindäki rezolýusiýasy esasynda BMG-niň Ösüş Maksatnamasy we beýlekiler döredildi.

Birleşen Milletler Guramasynyň çäklerinde halkara hukugynyň dürli soraglaryna – diplomatik we konsullyk hukugy, adam hukuklary, şertnamalar hukugy, deňiz hukugy , howa hukugy we beýlekiler boýunça halkara

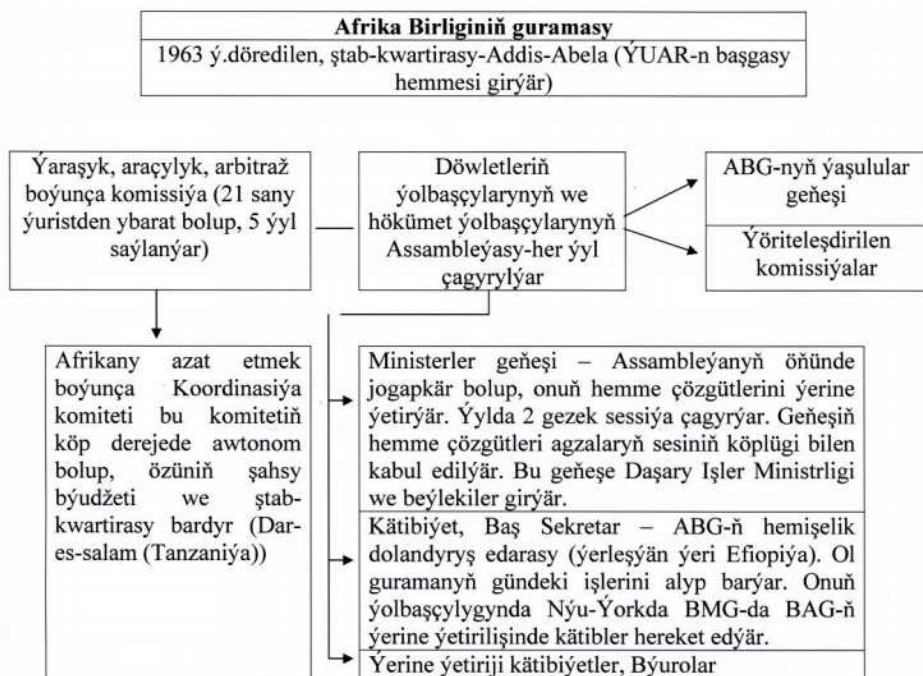
konferensiýalary geçirildi. Bu konferensiýalaryň netijesinde konwensiýalar, paktlar, jarnamalar kabul edildi : 1948 ý. Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasy, 1961 ý. diplomatik gatnaşyklary hakyndaky konwensiýa, 1963 ý. konsullyk gatnaşyklary hakyndaky konwensiýa, 1982 ý. deňiz hukugy boýunça konwensiýa we beýlekiler.

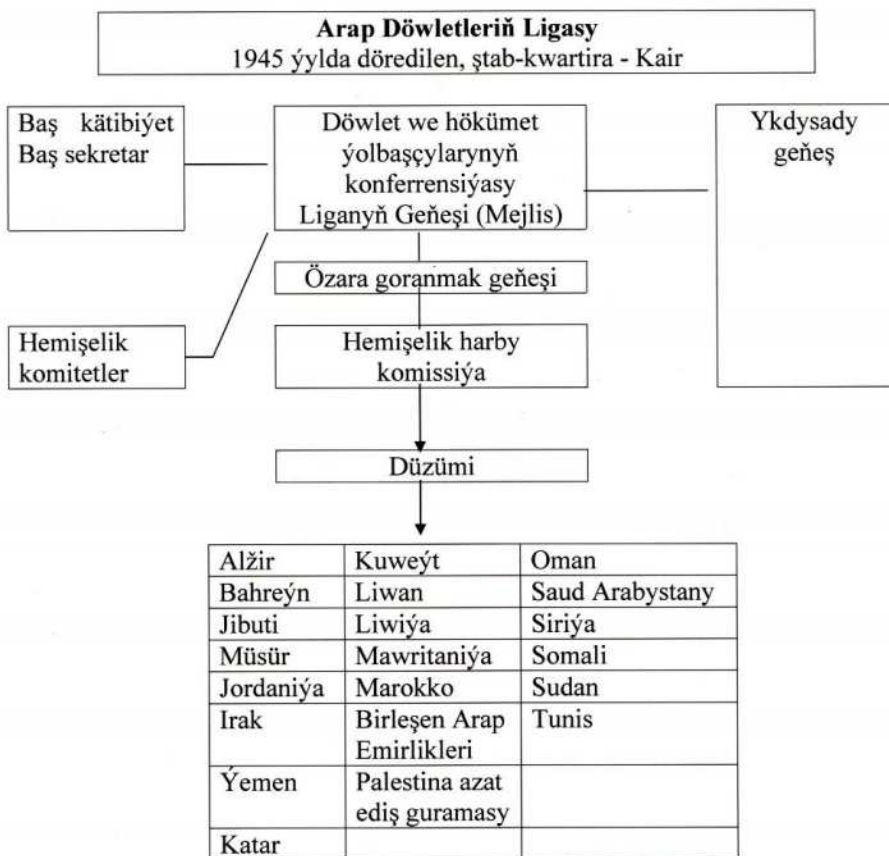
BMG özüniň hereket edýän ýyllary içinde parahatçylygy saklamaga, dawaly ýagdaýlary çözmäge, ykdysady we durmuşy hyzmatdaşlykda, adam hukuklaryny üpjün etmekde, halkara hukugyny kodifisirlemekde uly netijeleri gazandy. Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk halkara-hukuk statusynyň Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan berilmegi türkmen döwletiniň daşary syýasatyny parahatçylyk, ynsanperwerlik, birek-biregi hormatlamak ýaly ýörelgelerden ugur alýandygynyň subutnamasydyr.

2007-nji ýylyň sentýabrynda Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynyň işine wise-başlyk hökmünde gatnaşdy. 2009-njy ýylyň sentýabrynda Hormatly Prezidentimiz BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasyna wise-başlyklyk etdi. Munuň özi Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan parahat söýüjilikli, ynsanperwer, döredijilikli we progressiw içeri we daşary syýasatlarynyň halkara bileleşigi tarapyndan giň goldawa eýe bolýandygyny subut edýär.

BMG-niň beýik münberinden Hormatly Prezidentimiz BMG-niň we döwletimiziň arasyndaky hyzmatdaşlyk, ýurdumyzyň geljekde hem BMG-niň Ustawyndan gelip çykýan ýörelgelere, halkara hukugynyň

umumy ykrar edilen kadalaryna pugta eýerjekdigi barada aýtdy.

- syýasy
- maliýe, ulag we nebit soraglary boýunça
- maglumatlar (habarla) boýunça
- bosgunlaryň işi boýunça
- Yzraila garşylyk görkezmek boýunça
- Medeni soraglar boýunça
- Ykdysady we durmuşy soraglar boýunça
- afrika ýurtlaryna arap kömek gaznasy
- basylyp alnan territoriýalary azat ediş arap gaznasy

- nebit, maliýe, kosmos ... boýunça ýöriteleşdirilen edaralar.

1993 ýylda Managua Profna laýyklykda bu 2 geňeş birigip – Toplumlaýyn ösüş boýunça Amerikanara Geňeşini emel getirdi. Bu bolsa hemme ykdysady, ylym, medeni. Durmuşy maksatlarynyň birigip şu ugurdan has hem gowy düzgünleri getirdi.

§4. Türkmenistan- halkara guramalaryň agzasy

Bitarap Türkmenistan beýleki döwletler we halkara guramalary bilen hem ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gatnaşyklary üstünlikli amala aşyryp, dünýäniň 127-den gowrak döwletleri bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy we 40-dan hem köp halkara guramalarynyň agzasy boldy.

Birleşen Milletler Guramasynyň we Türkmenistanyň arasyndaky netijeli hyzmatdaşlyk öz gözbaşyny döwletimiziň bu guramanyň agzalygyna kabul edilen gününden, ýagny 1992-nji ýylyň mart aýynyň 2-den alyp gaýdýandyr. Biziň döwletimiz bir wagtyň özünde BMG-niň ýöriteleşdirilen edaralarynyň – Halkara raýat awiasiýasy guramasy, Halkara zähmet guramasy, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy, Halkara deňiz guramasy, ÝUNESKO, ÝUNICEF... – hem agzasy bolup durýar.

1995-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-ne BMG-niň Baş Assambleýasynyň ykrar etmegi bilen Türkmenistana hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesiniň berilmegi

ýurdumyz bilen bu abraýly guramasynyň arasyndaky hyzmatdaşlygyň has hem netijeliligini artdyrdy.

Şular ýaly özara ynanyşmak ikitaraplaýyn bähbit esasda halkara howpsuzlygynyň we parahatçylygynyň hatyrasyna alnyp barylýan hyzmatdaşlygynyň subutnamasy hökmünde biziň döwletimiziň BMG-nyň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda wise-başlyklyga saýlanylmagy, ak mermerli paýtagtymyzda Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça Sebit Merkeziniň açylmagy çykyş edýändir.

1992-nji ýylda BMG-niň öňki Baş Sekretary B.B.Gali parahatçylyk üçin gün tertibini kabul etdi.

Hut şu ýerde hem parahatçylyk we howpsuzlyk üçin esasy ýörelgeler beýan edildi:

1. Prewentiw diplomatiýa – taraplaryň arasyndaky ýüze çykjak dawalaryň öňüni almak; bar bolan dawalaryň çaknyşyga öwrülmegine ýol bermezlik; olaryň sanyny azaltmak.

2. Parahatçylyk döredijilik – garşydaş taraplary ylalaşyga gönükdirýän hereketlerdir. Bu hereketler gepleşikler ýa sanksiýalar ýaly serişdeleriň kömegi bilen amala aşyrylýar (BMG-nyň Tertipnamasy, VI bap).

3. Parahatçylygy goldamak – hemme gyzyklanýan taraplaryň razylygy boýunça bellenen raýonda BMG-nyň bolmagyny üpjün etmek.

4. Parahatçylygy gurmak – çaknyşygyň gaýtalanmagynyň öňüni almak maksady bilen, parahatçylygy berkitjek we gorap saklajak organlary ýüze çykarmak we goldamak.

Prewentiw diplomatiýa BMG-niň we halkara bileleşiginiň dünýä ýüzünde parahatçylygy üpjün etmekdäki ähmiýetini we tutýan ornuny belleýär.

Aslynda diplomatiýa döwletiň daşary syýasatynyň wajyp guraly bolup, syýasy sungatyň aýratyn bir görnüşidir, şeýle hem döwletleriň arasyndaky düşünişmesizlikleri düzgünleşdirmekde we halkara hyzmatdaşlygynda wajyp guralydyr. Hut şoňa görä-de, halkara diplomatiýasynyň täze bir görnüşü – prewentiw diplomatiýanyň ýüze çykmagy we ösmegi döwrüň talabydyr.

Paýtagtymyzda açylan öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezi hem bu babatda ilkinji tejribedir. Bu Sebit Merkezi dürli prewentiw çäreleri işläp taýýarlar. Şu meselä degişli maglumatlarynyň monitoringini hem işläp taýýarlar.

Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygynyň esasy ugurlary taraplaryň deňhukuklylygyna, özara bähbitlilige, sebitde durnukly ösüşi, parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmäge we goramaga gönükdirilendir.

Ýurdumyzda Öňüni alyş diplomatiýa sebit merkeziniň açylmagy mynasybetli paýtagtymyzda „Öňüni alyş diplomatiýasy we halkara hyzmatdaşlyk“ atly halkara konferensiýasynyň açylyş dabarasyna gatnaşmaklyk bagty bize-de miýesser etdi.

Şu taryhy halkara forumyny Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow açmak bilen öz çykyşynda şeýle belledi: „Öňüni alyş diplomatiýasynyň usul-ýörelgeleri hut Birleşen Milletler Guramasynyň howandarlygynda, onuň hukuk gurallarynyň, dünýädäki ägirt uly ruhy abraýynyň, bahasyna ýetip

bolmajak tejribesiniň esasynda netijeli işläp we real netijeleri berip biler.“

Halkara forumynda belent mertebeli myhmanlar BMG-niň Baş sekretarynyň syýasy meseleler boýunça orunbasary Linn Pasko, ÝHHG-niň Baş sekretary Mark Perren de Brişambo, GDA-nyň Ýerine ýetiriji komitetiniň başlygy Sergeý Lebedew, ŞHG-niň Baş sekretary Bolat Nurgaliýew, EKO-nyň Baş sekretary Hurşit Anwar dagylar çykyş edip, tutuş türkmen halkyny we Türkmenistanyň Prezidentini gelejegi uly bolan sebit merkeziniň açylmagy bilen gutladylar. Abraýly halkara guramalaryň ýolbaşçylary Türkmenistandaky açylan Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň gelejekde Merkezi Aziýa ýurtlarynyň halklarynyň abadançylygyna we durnukly ösüşi berkitmeklige gönükdirilen uly işleriň amala aşyryjakdygyna uly ynam bildirdiler. Bu sebit merkezi öz işinde BMG-niň Tertipnamasyndan, şeýle hem halkara hukugyndan gelip çykýan kadalara we ýörelgelere esaslanar. Bu sebit merkezi Garaşsyz döwletleriň Arkalaşygy, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy, Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy, Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasy bilen işjeň gatnaşyklary alyp barar.

Halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny goldamak, beýleki ýurtlar bilen hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryny saklamak, hut şonuň ýaly-da dawalaryň ýaýramagynyň öňüni almak we gapma-garşylyklary düzgünleşdirmek şu hyzmatdaşlygyň has ileri tutulýan ugurlarynyň biridir.

NATO (Demirgazyk Atlantik Şertnamasy Guramasy) 1949-njy ýylda döredildi. Şu döwre çenli bu bileleşige 26

döwlet girýär. NATO-nyň „Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk“ diýlip atlandyrylýan maksatnamasyna Awstriýa, Russiýa, Gyrgyzstan, Şweýsariýa ýaly we başga-da birnäçe döwletler bilen bir hatarda 1994-nji ýylda biziň döwletimiz hem goşuldy. Türkmenistanyň „Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk“ maksatnamasynyň çäklerinde özara hereket etmekde öz ýörelgelerini kesgitlemek bilen, oňa gatnaşmagyň hemişelik Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň halkara ykrar edilen derejesini hem-de deňşililikde onuň daşary syýasatynyň esasy ýörelgelerine ters gelmeýänliginden, şeýle hem Türkmenistanyň beýleki döwletler hem halkara guramalary bilen şunuň bilen baglanyşykly halkara borçnamalaryna täsir etmeýänliginden we Türkmenistanyň daşary syýasat ugruny amala aşyran mahaly onuň özygtyýarlylygyna hiç bir derejede täsir etmeýänliginden ugur aldy.

Şular ýaly hyzmatdaşlygyň dowamy hökmünde şu ýylyň Nozwrus aýynda döwlet Baştutanymyzyň tabşyrygy boýunça türkmen wekilleri NATO-nyň ştab-kwartirasynda (Brýussel şäheri) daşky gurşawyň howpsuzlygy meseleleri boýunça ylmy foruma, şeýle hem NATO-nyň ylym boýunça komitetiniň çäklerinde parahatçylygyň we howpsuzlygyň hatyrasyna geçirilýän duşuşyga gatnaşdyrlar. Şu ylmy forumda Merkezi Aziýanyň we Kawkazyň käbir ýurtlarynda üstünlikli amala aşyrylýan „Wirtual Ýüpek ýoly“ taslamasynyň ýokary netijeliligi barada hem aýdyldy. Ol habarlar ulgamyny ösdürmäge, ylmy edaralaryň, ýokary okuw mekdepleriniň dünýä maglumatlar binýadyna – Internete ýokary tizlikli çykmagy üpjün etmäge gönükdirilendir. Halkara hyzmatdaşlygyň şu

görnüşi häzirki zaman ylmynyň esasy ugurlary barada özara pikir alyşmaga, halkara ylmy gatnaşyklary pugtalanjymaga uly ýardam edýär.

Şu ýylyň Gurbansoltan aýynyň 2-4-i aralygynda Rumyniýanyň paýtagty Buharestde geçirilýän NATO-nyň sammitine ilkinji gezek Türkmenistan döwlet baştutanynyň derejesinde wekilçilik edýär. Halkara forumyna jemi 49 döwletiň ýolbaşçylary gatnaşýar. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan parahatçylyk söýüjilikli içeri we daşary syýasatlaryna laýyklykda Türkmenistan ilki bilen özüniň Bitaraplyk halkara-hukuk statusyndan gelip çykýan ýörelgelerine pugta eýerýändir.

Demirgazyk Atlantika alýansy bilen hyzmatdaşlyk serhetleri goramak, neşelere we halkara jenaýatçylygyna, terrorizme garşy bilelikde göreşmek, raýat goranyşy ýaly esasy ugurlary öz içine alýar.

NATO-nyň sammitine döwletimiziň gatnaşmagy halkymyzyň bähbitleri üçin dünýä ýüzünde parahatçylygyň we howpsuzlygyň berkidilmegi ugrunda alnyp barylýan halkara hyzmatdaşlygy amala aşyrmaklygyň subutnamasydyr.

Türkmenistan bilen halkara guramalaryň arasyndaky hyzmatdaşlygyň esasy maksady- parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmäge we gorap saklamaga , raýatlaryň asuda durmuşda ýaşamagyna ýardam edýär.

Edebiýat:

1. Зайцева О.Г. Международные организации : принятие решений М.1989
2. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций.- М.1988

3. Морозов Г.И. Международные организации. Некоторые вопросы теории.- М.1974
4. Кривчикова Э.С. Основы теории права международных организаций . М.1979.
5. Кривчикова Э.С. Главные органы ООН. М. 1989г.
6. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. М.1998

Halkara hukugynda jogapkärçiliginiň umumy häsiýeti we görnüşleri

§ 1. Halkara-hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleri. Halkara-hukuk bozulmalarynyň klassifikasiýasy

Halkara hukuk jogapkärçiligi – halkara hukugynyň subýektiniň beýleki subýekte ýetiren zyýany aradan aýyrmaga hukuk (ýuridik) borjudyr. Bu hukuk bozulma halkara hukuk kadasynyň bozulmagy netijesinde bolýar. Halkara hukuk jogapkärçiligi – halkara hukugynyň gadymy institutynyň biri bolup, adaty-hukuk kadalaryň esasynda emele gelendir.

Halkara şertnamalarynda halkara hukuk jogapkärçiligini göz önünde tutýan birnäçe umumy häsiýetli düzgünlere duş gelmek bolýar. Mysal üçin, 1982ý Deňiz hukugy boýunça Konwensiýa, 1967ý Kosmos giňişliginde barlaglary geçirmek we ulanmak barada Şertnama... Jogapkärçilik hakyndaky BMG-ň we beýleki halkara guramalaryň ykrarnamasynda aýdylýar.

Syýasy jogapkärçilik – halkara hukugynyň subýektiniň halkara hukuk borjuna - halkara hukugynyň

ýörelgesini bozan ýagdaýynda ýüze çykýar (mysal üçin, diplomatik wekilçiligiň eldegrilmesizligi bozulmagy netijesinde). Syýasy jogapkärçilik emläge zyýan ýetirilmedik ýagdaýynda hem ýüze çykyp bilýär.

Hukuk kadasynyň ýerien ýetirilmedik ýagdaýyndaky hereketlik (hereketsizlik) halkara dilekti hasaplansa, ony amala aşyryana delinkwent diýip atlandyrylýar. Aýratyn howply delikler, mysal üçin bikanun güýç ulanmak, halkara jenaýaty diýlip atlandyrylýar.

Delikt döwlet tarapyndan halkara jogapkärçiligi baradaky soragyň esasy bolup durýar. Halkara jenaýaty Halkara bileleşiginiň islendik agzasy tarapyndan goýlan soragyň esasydyr (mysal üçin, genosidiň syýasaty).

Maddy jogapkärçilik iki ýagdaýda ýüze çykýar.

1. hukuk bozulma maddy zyýany döredýär;
2. zyýan hukuk kadasyny bozmazdan emele gelýär;

Şeýşe-de bolsa, onuň öwezini dolmak ýörite halkara şertnamasynda göz önünde tutulandyr.

Jogapkärçiligiň görnüşi - halkara hukuk bozulmasyny amala aşyran üçin ulanylýan netijeleriň usulydyr.

Repressaliýe (ýaragsyz) – bir döwletiň beýleki bir döwlete garşy kanuny mejbur ediji hereketidir. Repressaliýa bir döwlet tarapyndan beýleki döwletiň kanuny däl herketine jogap bolup, hukuk dikeltmek maksady bilen ulanylýar.

Retorsiýa – bir döwletiň beýleki döwletiň garşysyna gönükdirilen mejbur ediji hereketleri hasaplanylýar. Retorsiýalara şular degişlidir: dostluksyz hereketi amala aşyran döwletden ilçini çagyrmak, döwlete gelmekligi gadagan etmek ýa-da delagasiýalaryň gelmekligini ýatyrnak we beýlekiler. Retorsiýa – beýleki döwletiň

döwletiň bir döletiň hukuklaryny dikeltmek maksady bilen amala aşyrylýar.

Syýasy	Maddy
1. Satisfaksiýa – ötünçleri soramak; gynanç pul,	Reparasiýa – maddy zyýany
2. bildirmek; jebir çeken tarapy ynandyrmak dolamk.	haryt, hyzmatlar bilen
3. we beýlekiler; bozuýy döw-	Restitusiýa – hukuk
4. Wagynlaýyn özbaşdaklygy çäklendirmek; zyýany	let tarapyndan maddy
5. Territoriýanyň bölegini aýyrmak;	asyl görmüşde dolmak.
6. Diplomatik we beýleki gatnaşyklary kesmek; edi-	Substitusiýa – bikanun ýok
7. Parahatçylyk repressalar; emlägi,	len ýa-da zyýan çeken
8. Retorsiýa. eserlerini özüne	Binalary, sungat
	deň we gymmatyna meňzeş predmetler bilen öwezini
dolmak	restorasiýa – hukuk bozuýy
döwlet	tarapyndan öňki ýagdaýy
dikeltmek.	

Repressaliýe doly ýa-da bölekleyin ykdysady gatnaşyklaryň kesilmegi ýa-da demir ýol, deňiz, howa, poçta, tetlgraf, şeýle hem diplomatik söwda we beýleki gatnaşyklaryň kesilmegi bilen hem amala aşyrylýar. Bozuýy döwletiň territoriýadan harytlary we çig mallary geçirmeklige embargo we ş.m. Repressaýalar kanagatlanma alnandan soň bes edilýär. Häzirki zaman halkara hukugy ýaragly repressaýalary we jedelleri çözmekligiň serişdesi hökmünde ulanmaklygy gadagan edýär. (BMG-ň Düzgünnamasynyň 2-nji maddasy 3-nji bölegi).

Halkara hukuk jogapkärçiliginiň 2 görnüşi bolýar: **syýasy we maddy**. Syýasy jogapkärçilik, adatça hukuk bozuýy döwlet deňşilikdemejbur ediji çäreleriň ulanmagyny aňladýar we ol maddy jogapkärçilik bilen utgaşdyrylýar. Syýasy jogapkärçiligiň iň ýaýran görnüşi sanksiyadyr. Sanksiýa – mejbur ediji çäre bolup, bozuýy döwlete ulanylýar. Olar halkara guramalary (umumy häsiýetli we sebitleýin) döwletler topary ýa aýratyn döwletler tarapyndan ulanylýar. Sanksiýanyň göwrümi we görnüşi hukuk bozulmanyň agyrlygynyň derejesine baglydyr. Mysal üçin agressor döwlete şu aşakdaky mejbur ediji çäreler ulanyň bolar: özbaşdaklygy wagtlaýyn çäklendirmek, uruşdan soňky okkupasiýa we beýlekiler.

Halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna hyýanat etmek BMG-niň

Tertipnamasynyň 39,41,42 maddalarynda göz önünde tutuýar. Sanksiýa mejbur ediş görnüşinde diňe agyr halkara jenaýaty amala aşyrlanda ulanylýar.

Maddy jogapkärçilik döwletleriň öz halkara borçlaryny bozan ýagdaýynda ýagdaýynda öüze çykýar, bu bolsa maddy zyýanyň ýetirilmegi bilen baglydyr. Ol reparasiýa, restitusiýa we substitusiýa bolup biler.

Halkara jenaýaty – halkara hukugynyň esas goýuýy ýörelgeleriniň bozulmagy bolup, tutuş halkara bileleşigine we halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna howp salýan has agyr halkara bikanun etmeşleridir.

Has agyr halkara jenaýatlary hökmünde Halkara harby tribunallarynyň düzgünnamalarynyň taryhynda ilkinji gezek 1945ý Nýurenbergde we 1946ý Tokioda parahatçylyga garşy jenaýatlar diýlip hasaplanyldy. Soňraky döwürde adamzada garşy jenaýatlara genosid

(1948ý genosid jenaýatlarynyň öňüni almak we ony jezalandyrmak hakyndaky Kanuny), jynsparazçylyk (jynsparazçylygyň ähli görnüşlerini ýok etmek hakyndaky 1965ý Halkara konwensiýasy), aparteid (aparteid jenaýatyň öňüni almak we ony jezalandyrmak hakyndaky 1973ý Halkara Konwensiýasy) we beýlekiler.

1997ý Halkara hukugynyň komissiýasy parahatçylyga garşy we adamzadyň howpsyzlygyna garşy jenaýatlaryň Kodeksiniň täze taslamasyny taýýarlady. Oňa halkara jenaýatynyň şu aşkdaky düzümleri girizildi: agressiýa bilen howp salmak, döwletleriň içerki işlerine gatyşmak, genosid, aparteid, halkara terrorçylyk we beýlekiler. Harby jenaýatlar diýip haýsy jenaýaty hasplamak bolar? Bu halkara ynsanperwerlik hukugynyň bozulmalar, ýagny urşuň kanunlarynyň we kadalaryň we 1949ý Ženewa Konwensiýanyň we olara 1977ý Goşmaça Protokolyň bozulmagydyr. Bulara Ženewa Konwensiýanyň goragyndakylary bilkastlaýyn öldürmek, gynamalar we beleki adamkärçiliksiz goramalar, raýat ilatyny girewe almak we ş.m. degişlidir. Urşuň kanunlaryny we kadalaryny bozmaga zäherli zatlary we ýaraglaryň görnüşlerini ulanmak, ilaty punkty ýok etmek we beýlekiler.

§ 2. Döwletleriň halkara-hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleri. Halkara guramalarynyň jogapkärçiligi

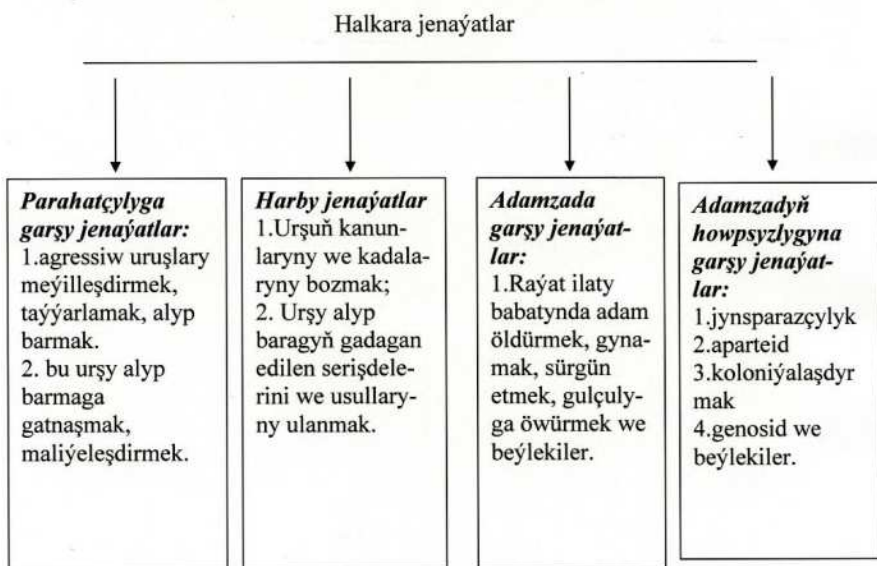
Döwletleriň jogapkärçiligi. Hökümet edaralarynyň hereketlilikigi ýa-da hereketsizligi netijesinde döräp bilner: Döwletleriň halkara hukuk jogapkärçiligi onuň döwlet edaralarynyň ýa-da wezipeli adamlaryň ygtyýarlyklaryny huýanatçylymly ulanylan ýagdaýynda ýüze çykyp biler. döwletleriň jogapkärçiligine esas bolup, halkara hukuk bozulmasy çykyş edýändir. Döwletleriň zyýanly netijeleri üçin jogapkärçiligi kanuna laýyk hereketleridir.

Halkara guramalaryň jogapkärçiligi. Olaryň hukuk subýektliligine esaslanýar we gös-göni şondan gelip çykýandyr. Bu jogapkärçiliginiň aýratyn häsiýeti bardyr. Halkara guramalarynyň jogapkärçiliginiň çägi we göwrümi deň däldir. Sebäbi olar Halkara Guramalarynyň hukuk subýektliliginiň göwrümüne bagly bolup durýandyr. Halkara guramalary üçin jogapkärçilik halkara hukugynyň kadalarynyň, guramanyň içerki hukugynyň kadalarynyň, şeýle hem döwletiň içerki hukugynyň kadalarynyň bozulmagy netijesinde döreýändir. Halkara guramalary halkara hukugy we halkara hususy hukugy boýunça jogapkärçiligiň subýekti bolup çykyş edýärler. Halkara guramalaryň jogapkärçilik çekmegi üçin halkara hukuk kadasy tarapyndan bellenen borçlaryň we günäniň bolmagy hökmanydyr. Halkara guramalary syýasy we maddy jogapkärçilik çekip bilýärler. Mysal üçin Halkara guramalar üçin syýasy jogapkärçilik döwletleriň özbaşdaklyk hukugynyň kemsidýän kararlar kabul edilende öüze çykyp biler. Şeýle hem Halkara guramalary özleriniň

ýerine ýetiriji edaralarynyň we işgärleriniň kanuna ters gelýän hereketleri üçin hem jogapkärçilik çekýärler.

§ 3. Fiziki şahslaryň halkara jenaýat jogapkärçiligi

Fiziki şahslaryň jogapkärçiligi. Halkara jenaýatyny amala aşyran fiziki şahslar hereket edýän halkara ylalaşyklaryna laýyklykda jenaýat jogapkärçiligine çekilip bilner. Fiziki şahsy jezalandyrmak hukugy we borjy haýsy döwletiň territoriýasynda amala aşyrlan bolsa, şoňa hem degiýliidr. Fiziki şahslary jenaýat ýa-da beýleki jogapkärçilige çekmeklik bilen gyzyklanýan d Döwlet tarapyndan ýörite gol çekilen ylalaýyk esasynda amala aşyrylýar.

Edebiýat:

1. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. М. 1975
2. Решетов Ю.А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. М. 1983
3. Ушаков Н.А. Основания международной ответственности. М. 1983

Halkara jedellerini parahatçylykly çözmegiň meseleleri

§ 1. Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek barada düşünje. Halkara jedellerini çözmegiň serişdeleriniň görnüşleri

Halkara jedellerini parahatlyk bilen çözmek hukugy-halkara hukugyň pudagy bolup, onuň ýörelgeleri we kadalary halkara hukugyň subýektleriniň arasyndaky jedelleri parahatlyk serişdeleri bilen çözmekligiň düzgünlerini kesgitleýär.

Hukuk pudagynyň ähmiýeti, onuň halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda wajyp düzüm bölek bolup durýanlygy bilen düşündirilýär.

Hukuk pudagynyň aýratynlygy onuň ulanýan serişdeleriniň döwletleriň özbaşdaklyk hukugyna täsir etmegindedir. bu ýagdaý pudagyň haýal ösendigini düşündirýär, şeýle hem, bu hukuk pudagynda esasan ylalaşdyryjy serişdeler köp bölegi tutýarlar.

Halkara jedellerini parahatlyk bilen çözmek baradaky ilkinji köptaraplaýyn konwensiýalar 1899 we

1907-nji ýyllaryň Gaaga parahatçylyk konferensiýalarynda kabul edildi. Olar indiki serişdeleri kesgitlediler: gepleşikler, dellalçylyk, hoşniýetli kömek bermek, derňew komissiýasy, kazyýet. Treteý kazyýetiniň Hemişelik Palatasynyň döredilmegi bolsa wajyp waka öwrüldi.

Ilkinji kazyýet edarasy-halkara adyl kazyýetiň Hemişelik palatasy. Milletler Ligasynyň Statutyna laýyklykda döredildi. Şu palatanyň statutynyň esasynda BMG-niň halkara Kazyýetiniň Statuty işlenilip taýýarlanyldy.

BMG-niň Düzgünnamasynda (Tertipnama) "Jedelleri parahatlyk bilen çözmek hukugy" bölümünde taraplar jedelleri ilki bilen gepleşikleriň, baralglaryň, dellalçylygyň, ýaraşygyň, arbitražyň, kazyýet seljermesisebitleşin edaralara şüzlenmegiň üsti bilen çözmäge çalyşmalydyrlar (33-nji maddanyň 1-nji bölegi).

26.09.1928-nji ýylda Milletler Ligasy halkara jedellerini parahatlyk bilen çözmek barada umumy akty kabul etdi, bu nama soňraky düzedişler bilen BMG-niň Baş assambleýasynyň 28.04.1949-njy ýyldaky Ykrarnamasy bilen tassyklady.

BMG-niň Baş Assambleýasy birnäçe ykrarnamalary we jarnamalary kabul etdi, olaryň arasynda 1982-nji ýyldaky jedelleri parahatlyk bilen çözmek baradaky Manitla Jarnamasy hem bardyr.

Sebitleýin ylalaşyklaryň arasynda 1948-nji ýylyň Jedelleri parahatlyk bilen çözmek baradaky Amerikanara Şertnamasyny (Bogota pakty), 1957-nji ýylyň Şewropa geňeşi tarapyndan kabul edilen jedelleri parahatçylyk bilen çözmek baradaky Şewropa konwensiýasyny, OBSE-niň

çäginde ýaraşygy we arbitražy ulanmak baradaky 1992-nji ýylyň konwensiýasyny, şeýle hem sebitleýin guramalaryň-Arap Döwletleriniň Jigasynyň, Afrika Birleşiginiň Guramasynyň, GDA-nyň Düzgünnamasyny görkezmek bolar. Bu hukuk namalarynda jeddeleri parahatlyk bilen çözmek barada düzgünler bardyr.

Aýratyn hukuk pudagy hökmünde jeddeleri parahatlyk bilen çözmek hukugy soňky onýyllyklaryň dowamynda emele geldi. Onuň esaslary BMG-niň Düzgünnamasy we 1970-nji ýylyň halkara hukugyň ýörelgeleri hakyndaky Jarnama bilen goýuldy. Pudagyň ýörite ýörelgesi diýlip, jeddeleri parahatlyk bilen çözmekde serişdelri saýlamaklygyň erkinligi ýörelgesine aýdylýar. 1988-nji ýyldaky Jeddeleri we ýaraglary öňüni almak baradaky Jarnamada priwentiw diplomatiýanyň ideýalaryny hem öz içine alýar.

Halkara jeddeler adalgasy giň we dar manylarda ulanylýar. Birinji ýagdaýda anyň gatnaşyjylar bilen häsiýetlendirilýän ýagdaýlar, olaryň bir-birine kesgitli talaplary bardyr.

2-nji ýagdaýda – islendik dawaly döwletara gatnaşyklary. Soňkylaryň arasynda BMG-ň Düzgünnamasy aýratyn topary ýagny “parahatçylygy bozup biljek ýagdaýlary” tapawutlandyrýar. Bu hili ýagdaý Günorta Rodeziýada bolup geçdi (akýagyzlaryň dolandyryşy bellenilen soň). 1965 ýyldan başlap Howpsyzlyk Geňeşi birnäçe gezek degişli ykrarnamalary kabul etdi.

Jedeliň we ýagdaýyň (situasiýa) arasynda ýuridik tapawut bar. Halkara Geňeşinde jedele garalanda, jedele gatnaşygy Geňeşiň agza döwleti ses bermekden saklanmalydyr, ýagdaýa garalanda hökman dälidir.

Parahatçylyga howp salýan jedeller babatynda Geňeşiň aýratyn hukuklary bardyr. Ol özüniň teklibi boýunça islendik şular ýaly jedeli derňäp bilýär (BMG-ň Düzgünnamasynyň 34 maddasy) düzgünleşdirmäge degişli proseduralary hödürläp bilýär (36madda), şeýle hem jedeli çözmegiň şertlerini belläp bilýär (37 madda).

Ondan başga-da Düzgünnama jedelleriň iki toparyny tapawutlandyryp bilýär: ýuridik häsiýetli we beýlekiler. Halkara Kazyýetiň Statusy ýuridik jedelleri hökmünde şertnamany halkara hukugynyň ialendik soragyny düşündirmek, beýleki hasaplaýar. Syýasy jedelleri döwletler arbitražyň we kazyýetiň garamagyna bermeyärler. Olar syýasy serişdeler bilen çözülýär.

Jedelleri parahatçylyk bilen çözmekde üç görnüşi tapawutlandyrmak bolar: **ylalaşdyryjy, kazyýet, halkara guramalary.**

§ 2. Ylalaşdyryjy serişdeler

Ylalaşdyryjy serişdeler özbaşdak döwletleriň arasyndaky jedelleri we düşünişmezlikleri çözmekde esasy roly oýnaýarlar. Bu serişdeleriň mazmuny şundan ybarat, ýagny jedel tarapyň göni gatnaşyk etmeginde we ylalaşyga ýetmeginde çözülýär. Bular ýaly serişdelere gepleşikler konsultasiýalar, hoşniýetli kömek bermek, dellalçylyk, ýaraşyk, faktorlary bellemek degişlidir.

Gepleşikler – taraplaryň ikitaraplaýyn ylalaşyga gelmegini aňladýan göni gatnaşykdyr. Gepleşikler adaty diplomatik kanallaryň ýa-da ýörite çagyrylýan maslahatlar görnüşinde amala aşyrylýar. Kāwagt ýazuw görnüşde, ýagny hatlar

bilen alyşmak görnüşinde hem beýän edilyär. Ýöne olar şertnama däldir.

Gepleşikler tarapyň ylalaşygy boýunça başlanýar. Gepleşiklere başlamak hökmany hem bolup biler. Ýeşle ýagdaýlar şertnamada göz önünde tutýar.

Gepleşikler köptaraplaýyn häsiýetde hem bolup biler. Soňky döwürde “parlament diplomatiýasy” diýen düşünje ýüze çykdy, bu bolsa halkara edaralaryň we guramalaryň çägendäki köptaraplaýyn aňladýar.

1999ý Baş Assambleýasy 53/101 belgeli “Gepleşikleri alyp barmaklygyň ýörelgeleri we bellikleri atly ykrarnamalaryny kabul etdi. Ykrarnamalar gepleşikleriň dowamynda döwletleriň halkara hukugynyň degişli ýörelgelerine we kadalaryna salgylanmagy belleýär. Gepleşikler şu aşakdaky bellikler esasynda alnyp barylmalý:

- a) Gepleşikleri ak ýürekden alyp barmak;
- b) Gepleşiklere bähbitleri garalýan döwletleri çekmek;
- c) Gepleşikleri alyp barmaklygyň ikitaraplaýyn ylaşygyň çäginde alyp barmak ;
- d) Gepleşikleri kyn ýagdaýa getirip biljek ýada bes edip biljek ädimlerden saklanmaly we netijeli gepleşikleri geçirmek üçin çäreleri ýola goýmaly ;
- e) Gepleşikleriň esasy maksada ýetmäge ýardam etmeli ;
- f) Gepleşikleriň oňmadyk ýagdaýynda ikitaraplaýyn ylalaşyga ýetmek üçin işleri alyp barmaly ;

Konsultasiýalar – gepleşikleriň görnüşi bolup XX ýüzýylyklarda ýüze çykan täze usuldyr. Konsultasiýalaryň fakultatiw we hökmany görnüşleri tapawutlanaýar .

Fakultatiw konsultasiýalar- taarplar her bir anyk ýagdaýa ikitaraplaýyn razylyga ýetende çagyrylýar.

Hökmany konsultasiýalar- ylalaşykda taraplaryň arsynda ýüze çykan düşünişmezlikleri aradan aýyrmak üçin göz önünde tutulan ýagadaýlar.

Käbir konwensiýalarda konsultasiýalary geçirmeklik diýlip belleniýär, mysal üçin baktäreologik (biologik) ýaragyň we toksinleri işläp taýýarlamagy , önümçiligi we gurlary saklamaklygy gadagan edýän 1972-nji ýylyň konwensiýasy (4maddasy), himiki ýaragynyň işläp taýýarlanşyny , önümçiligini, saklamagy we ulamagy agdagan edýän 1993-nji ýylyňw konwensiýasy (9 madda)

Hoşniýetli kömek bermek – bu parahatçylyk serişdeler 3-nji tarapyň gatnaşmagyny aňladýar. 3-nji tarapyň wezipeleri jedeldäki taraplar bilen kesgitlenýär. 3-nji tarap bolup döwletler , halkara guramalar , onuň wezipeli adamlary şeýle hem abraýly şahsy taraplar çykyş edip bilerler.

Hoşniýetli kömek bermek – jedelleşýän taraplaryň arasynda göni gatnaşyk esasynda 3-nji tarapyň işini aňladýar. Käbir ýagdaýda taraplar 3-nji tarapyň has gňi wezipelerine , ýagny olaryň gepleşiklere gatnaşmagyna razy bolýarlar.

1962ý Karib krizisi döwründe SSSR BMG-niň baş sekretariatynyň hoşniýetli kömek bermegine razylyk berdi, bu bolsa ABŞ bilen gepleşikleriň geçirilmegine ýardam etdi. Olaryň netijesinde Kuba howpsuzlyk üpjün edildi. 1965ý SSSR Hindistana we Pakistana hoşniýetli kömek berdi . munuň netijesinde

bu ýurtalar 1966-ý Daşkent jarnamasyna gol çekdiler . BMG-nyň baş sekraterýaty Owganystany parahatlyk bilen düzgünleşdirmekde hoşniýetli kömek berdi. hoşniýetli kömek bermek serişdesini ulanmak bu ýurduň 1988-ý ylalaşygynda göz önünde tutdy.

Dellalçylyk - jedelli çözmegiň usuly bolup, gatnaşyjylaryň talaplaryny ylalaşdyrmak we ikitarp üçin hem amatly bolan teklipleri bermek maksady bilen 3-nji tarap muňa gatnaşýar. Dellalçy bolup döwletler , halkara edaralary şeýle hem aýratyn şahlar çykyş edýändir. BMG-nyň Baş Asambleýasynyň we howpuzlyk geňeşi baş sekretaryň üsti bilen birnäçe gezek dellalçylyga gatnaşdylar. 1952ý. Hindistan bilen Pakistanyň arsynda dellalçy bolup halkara ösüş we rekonstruksiýa banky çykyş etdi. 1979 ý. Çili we Argentinanyň arsyndaky jedellerde katolik kardinaly dellalçy boldy .

Dellalçylyk prosedurasynyň aýratynlygy – resmi däl we gizlin geçirilýär.¹⁴ Dellalçynyň teklipleri taraplar üçin hökmany däl . Dellalçylygyň netijeleri bilelikdäki kommýunikede ylaalşyklarda ýa jentelmen ylalaşyklara beýan edilýär.

Faktlary bellemek – jedeliň esasyndaky faktlary, has takygy ylalaşygyň bozulmagy ýaly ýagdaýda ulanylýan proseduradyr.

Bu hili ýagdaýda garyşyk komissiýa döredilýär, onuň düzümine taraplaryň deň sanly wekilleri gatnaşýar. Başga bir ýagdaýda 3-nji tarap hem komissiýa goşulýar. Käwagtlar bu wezipeleri aýratyn şahs ýagny guramanyň wezipeli adamy ýerine ýetirýär. 1963ý. “Faktlary bellemegiň usullarynyň soraglary” baradaky ykrarnamada Baş Assambleýa bu serişdäniň waňjyplygyny bellemek bilen, halkara guramanyň çäginde faktlar tarap çalmazlyk esasynda bellenilmegini nygtady.

Prosedura öz içine taraplaryň diňlenilmegini şaýatlardan sorag etmek, degişli ýerlere baryp gýrmekligi alýar. Taraplaryň dykgatyna ýetirilýän nutuk proseduranyň netijesi bolup durýar. Käbir şertnamalar faktlary bellemegiň netijelerine uly ähmiýet berýärler. 1982ý. deňiz hukugy boýunça Konwensiýanyň VIII Goşmaçasyna kabul edilen çözgüt jedelleşýän taraplar üçin gutarnyklydyr diýlip bellenilýär.

Derňew komissiýalar döwletler tarapyndan seýrek ulanylýar. Jedelleşýän taraplaryň haýyşy boýunça ýagdaýy derňemek üçin BMG-ň Baş Sekretariaty ugradýan missiýalary tejribede giňden ulanylyp başlandy. Mysal üçin, 1988ý Eýranyň we Yragyň arasyndaky jedelde, şeýle hem Yragy ýaragsyzlandyrmak boýunça BMG-ň Ýörite komissiýasy. Bu Komissiýa ýrân giň ygtyýarlyklara eýe boldy.

Ýaraşyk – öz içine delalçylygy we faktlary bellemekligi alýar. Adatça ol ylalşdyryjy komissiýa tarapyndan geçirilýär. Bular ýaly komissiýa jedeliň predmetini takyklaýar, gerekli maglumatlary ýygnaýar, şeýle hem taraplary ylalaşdyrmaga çalyşýar. Netijeler barada komissiýa taraplary habarly edýär.

Köptaraplaýyn konwensiýalarda derňew komissiýanyň dörediliş usullary berkidilendir. Her bir tarap komissiýanyň düzümine öz raýatyny we beýleki döwletleriň raýatyny belleýär. Bu agzalar başinjini bellenilýär, bu bolsa başlyk bolýar. Ikitaraplaýyn komissiýanyň mysaly hökmünde franko – marokko (1958ý), norweg – island (1981ý) komissiýasy görkezmek bolar. 1961ý Baş Assambleýasynyň Kongo boýunça ylalaşdyrjy komissiýany döretdi. Onuň agzalary Assambleýasynyň başlagy tarapyndan belledi.

§ 3. Kazyýet serişdeleri

Döwletara jedellerini çözmegiň kazyýet serişdesi bolup arbitraž we kazyýet hasaplanylýdyr. Öňki garalan “diplomantik” serişdesinden tapawutlylykda, bularyň çözgütleri(karar)tarapdarlar üçin ýuridik hökmany bolup durýandyr.Kazyýet prosedurasynda gutarnykly çözgüdi halkara edarasy kabul edýär.Kazyýet prosedurasynyň manysy hukugy ulgamyndan ybaratdyr.

Harby jedellere garamak üçin treteý kazyýati bolup, olarda taraplar bolup döwletler we halkara guramalar çykyş edýär. Arbitraž anyk işi çözmek üçin döredilýär ýa-da hemişe hereket edýär. Birinji ýagdaýda onuň hukuk esasy bolup taraplaryň jedelleriniň ylalaşygy (kompromiss),ikinci ýagdaýda statut bolup durýar.

Kompromiss arbitražyň işiniň hemme taraplaryny kesgityleýär,ýagny onuň döreýşi,jedelleriň predmeti,prosess we ulannylýan hukuk.

Arbitraž taraplaryň bellän agzalaryndan we olaryň ylalaşan superarbitrden döredilýär.köptaraplaýyn şertnamalar superarbitriň halkara wezipeli adam tarapyndan

mysal üçin, BMG-ň Baş Sekretariaty tarpyndan bellemegi hem göz önünde tutýar. Köp ýagdaýda arbitraž üç arbitraždan ybaratdyr. Taraplar arbitražda özüniň agentlari bilen wekilçilik edýärler.

Umuman arbitraž az ulanylýar. 1981ýyldan 1990-njy ýyla çenli çedelleri çözmekde arbitraž 10 ýagdaýda ulanylýar.

Hemişelik arbitraž - umumy halkara hukugyna şeýle hem onuň sebitleýin ulagamynady bellidir. 1899ý we 1907ý Gaaga konwensiýalary esasynda Gaagada treteý kazyýetiniň Hemişelik Palatasy döredildi. Her agza döwlet Palatanyň düzümine 4 arbitr belleýär, bular milli topary emele getirýärler. Agzalaryň sany 80-ne ýetýär. Hemişelik esasda Dolandyryş Geňeşi we Býuro hereket edýär. Palatanyň düzümine girýän arbitraždan gatnaşyjylar anyk işe garamak üçin arbitražy döretýär. Ururşdan soň Hemişelik Palatanyň çäginde 9 işe garaldy. Şolaryň 5-ne 1994ý garaldy.

Halkara kazyýeti – hemiýelik esasda hereket edýän edara bolup, ol garaşsyz kazylardan ybarat bolup, halkara hukugyň esasynda jedelleri çözmäge ygtyýar we ýuridik hökmany bolan kararlary kabul edýär.

Özbaşdak döwletler ilkinji gezek halkara kazyýetini 1922ý Milletler Ligasynyň Statutynyň esasynda döreýär (Halkara adyl kazyýetiniň hemişelik palatasy). 20 ýyllyk taryhynyň dowamynda 37 jedele garaldy we Liganyň Geňeşi 28 sany jemleýji konstruktiv namalar kabul edildi.

Palatanyň ýerine soňra BMG-ň halkara kazyýeti boldy. Munuň Statutynyň esasynda Hemişelik palatanyň Statutynyň esasy goýlandyr. Düzgünnama laýyklykda kazyýet BMG-ň esasy Kazyýet edarasydyr. Ondan başga-

da ol tutuş halkara bileleşiginiň esasy edarasydyr, jedelleri parahatlyk bilen çözmekligiň ulagamynyň merkezidir.

Kazyýetiň Statuty BMG-ň Tertipnamasynyň aýrylmaz bölegidir. BMG-ň hemme agzalary Statutyň gatnaşyjylary hasaplanýar. Kazyýetiň düzüminde 15 kazy bolup, Baş Assambleýa we Halkara Geňeşi tarapyndan 9 ýyla çenli saýlanýar. Kazyýetiň düzümi dünýäniň esasy ulgamynyň wekilçiligini üpjün etmelidir.

Kworum 9 kazydan ybaratdyr. Eger kazyýetiň düzüminde jedeleşýän tarapyň kazysy bolmasa, onda kazyýet şu iş üçin kazyny belläp biler.

Kazyýet adatça işlere doly düzümdä garaýar. Şeýle-de bolsa, Statut üç we ondan köp bolan kazylardan ybarat bolan kameralaryň döredilmek mümkinçiligini göz önünde tutýar. Bular ýaly kameralar işleriň belli bir toparyna seretmek üçin ýöriteleşdirilýär. Mysal üçin deňiz jümmüşi barada jedele garamak boýunça kamera döredi.

Döwletleriň arasyndaky jedelleri çözmekden başga-da Kazyýet islendik hukuk soragy boýunça konsultatiw jemleýji namalary kabul edýär.

Özüniň döredileni bári Kazyýet (1946ý) 76 jedele garady we 22 jemleýji konsultatiw namany berdi. Şolaryň 28 jedeli 1980ý-soň berildi.

Arbitraždan tapawutlykda kazyýet BMG-ň býujetiniň hasabyna işleýär. Taraplar aklawjylara, şaýatlara, eksportlara jykdaýjylary özleri çekýärler.

Kazyýete garalmaga berlen işleriň köplügi sebäpli ýöreteleşdirilen kazyýetler döredilýär. Deňiz hukugy boýunça konwensiýanyň esasynda deňiz hukugy boýunça Tribunal döredildi. Tribunal diňe bir döwletleriň arasynda däl eýsem halkara guramalaryň fiziki we ýuridiki şahslaryň

arasyndaky jedellere hem garalýar. Tribunal 21 kazydan ybarat bolup, deňiz hukugy boýunça konwensiýa gatnaşyjy döwletleriň maslahatynda saýlanýar. Tribunalyň düzüminde deňiz jümmüşi, balykçylyk, daşky gurşaw ýaly soraglar boýunça kameralar bardyr. Tribunal Gambrukda ýerleşýär. Jedelleri çözmekde halkara guramalaryna aýratynüns berilýär. Bu çygyrda olaryň wezipeleri has uludyr. Olaryň işinde jedelleriň we dawaly ýagdaýyň önüni almak uly orun eýeleýär. Guramanyň jedelleri çözmek mehanizminiň syýasy häsiýeti bolsada, ol halkara hukugyna salgylanýandyr.

Baş Assambleýa we Halkara Geňeş jedelleşýän döwletlere islendik parahatçylyk serişdelerini ulanmaga çagyýarlar. BMG-ň agza däl döwleti Assambleýa ýa-da Geňeşe jedellerde tarap bolup durýanlygyny aýdyp biler.

Halkara Geňeşine parahatçylygy saklamakda uly jogapkärçilik çekýär. Şonuň üçin hem oňa şu çygyrda jedelleri çözmekde esasy rol degişlidir. Düzgünnamanyň 6-njy böleginde onuň degişli ygtyýarlyklary görkezilýär.

Baş Assambleýa Düzgünnamanyň çäginde islendik jedellere garaýar we degişli ykrarnamalary kabul etmäge hukugy bar.

Sekretariat özüniň parahatçylygy düzgünleşdirmek wezipesini Baş Sekretaryň üsti bilen amala aşyrýar. Ol Ýakyn Gündogarda, Kiprde, Owganistanda, Namibiýada meseleleri düzgünleşdirmäge gatnaşdy. Käbir ýagdaýda onuň özi çykyş etse beýleki bir ýagdaýda döwletleriň kömegine ýüz tutdy. 1965ý Dominikan Respublikasynda çaknyşyk ýüze çykanda ABŞ-ň hoşniýetli kömek bermegi bilen haýyş etdi. 1988ý jedelleriň we ýagdaýlaryň önüni almak we düzgünleşdirmek baradaky jarnamada Baş

Sekretaryň bu çygyrda ähmiýetini artdyrmak barada áýdylýar.

§ 4. Halkara guramalaryň jedelleri çözmekdäki orny

BMG-niň ýöriteleşdirilen edaralary özüniň dörediji namalarynda jedelleri çözmegiň tertibi, şu namalary ulanmagyň we düşündirmegiň düzgünlerini berkidýär. Gepleşikler arkaly çözülmelik jedeller şu guramalaryň esasyedaralaryna berilýär. Eger bu hem netije bermese, onda jedel kazyýetiň ýa-da arbitaržyň garamagyna berilýär.

Halkara zähmet guramasy jedelleri şu hili çözüýär. Her bir agza beýleki bir agzalaryň HZG-ň konwensiýasyny ýerine ýetirilişi bilen kanagatlanmasa onda Halkara Zähmet Býurasyna arza berip biler. Dolandyryş Geňeşi hem öz teklibi ýa-da agzalaryň biriniň arzasy boýunça muny edip biler. Ol zerur ýagdaýda şikaýat (arza) derňew komissiýasyna berlip bilner, Dolandyryş Geňeşine nutugy berer. Nutukda şikaýatda görkezilen soraglary çözmek üçin teklipler bolýar. Eger nutugy taraplar kabul etmeseler onda ony islendik tarap halkara kazyýetiniň garamagyna berip biler. Eger-de agza belli bir wagtyň dowamynda komissiýanyň ýa-da kazyýetiň kararyny ýerine ýetirmese, Dolandyryş geňeşi konferensiýanyň agzasyna görkezilen namalary ýerine ýetirmek üçin gerekli çäreleri ulanmak barada görkezme berip biler.

Sebitleýin guramalaryň hem özleriniň häsiýetleri boýunça jedelleri çözmegiň meňzeş mehanizleri bar. Ýewropa Soýuzynyň çäginde döredilen mehanizm gaty üýtgeýik hasaplanýar. Ol diňe integrasiýanyň belli

derejeleriniň şertlerinde bolagy mümkindir. Ýewropa Soýuzynyň Kazyýeti agza döwletleriň kanunçylyk ýa-da beýleki namalaryň ýuridik güýjüni ýatyryp bilýändir. Şonuň bilen bir hatarda Ýewropa Soýuzynyň edaralarynyň özüniň wezipelerini ýerine ýetirmedik ýagdaýynda olary hem ýatyryp bilýär.

ÝeHHG-ň çäginde jedellere garamagyň ösen ulgamy bardyr. 1994-nji ýyldaky Budapeşt resminamasyna laýyklykda gurama prewintiw diplomatiýasyny ösdürmegi, çaknyşyklary we krizisleri düzgünleşdirmegi we işjeňligi artdyrmagy öz önünde maksat edip goýýar.

GDA hem özüniň baş maksatlarynyň biri hökmünde jedelleri we çaknyşyklary parahatçylyk bilen çözmek diýip kesgitleýär. Birwagtyň özünde düzgünnama jedelleri parahatlyk bilen çözmek ýörelgesine eýerýändigini tassyklaýar.

Düzgünmamanyň ýörite bölümi çaknyşygyň önüni almagy we jedelleri parahatçylyk bilen çözmäge bagyşlanandyr. (4 bölüm)

Agza döwletler çaknyşygyň önüni almak üçin hemme mümkin bolan çäreleri ulanýarlar. Olar jedelleri ýitileşdirjek hereketlerden saklanmalydyrlar.

Umuman halkara guramalary halkara jedellerini parahatçylyk bilen çözmekde beýleki serişdeleriň derejesini peseltmän, olarda salgylanmagy ulanmagy ündeýär. Adam hukuklary boýunça kazyýet (Starzburg ş. Fransiýa). Kazyýet 1959ý Adam hukuklarynyň weesasy azatlyklaryny goramak hakyndaky 1950ý Ýewropa Konwensiýasy esasynda seredildi. Şu konwensiýanyň 1994ý № 11 belgili protokolyňa laýyklykda (1998ý noýabrynda güýje girdi).

Ýewropa kazyýetiniň wezipeleri onuň ýerine döredilen adam hukuklary boýunça Ýewropa Komissiýasyna geçdi.

Adam hukuklary boýunça Ýewropa kazyýeti 1950ý konwensiýanyň agza – döwletleriň saynyndan ybarat. Häzirki güne çenli 40 agzasy bolup, 41-nji Gruziýadan saýlanmaly. Kazylar Ýewropa Geňeşiniň Parlament Assambleýasy tarapyndan 6 ýyl möhleti bilen saýlanýar. Her döwlet saýlawga gatnaşmak üçin üç dalaşgär görkezýär (1950ý Konw. 22 mad). Kazyýet hemişelik esasyda işleýär. Ýewropa kazyýeti diňe bir döwletleriň arasyndaky jedelleri çözmän, eýsem fiziki taraplaryň döwlete şikaýatlary we hökümetara däl guramalaryň şikaýatyna garaýar. Döwletara jedeller kazyýete birtaraplaýyn ýüzlenme görnüşde berilýär.

Kazyýetde işler komitetlerde, palatalarda we uly palatada garalýar. Komitetler üç kazydan, palatalar 7 we uly palatalar 17 kazydan ybaratdyr.

1959ý – 1998ý çenli kazyýet 1000 golaý işe seredip, olaryň köpüsi boýunça kararlary çykardy. Şolaryň 60% gowragynda döwlet jogapkärleri günäsini subut etdi. Ýewropa kazyýeti kazyýet ulgamyny diňe bir jedelleri çözmäge dälde, eýsem adam hukuklarynyň ýerine ýetirilmeginde gözegçilik etmäge mümkindigini görkezdi.

Arap Döwletleriň Ligasynyň paktyna laýyklykda geňeşiň arbitraž we ýaraşdyryjy edaralaryň ygtyýarlyklary bardyr. Onda kararlar sesleriň köplügi bilen kabul edilýär. 5-nji madda laýyklykda ADL-ň Geňeşiniň çözgüdine degişli jedeller iki topara bölünýär:

1. Garaşsyzlyga, özbaşdaklyga we döwletiň territorial bitewiligine degişli bolmadyk jedeller. Jedelleşýän taraplar Geňeşe şu jedeli çözmäge ýüz tutsalar onda

onuň karary hökmany we gutarnyklyydr. Jedelleşýäb döwletler Geňeşiň maslahatlaryna gatnaşmaýarlar.

2. Agza- döwletleriň arasynda ýa-da agza-döwletleriň we 3-nji tarapyň arasynda urşa ýetirip biljek jedeller. Bu ýagdaýda Geňeşiň özi jedeli çözmäge teklipl bildirýär.

Edebiýat:

1. Анисимов Л.Н. Международно-правовые средства разрешения международных споров. Л. 1975
2. Левин Д.Б. Принцип мирного разрешения международных споров. М. 1974
3. Пушнин Э.А. Мирное разрешение международных споров. М. 1974
4. Действующее международное право. В 3-х томах. Т.1.М.1996 (разд.XIII)

Diplomatik hukugy

§ 1. Diplomatik hukugy aýratyn hukuk pudagy. Diplomatik hukugyň çeşmeleri. Döwletleri ykrar etmek we diplomatik gatnaşyklary ýola goýmak

Halkara hukugyň aýratyn pudagy hökmünde diplomatik hukugy orta çykýar. Diplomatik hukugy döwletleriň öz aralarynda ýüze çykýan gatnaşyklaryň jemidir. Halkara hukuk nukdaýnazaryndan döwletleriň arasyndaky gatnaşyklar esasan hem diplomatik gatnaşyklar arkaly amala aşyrylýar.

Diplomatik hukugy – bu diplomatik wekiliň gurluşyny we işini sazlaýan, diplomatlary bellemegiň we yzyna çagyrmagyň, wezipeleriniň eldegirmesizliginiň we ýeňillikleriniň hukuk namalarynyň jemlemesidir. Diplomatik kesgitlemäniň özi hökümetleriň arasynda resmi gatnaşyklary kesgitlemek, saklamaküçin tejribe hasaplanýar. Häzirki wagtda diplomatik gatnaşyklary halkara gatnaşyklarynda uly orny eýeleýär. Çünki diplomatik wekilçilikleri bilen bolan döwletleriň hökümetiniň arasyndaky berk arabaglanşyga hiç zat täsir edip bilmeýär.

Soňky 10 ýyllarda döwletleriň arasyndaky gatnaşyklary guramagyň beýleki serişdeleri ýagny, köptaraplaýyn diplomatiýa ösüp ugrady.

- 1) Diplomatiýa – bu döwletleriň daşary syýasatyny, harby däl çäreler, usullar arkaly amala aşyrmak serişdesidir.
- 2) Bu döwletleriň hökümetiniň daşary işler ministriliginiň syýasatyny amala aşyrmakda döwletleriň hususy bähbidini goramakda resmi işdir.

Diplomatik işiniň umumy ykrar ediljek we giňden ýaýran usullary şular hasaplanylýar:

Dürli derejede geçirilýän gepleşikler we saparlar ;

Döwletiň başga döwletlerde we halkara guramalarynda wekilligi;

Diplomatik kongresler we maslahatlar;

Ylalaşyklar we duşuşyklar, ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn şertnamalary we beýleki namalary işläp taýýarlamak we baglaşmak, halkara guramalarynyň we

olaryň edaralaryna gatnaşyk, diplomatik resminamalaryň diplomatik göçürmesi we çap edilmegi.

Diplomatik hukugynyň çeşmeleri – diplomatik gatnaşyklary ýola goýmkalygyň hukuk binýady bolup, diňe konwensiýalar we içerki kanunlar bilen häsiýetlendirilýär. Diplomatik hukugynyň çeşmeleri ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn ylalaşyklar we adatlardan ybaratdyr. Köptaraplaýyn ylalaşyga şular degişlidir:

- 1) „Diplomatik gatnaşyklary hakyndaky“ 1961-njy ýylyň 18 aprelinde kabul edilen Wena konwensiýasy;
- 2) „Umumy häsiýetli halkara guramalar bilen gatnaşyklarda döwletleriň wekilçilikleri hakyndaky“ 1975-nji ýylyň mart aýynyň 14-ne kabul edilen Wena konwensiýasy;
- 3) „Diplomatik agentlerine kesgitlenen düzgünnama“, 1815-nji ýylyň mart aýynyň 19-na kabul edilen Wena reglamenti.

BMG-niň ýeňillikleri we eldegirmesizliklerihakyndaky 1946-njy ýylyň fewral aýynyň 13-ne kabul edilen konwensiýasyna “London şol sanda Halkara goragyndan peýdalanýan diplomatik agentleriniň jenaýatçylyklaryna we jezalaryna garşy ýatyrmak hakynda” 1977-nji ýylyň konwensiýasy.

Şulardan başga-da birnäçe sebitleýin namalar bar: „Diplomatik çinownikler hakyndaky“ 1928-nji ýylyň Gawana konwensiýasy.

Ilçilik hukugyň wajyp ugurlary gadymy döwürlerden halkara adaty hukugyň namalary hökmünde emele gelipdir. Ondan has bellisi 1815-nji ýylda we 1818-nji ýylda kabul edilen Wena protokolydyr. Olarda

diplomatik wekilleriň derejeleri we wezipeleri hakynda durulyp geçilýär. Halkara adatlar diplomatik hukugynyň çeşmeleri hökmünde häzirki wagtda hem uly ähmiýete eýedir. Ol aýratyn hem diplomatik namalarda has aýan bolýar. Ýagny, ynanç we yzyna çagyryş hatlaryny bermek tertibini, diplomatik kabul edilişini we.ş.m.

Diplomatik gatnaşyklary guramakda we diplomatik hukugynda esas rol döwletiň içindäki kanun hem degişlidir. Ol halkara kadalaryna laýyk gelmelidir.

Türkmenistan hem halkara hukugynyň doly hukukly eýesi bolmak bilen diplomatik hukugy we diplomatik işi babatynda birnäçe hukuknamalaryny kabul etdi. Türkmenistanyň Konstitusiyasy diplomatik hukugynyň esasy çeşmesi hasaplanýlar. Şeýle hem içeri kanunçylykda şu aşakdaky kanunlar bar:

- 1) Diplomatik ranglar barada Türkmenistanyň Kanuny, 1996-njy ýylyň noýabr aýynyň 24-ne kabul edilen;
- 2) Diplomatik gulluk hakynda Türkmenistanyň Kanuny, 2001-nji ýylyň dekabryň 19-na kabul edilen;
- 3) Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçileri hakyndaky Türkmenistanyň kanuny, 2001-nji ýylyň iýul aýynyň 5-ne kabul edilen;

Şu kanunlar halkara hukugynyň kadalaryna esaslanýandyrlar we olar diplomatik hukugynyň çeşmeleri hasaplanýlar.

Diplomatik gatnaşklar diýlende – iki döwletiň arasynda ähli ugurlar boýunça ýola goýlan resmi gatnaşklar

bolup, diplomatik wekiller we wekilhanalar bilen alyşmaga hukuk berýär¹⁵.

Diplomatik gatnaşyklary ýola goýmagyň ilkinji ädimi bir döwlet tarapyndan beýleki bir döwleti we onuň hökümetini ykarar etmektir. Halkara hukugyna laýyklykda, döwleti ykrar etmegiň iki görnüşi hereket edýär: de-fakto ykrar etme we de-ýure ykrar etme.

De-fakto ykrar etme - doly däl häsiýetdedir. Bir döwletiň hökümeti beýleki bir döwletiň barlygyny inkär edip bilmeýän ýagdaý sebäpli şol döwlet bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýmaýar, ýöne şol bir wagtda onuň bilen söwda gatnaşyklaryny ösdürýär. Käbir ýagdaýda bular ýaly gatnaşyklaryň görnüşi uzak wagta gitse, käbir ýagdaýda gysga wagtlaýyn bolýar. Şonuň üçin bu hili gatnaşyklara “ad-hos” ýagny, “diňe şu pursat üçin” diýilip atlandyrylýar.

Häzirki zaman halkara tejribesinde de-fakto ykrar etmek seýrek ulanylýar.

De-ýure ýa-da doly diplomatiýany ykrar etmek has giňden ýaýrandyr. Ol resminamalar bilen berkidilen resmi diplomarik gatnaşyklary göz önünde tutýar, ýagny ikitaraplaýyn ylalaşyk esasynda diplomatik wekilhanany döretmek, ikitarap üçin bähbitli söwda, ykdysady we beýleki gatnaşyklary ösdürmek.

Diplomatik tejribäniň görkezişi ýaly, ýurtlar diplomatiýany ykrar etmek we diplomatik wekilhanany döretmek baradaky ylalaşyklary ýazuw görnüşde berkidilýär:

¹⁵ “Osnawý diplomatiki konstitusioný sluzhby”. L.M.Zaharowa, A.A.Korowalowa. Minsk-2001ý, sah 38

- Şahsy notalar bilen alyşmak;
- Ýörite ylalaşygy resmileşdirmek;
- Şu sorag boýunça ýokary derejede hatlar ýa-da telegrammalar bilen alyşmak;
- Ikitarapyň degişli kommýunikenini çap etmek;

Mysal üçin, SSSR bilen ABŞ-nyň arasyndaky diplomatik gatnaşyklar SSSR daşary işler boýunça halk kommisary M.M.Litwinow we ABŞ-nyň Prezidenti F.D.Ruzweltiň arasynda şahsy notalar bilen alyşmak esasynda ýola goýuldy.

Döwletiň diplomatik gatnaşyklaryny saklaýan ýa-da bes edýän ýagdaýyna hem duş gelmek bolýar. Bu gatnaşyklar uruş ýagdaýynda, döwletiň özygtyýarlygyna garşy ýaragly agressiýa ýagdaýynda, haby putç ýa-da haýsy hem bir tarapyň döwlet statusyny üýtgeden ýagdaýynda (döwletiň federasiýa ýa-da konfederasiýa girmegi) diplomatik gatnaşyklar bes edilýär.

Diplomatik gatnaşyklarynyň tamamlanmagy bilen döwletleriň arasyndaky gatnaşyklar doly kesilýär, diplomatik wekiller yzyna çagyrylýar we diplomatik wekilhanalar ýapylýar.

Diplomatik gatnaşyklary täzeden dikeltmek edil olaryň ýola goýulyşy ýaly bolup geçýär, ýagny gepleşikleriň geçmegi we degişli resminamalar bilen alyşmak.

Diplomatik gatnaşyklary ýola goýmak baradaky nama resmileşdirilen soň diplomatik wekilhanalar bilen alyşylýar. Olar degişli döwletleriň paýtagtynda ýerleşýär. Häzirki zaman döwletara gatnaşyklarynda diplomatik wekilhanalar 2 sany hemişelik klasy bilen bellidir – ilçihanalar we missiýalar.

Ilçihana (ýa missiýa) – döwlet edarasy bolup, daşary ýurt döwletlerinde ýerleşýär we özüniň hökümetiniň görkezmesi esasynda hereket edýär. Öz döwletiň onuň ýurduny we fiziki şahslaryň bähbitlerini goramagy üpjün etmek bilen, ilçihana (missiýa) bolýan döwletiň resmi daşary ýurt wekilhanalar babatdaky berkidilen kadalary we düzgünleri bozmaly däldir.

Ilçihananyň (missiýanyň) gerbli möhüri, gerbli blankalary (resmi hat alyşmalar üçin) bar, şeýle hem ilçihananyň (missiýanyň) jaýynyň ýokarsynda öz ýurdunyň döwlet baýdagyny galdyrmaga hukugy bardyr.

§ 2. Diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysyny bellemekligiň we wezipesine girişmegiň tertibi

Häzirki görnüşdäki diplomatik wekilhanalary özüniň uzak taryhy ýoluny geçdiler. Täze arhiw maglumatlaryna görä, ilkinji hemişelik ilçihanany milanly çersog Françesko Sfors (Сфорц) 1446-njy ýylda Florensiýa ugradypdyr. Beýleki günbatar Ýewropa döwletleri hemişelik diplomatik wekilhanany XVI asyrdan ugradyp başlapdyrlar (Angliýa-Ispaniýa 1505-nji ýylda, Potugaliýa-Ispaniýa we Fransiýa 1522-nji ýylda ugradypdyrlar).

Diplomatik wekillerini işini düzgünleşdirmek soragy 1814-1815-nji ýyllarda Wena kongressinde çözülýär. Kongres napoleon imperiýasy dargandan soň çagşady. Şolaryň arasynda resminama kabul edilipdir, (ol “1815ý Wena reglamenti” ady bilen bellidir). Şu resminama laýyklykda diplomatik wekilleri ilçiler we papa legatlar

(nunsiler), wekiller (послаиник), (internunsiler) we işleri ynanylan klaslara bölýärler.

Wena reglamenti Russiýanyň, Awstriýanyň, Angliýanyň, Ispaniýanyň, Portugaliýanyň, Prussiýanyň, Fransiýanyň we Şwesiýanyň wekilleri tarapyndan kabul edilipdir, şeýle hem Aahen protokoly (1818ý) Russiýa, Awstriýa, Angliýa, Prussiýa we Fransiýa tarapyndan kabul edilipdir, olar halkara diplomatik tejribesine girdiler.

XX asyrdaky dünýäniň syýasy kartasynda täze döwletler, diplomatik işiň görnüşleri we usullary hem üýtgedi. Bularyň hemmesi döwletleriň diplomatik gatnaşyklarynyň hemme taraplaryny düzgünleşdirýän ylalaşyklaryň gerekdigini aňladypdyr.

Wena Konwensiýasy (1961ý) diplomatik wekilhananyň wezipesini, olary akkreditirlemegiň düzgünlerini, olara berilýän diplomatik ýeňillikleriň we eldegirmesizlikleriň sanawyny berýär. Diplomantik wekilhananyň wezipesi (3madda):

- a) halkara hukugy tarapyndan goýberilýän çäklerde bolýan döwletlerde akkreditirlenen döwletiň we onuň raýatlarynyň bähbitlerini goramak;
- b) bolýan döwletiň hökümeti bilen gepleşikleri alyp barmak ;
- c) bolýan döwletlerdäki wakalary kanuny serişdeler arkaly bilmek we olar barada akkreditirlenen döwletiň hökümetini habarly etmek;
- d) akkreditirlenen döwletiň we bolýan döwletiň arasyndaky dostlukly gatnaşyklary we olaryň ykdysadyýetini, bilmini, medeniýetini goldamak, ösdürmek;

Diplomatik gatnaşyklarynyň tejribesi diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysyny bellemekligiň bellenen tertibini işläp taýýarlady, olar hem Wena Konwensiýasynda berkidilendir. Şu resminamanyň düzgünine laýyklykda wekilhananyň ýolbaşçysy hökmünde ilçiler we wekiller bolýan döwletiň ýolbaşçysynyň ýanynda akkreditirlenýärler, işlerinde ynanylanlar bolsa şol häsiýetde daşary işler ministrleriniň ýanynda akkreditirlenýärler¹⁶.

Wekilhananyň ýolbaşçysyny bellemezen öň akkreditirlenen döwlet bolýan döwletden şu wezipä belleniljek dalaşgäre **agreman** (razylyk) soraýar. Şonda diplomatik wekilhananyň täze ýolbaşçysynyň terjimehalyndan gysgaça maglumatlar berilýär: ady, doglan ýyly, bilimi, maşgala ýagdaýy, gulluk karýerasy bar, umumy maglumatlar. Diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysy çalşylan ýagdaýda agreman bolýan döwletiň daşary işler ministri bilen söhbetdeşlikde ýa-da gidip barýan diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysy tarapyndan ýa-da bu wekilhananyň wagtlaýyn ynanylan tarapyndan soraşylýar. Käwagtlar agreman werbal notasynyň üsti bilen resmileşdirilýär.

Bir aýyň dowamynda agremana jogap berilýär. Agremana jogap bermegiň möhleti uzaklaşdyrylsa, onda agremana bermekden boýun gaçyrylan hökmünde hasaplanylýar.

¹⁶ L.M.Zaharowa, A.A.Korowalowa “Osnownoy diplomatiki konstitusiony sluzhby”. Minsk-2001ý, sah43

Agremana kanagatlanarly jogap berlende, bellenilýän döwlet üçin şu şahsyň “persona gratadygyny” (isleýän şahs) aňladýar. Agremandan boýun gaçyrylanda dalaşgäre “persona non gratad” diýilip hasaplanylýar.

Agreman alnandan soň , akkreditirlenen ýurduň döwlet namasy bilen diplomatik wekilhananyň baştutany bellenýär, bu ýagdaý metbugatda habar edilýär.

Diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysy bellenen ýere giden wagtynda ilçi ýa-da wekil (hemişelik işleri ynanylan däl) akkreditirlenen döwletiň baştutanynyň goly çekilen *ynanç hatyny* eline alýar.

“Вертикальные грамоты” rus dilinde “верить” sözünden gelip çykýar (ol ynanç diýmekligi aňladýar). Inlisçe ynanç haty “credentials” diýen söz bilen bellenilýär, ol “mandat”, “şahsyýeti tassyklaýan (şahsyýetnama)” diýilip terjime edilýär. Bu söz başga bir inlis sözi “credence” ýagny, “ynanç, ynam” sözünden ngelip çykýar. Şonuň üçin tutuş resminamanyň ýazgysynda (tekst) şeýle diýilýär: ýagny, döwlet baştutanyň we hökümetiň adyndan ilçiniň “her bir aýdan zadyna ynanyň” diýen haýyş bilen ýüzlenýän sözler bar.

Wagtlaýyn işi ynanylan (hemişelik) diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysy hökmünde özüniň daşary işler ministrliğinde bellenilen döwletiň daşary işler ministrliğine ugrukdyrylan degişli ygtyýarlyklary alýar.

Dürli ýurtlarda diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysynyň wezipesine girişmek prosedurasy hereket edýän tejribä we berkidilen däplere baglydyr. 1961 ýyldaky Wena Konwensiýasy ynanç hatyň gowşurlan pursatyndan ýa-da diplomatik wekilhananyň baştutanynyň özüniň gelendigini habarly eden pursatdan we ynanç hatyň

nusgasyny (копия) daşary işler ministrigine gowşurylan pursatyndan ýa-da başga bir ministre gowşurlan pursatyndan başlap wezipä girişmegi göz önünde tutýar.

Diplomatik wekilhananyň baştutany gelen ýagdaýynda ony adatça daşary syýasy wedomstwasynyň protokol bölüminiň ýolbaşçysy garşylaýar. Ol şeýle hem ynanç hatynyň gowşurylyş düzgünini düşündirýär, sebäbi ol hemme ýerde deň dälendir we milli adatlara baglydyr. Mysal üçin, Angliýada ynanç haty gowşurylan gününde ilçiniň yzyndan ýörite parad karetsy iberilýär. Angliýada ilçiniň protokol eşigi frak hasaplanylýar. Beýleki döwletlerde diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysynyň yzyndan ýörite awtoulag iberilýär. Kähallatlarda milli gimniň (senanyň) ýerine ýetirilmegi we hormat garawulynyň bolmagy göz önünde tutulýar.

Ynanç hatyny gowşyrmak prosedurasyndan soň, ilçi wezipesine girişen hasaplanylýar, ol bu barada adat bolşy ýaly, özüniň kärdeşlerini *şahsy notalar* bilen habarly edýär.

Diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysy özüniň wezipesini şu hili ýagdaýda bes edýär (tamamlaýar): eger-de ol wezipesinden boşadylsa ýa-da başga bir wezipe alsa; eger-de ilçini akkreditirlän döwletiň hökümeti ony “persona non grata” diýip hasaplan ýagdaýynda, onuň çagyrylmagyny talap etse; ilçiniň aradan çykmagy bilen diplomatik gatnaşygyň kesilmegi ýa-da togtadylmagy bilen, aýratyn hem uruş wagtynda; döwletiň halkara hukugyň subýekti hökmünde hereket etmegini bes eden ýagdaýynda we beýlekiler.

Ilçiniň (wekiliň) yza çagyrylmagy ýagdaýda ony bellän döwlet ilçini akkreditirlenen döwletiň baştutanyna çagyrmak bar, haty-çagyrys hatyny (отзывная грамота)

ugradylýar. Bu resminamany ilçi hoşlaşyk pursatynda döwlet baştutanyna ýa-da täze ilçi (wekil) özünüň ynanç hatyny gowşyranda berýär.

Ilçi (wekil) ýurtdan gitmezinden ozal döwlet we hökümet baştutanlaryna, daşary işler ministrine, onuň orunbasaryna, DIM ýolbaşçy işgärlerine, şeýle hem kim bilen işleşen bolsa, ministrlere, parlamentiň wezipeli adamlaryna we beýleki resmi adamlara hoşlaşyk sapary (визит) bilen gelýär.

Ilçi (wekil) özleriniň kärdeşlerine-aýratyn ilçilere we diplomatik korpusyň duran ýerine hoşlaşmaga barýarlar.

Daşary işler ministri ýa-da onuň orunbasary gidýän ilçiniň hormatyna ertirlik ýa-da günortanlyk naharyny berýär. Hoşlaşyk kabul edişligini hemme ilçiniň adyndan diplomatik korpusynyň baştutany hem guraýar.

§ 3. Diplomatik wekilhananyň gurluşy we personaly

Diplomatik wekilhananyň personaly – diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysynyň, diplomatik dolandyryş-tehniki we hyzmat ediş personalyndan ybaratdyr. Ilçihana *diplomatik wekil* ýolbaşçylyk edýär, onuň *ilçi klasy* bolýar (nunsıý-Watikanyň wekili), missiýa bolsa wekil klasy bolan diplomatik wekil ýolbaşçylyk edýär (internunsıý-Watikanyň wekili). Ilçihananyň ýa-da missiýanyň işlerini wagtlaýyn ynanylan dolandyryp biler (eger-de akkreditirlenen diplomatik wekiliň ýok ýagdaýynda ýurduň çäginde daşary zähmet rusadyna gidende, iş saparynda bolsa, ýarawsyz bolsa, şeýle hem bolýan döwletiniň baştutanyna çagyryş hatyny (отзыв грамоты) gowşurýan pursatyna çenli we beýleki ýagdaýlar).

Işleri ynanylan (hemişelik) – tarapyndan diplomatik gatnaşyklarynyň iki döletiň arasynda doly dældigini nygtamak islän ýagdaýynda ilçihana ýa-da missiýa işleri ynanylan ýolbaşçylyk edýär.

Diplomatik personalyň agzalary diýilip, diplomatik derejeleri bolan şahsalar aýdylýar. Bu topara geňeşçi-wekil, geňeşçi, sekretar, attaş wezipesine bellenen şahslar girýär.

Dolandyryş-tehnika personaly – wekilhananyň dolandyryş-tehniki hyzmatyny ýerine ýetirijiler: referentler, kanselýariýa başlygy, sekretarlar, maşinstkalar we beýlekiler.

Hyzmat ediş personaly – sürüjiler, tam süprüjiler, bagbanlar we beýlekiler ýagny wekilhananyň hyzmat ediş borçlaryny ýetirijiler.

Diplomatik wekilhananyň gurluşy akkreditirlenen döwletiň şatlaýyn mümkinçiligine we bolýan döwlet bilen arasyndaky gatnaşyklaryň ösüş derejesine bagly bolup durýar.

Köp diplomatik wekilhanalarda kosullyk bölümi bardyr. Konsullyk bölümiň başlygy ilçihananyň adyndan çykyş etmek bilen özüniň ygtyýarlyklarynyň çäklerinde konsullyk wezipesini ýerine ýetirýärler.

Metbugat bölümi ýa-da maglumatlar – bolýan döwletiň köpçilikleýin habar beriş serişdeleri bilen hemişe gatnaşyk saklanýar, gerekli maglumaty metbugatdan ýa-da gazet-žurnalyň redaktorlary bilen bolýan yzgiderli duşuşyklaryndan alýar. Mundan başga-da bu bölüm metbugata, TV we radio özüniň döwleti we alyp barýan syýasaty barada maglumatlar berýärler. Uly ilçihanada ykdysady, ylym we tehnika, medeniýet we medeni

gatnaşyklar bölümi bar. Bu ýerde geňeşçiler we bölüme berlen diplomatik işgärler işleýärler.

Ilçihanada dolandyryş hojalyk bölümi hem bar. Ilçihananyň sekretarlarynyň biri ýa-da geňeşçiniň biri muňa ýolbaşçylyk edýär, sebäbi bu ýerde köp meseleler ýüze çykýar (mysal üçin, tehnikanyň abatlaýşy boýunça şertler baglanyşyklydyr).

Uly ştatly ilçihananyň mysaly gurluşy. Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçä – ilçihana umumy ýolbaşçylyk edýär we onuň işine j jogapkärçilik çekýär.

Geňeşçi-wekil - ilçiniň ýok ýagdaýynda wagtlaýyn işleri ynanylanyň wezipesini ýerine ýetirýär, şeýle hem ol syýasat toparyna ýolbaşçylyk edip bilýär.

Bolýan döwletiň daşary syýasatyny öwrenmek bilen meşgullanýan topar.

Bolýan döwletiň içerki ýagdaýyny öwrenýän topar.

Ykdysady topar – ol bolýan döwletiň ykdysadyýetini, onuň ykdysady gatnaşyklaryny, şeýle hem öz döwleti bilen gatnaşyklary ösdürmek meýilini öwrenýär.

Medeniýet topary ýa-da bolýan döwleti bilen medeni gatnaşyklar topary .

Ilçihananyň press-atteşesiniň ýolbaşçylyk edýän press topary.

Ilçihananyň konsullyk bölümi.

Protokol bilen meşgullanýan topar ýa-da işgär.

Ilçihananyň kanselýariýasy we dolandyryş tehniki personalyň beýleki agzalary.

Ilçihananyň hyzmat ediş personaly.

§ 4. Diplomantik korpus. Diplomarik ranglar

Diplomatik korpus düşünjesi iki manyda ulanylýar:

- 1) Diplomantik korpus dar manyda – biri-birnden garaşsyz diplomatik wekilhananyň baştutanyň jemi bolup, olar üçin bolýan döwletleri we alyp barýan işleri umumydyr.
- 2) Diplomantik korpus giň manyda – ilçihananyň we missiýanyň hemme işgärlerini, onuň maşgala agzalarynyň öz içine alýar. Mundan başga-da muňa söwda wekilleri, olaryň orunbasary, harby atteşeleri şeýle hem olaryň maşgala agzalary degişlidir.

Diplomatik korpusyň syýasy gurluşy ýa-da halkara hukugynyň kadalaryna esaslanýan edara hökmünde hiç hili statusy ýokdur.

Diploamtik korpusyň hukuk statusy halkara hukugynyň hünärmenleri tarapyndan öwrenilýär. 1881-nji ýylda Parižde çap edilen “halkara hukugynyň kursunyň” ýazary P.Pradye-Fodere şeýle belläpdir: “Diplomatik korpus ýuridik hem syýasy hem şahs (tarap) dälidir. Olar biri-birinden garaşsyz taraplaryň birleşmesidir”.

“Diplomatik korpus – köpçilikleýi guramadyr, ýöne ol ýuridiki tarap dälidir, şeýle hem syýasy edara dälidir” diýip 1953-nji ýylda Madridde çap edilen “Diplomatik hukugy hakyndaky Traktatyň” ýazary de Melýu onuň bilen ylalaşýar. Häzirki zaman diplomatik tejribesi halkara hukugynyň bu taglymatyny goldanýar.

Diplomatik korpusyň başynda *duaýen* durýar. Duaýen bolup öz kärdeşinden öň wezipesine başlan diplomatik wekilhananyň baştutany belleýär. Wezipä

girişmek wagty diplomatik wekilhananyň baştutanynyň ynanç hatyny gowşuran gününden kesgitlenýär. Diňe ýokary klasyň diplomatik wekili ilçisi (nunsii) duaýen bolup biler. Käbir ýurtlarda, adatça katolik ýurtlarda, papa nunsii özüniň akkreditirlenen wagtyna garamazdan duaýen bolýar.

Duaýen käbir protokol we guramaçylyk wezipelerini ýerine ýetirýär. Diplomantik korpusda umumy pozisiýany işläp taýýarlamak maksady bilen, ol diplomatik wekilhananyň baştutany bilen wagtal-wagtal konsultatiw mejlisleri geçirýär, bu mejlisler resmi däl häsiýetde bolup, ertirlik ýa günortanlyk wagty geçirilýär. Duaýen diplomatik korpusyň adyndan onuň agzalarynyň gelmegi ýa gitmegi bilen baglanyşykly kabul edişlikleri ýola goýýar. Bu çäreleriň hemmesi diplomatik wekilhananyň agzalyk haky boýunça geçirilýär (wznos). Ondan başga-da ýygnaýan serişdeler başga maksatlar üçin hem harçlanyp bilner. Diplomantik korpusyň kassasyna ýygymy kaznaçy alyp barýar, ol diplomatik wekilhananyň baştutanynyň arasyndan saýlanylýar, ol diplomatik korpusyň önünde hasabat berýär.

Duaýen bolýan döwletde diplomatik korpusyň adyndan dabaraly çärede çykyş edýär, resmi adamlaryň önünde baýramçylyklar bilen gutlaýar ýa gynanç bildirýär.

Bolýan döwletde beýleki ön akkreditirlenen wekilhananyň baştutany hökmünde duaýen bolýan ýurdyň däplerini adatyň, protokol tejribesini gowy bilýär. Şonuň üçin hem ol gelýän kärdeşlerine degerli maslahatlary we hödürnamalary berýär.

Diplomatik ranglar – bu aýratyn gulluk aty bolup, daşary işler wedomtwasynyň we daşary ýurtlardaky diplomatik wekilhananyň diplomatik personalyna berýär.

Şahsy diplomatik derejäniň berilmegi diplomatik işgäriň hünär ösüşini höweslendirmekden, onuň hünär häsiýetini artdyrmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanyň 1995-nji ýylyň 24-nji noýabryndaky Kanuna laýyklykda Türkmenistanda şu aşakdaky diplomatik ranglar belleniýär (jemi 7 madda):

- 1) Adatdan daşary we doly ygtyýarly Ilçi;
- 2) Adatdan daşary we doly ygtyýarly wekil;
- 3) Geňeşçi;
- 4) I-nji sekretar;
- 5) II-nji sekretar;
- 6) III-nji derejeli sekretar;
- 7) Attaş (1 madda);

Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Ilçiniň hem-de Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Wekiliň diplomatik ranglary Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan dakylýar.

Beýleki diplomatik ranglar Türkmenistanyň DIM-ň attetasion komissiýasynyň maslahaty esasynda Türkmenistanyň daşary işler ministri tarapyndan dakylýar (2 madda).

Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Ilçiniň, Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Wekiliň diplomatik ranglary Türkmenistanyň daşary ýurtlardaky diplomatik we gaýry wekilhanalaryň ýolbaşçylaryna, şeýle hem Türkmenistanyň DIM-ň ýolbaşçysyna we jogapkär işgärlerine dakylýar.

Aýratyn halatlarda, Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Ilçiniň, Adatdan daşary we Doly ygtyýarly

Wekiliň diplomatik raglary Türkmenistanyň ýokary döwlet häkimiýeti we dolandyryş edaralaryň jogapkär işgärlerine dakylp bilner (3madda).

Ataşeniň diplomatik rangy diplomatik gullukda azyndan bir ýyl işläne dakylýar. Nobatdaky diplomatik raglar III-sekretaryň we II-sekretaryň diplomatik ranglary babatynda azyndan iki ýyl, I-sekretar we geňeşçi babatynda azyndan üç ýyl Türkmenistanyň DIM-ň diwanynda (apparat) hem Türkmenistanyň daşary ýurtlardaky diplomatik we gaýry wekilhanalarda hem hünärini we gullugy üstünlikli geçene baglylykda diplomatik işgäre dakylýar (4madda).

Adatdan Daşary we Doly ygtyýarly Ilçiniň hem-de Adatdan Daşary we Doly ygtyýarly Wekiliň diplomatik rangy ömürlük dakylýar. Wezipeli adamlar Türkmenistanyň DIM-ň sistemasyndan pensiýa gidenlerinde olaryň beýleki diplomatik rangy özünde saklap galýar (6madda).

Adatdan Daşary we Doly ygtyýarly Ilçini, Adatdan Daşary we Doly ygtyýarly Wekili diplomatik ranglardan mahrum etmeklik Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan geçirilýär.

Beýleki diplomatik ranglardan mahrum etmeklik Türkmenistanyň DIM-ň attestasion komissiyasynyň hödürlemegi boýunça Türkmenistanyň daşary işler ministri tarapyndan geçirilýär (7 madda).

§ 5. Diplomatik ýeňillikler we eldegrilmesizlikler

Diplomatik ýeňillikler we edegrilmesizlikler – aýratyn hukuklar we ýeňillikler bolup, daşary ýurt

diplomatlaryna we bolýan döwletlerinde diplomatik wekilhanalara olara ýüklenen ygtyýarlyklary netijeli ýerine ýetirmeklik üçin berilýär. Immunitet (eldegirmesizlik latyn sözünden immunitus-bir zatdan azat bolmak) – bolýan döwletiň dolandyryş, jenaýat we raýat ýuridiksiýasyndan boşatmaklykdyr.

Ýeňillikler – bular ýönekeý daşary ýurtlylara berilmeýär.

Ýeňillikler we eldegirmesizlikler diplomatik institutynyň ösüşiniň tutuş taryhy döwründe dürli döwletleriň adatlaryny we däplerini nazara almak bilen emele gelendir. Gadymy Hindistanyň keramatly Kanunlary (Manunyň kanunlary) ölüm gorkusy bilen ilçä elgadyrmagy gadagan edipdirler. Sebäbi ilçä (olaryň missiýasyna uruş ýa-da parahatçylyk bagly bolupdyr) hudaýyň howandarlygynda bolýar, şonuň üçin hem ilçä el galdyran ýok edilmelidir.

Gadymy Gresiýada we gadymy Rimde ilçäniň şahsyýeti keramatly we eldegrilmesiz hasaplapdyrlar. Ilçäniň eldegrilmesizliginiň bozulmagy “halkara hukugynyň” bozulmagy hasaplanylýpdyr.

“Eger-de kim-de kim duşman ýurdyň ilçisine zyýan ýetirse, bu ýagdaýa halklaryň hukugynyň bozulmagy hökmünde garalýar, sebäbi hemme ilçiler keramatly şahslar diýilip ykrar edilýär”-diýip rim hukukçysy ilçilik eldegrilmesizligini düşündirýär.

Biziň döwrümüzde diplomatik wekilhananyň, olaryň baştutanynyň we işgärleriniň ulanýan ýeňillikleri we eldegrilmesizlikleri ikitaraplaýyn ylalaşyklar we köptaraplaýyn konwensiýalar bilen düzgünleşdirilýär. Olar doly suratda 1961ý Wena Konwensiýasynda beýan edilýär (oňa 140 döwlet gol çekdi). Käbir ýurtlarda Wena

Konwensiýasy milli kanunçylyga girizildi, käbirleri bolsa ýörite kanunlary kabul etdiler.

Diplomatik ýeňilliklerine we eldegrilmesizliklerine diplomatik personal eýedir: diplomatik wekilhananyň baştutany, wekiller, geňeşçiler, I,II,III sekretarlar, ataşeler, sekretar-arhiwçiler, söwda wekilleri, olaryň orunbasarlary, söwda geňeşçileri (ataşeler), goranmak boýunça ataşe we olaryň kömekçileri, ýörite ataşeler (ylym, medeniýet, press...). artykmaçlyklar we eldegirmesizlikler diplomatik işgärler bilen ýaşayan olaryň maşgala agzalaryna hem ýaýradylýar.

Diplomatlaryň we olaryň maşgala agzalarynyň diplomatik personalyna deňşililigini tassyklamak üçin DIM-i diplomatik kartoçkalary berýär. Bu resminamada şunuň eýesiniň ýeňilliklere we eldegrilmesizliklere eýedigini ýazylýar. Diplomatik kartoçkalarynyň berilmegine esas bolup diplomatik pasport hyzmat edýär, onda diplomatik wekilhananyň işgäriniň diplomatik derejesi görkezilýär.

1) Wena Konwensiýasy ýeňillikleriň we eldegrilmesizlikleriň 2 derejesini berkidýär: diplomatik wekilhananyň eldegrilmesizlikleri we ýeňillikleri we şahsy eldegrilmesizlikler we ýeňillikler, ýagny diplomatik wekilhananyň baştutanyna we onuň personalyna deňşli ýeňillikler we eldegrilmesizlikler.

Eldegrilmesizligiň **I-nji toparyna** wekilhananyň jaýynyň eldegrilmesizligi deňşlidir. Şeýle hem wekilhananyň resmi korrespondensiýasy eldegrilmesizdir, diplomatik poçtasy hem saklanmaga, açmaga deňşli däl.

Wena Konwensiýasynda diplomatik wekilhananyň döwlet, raýon we munisipal salgytlardan, ýygymlardan we paçlardan boşatmak halkara tejribesi hem tassyklaýar (diňe

belli bir hyzmatlar üçin – energiýa, gaz, suw, telefon)-muña *fiskal eldegirmesizligi* diýilýär.

Ondan başga-da 1961ý Konwensiýasy wekilhanalara birnäçe ýeňillikleri berýär. *Gümrük ýeňillikleri* Konwensiýanyň 36-maddasyna laýyklykda wekilhanalarda remi taýdan ulanyljak hemme zatlar paçlardan boşadýar we olary geçirmäge rugsat berýär. Ýene bir ýeňillikleriň biri hem akkreditirlenen döwletiň öz wekilhanasynyň jaýynda, şeýle hem diplomatik wekilhananyň baştutanynyň rezidensiýasynda, şeýle hem ulaglarda baýdagyny we nyşanyny ulanmaga hukugyň berilmegidir.

II-topara şahsy ýeňillikler we eldegrilmesizlikler degişlidir. Şolaryň ilkinjisi hem diplomatik wekilleriniň şahsy eldegrilmesizligidir. Diplomatik derejesi bolan diplomatik personal doly eldegrilmesizlikden peýdalanýar. Olary tussag etmek we saklamak bolmaz¹⁷. Döwlet olaryň howpsyzlygyny üpjün edýär. diplomatyň ýaşaaýyş jaýy (hatda, wagtlaýyn mysal üçin, oteldäki jaýy ýa-da sanatoriýadaky jaýy), emlägi eldegirmesizdir. Diplomat jenaýat, raýat, dolandyryş ýuridiksiýasyndan boşadylýar. Şol bir wagtyň özünde diplomat öz döwletiniň ýuridiksiýasynda bolýar.

Raýat öz ýurdunda eldegrilmesizlikden çäklendirilýär, ýagny bu ýagdaý diplomatyň resmi däl häsiýetde çykyş edýän ýagdaýyna degişlidir : 1) (вещный иск – talap arzasy), bolýan döwletiň territoriýasynda şahsy gozgalmaýan emläk bilen bagly talap arzasy;

¹⁷ S.S.Lukaşuk “Meždunarodnyye pravo”(osob.çast). Moskwa-2001ý, sah 60.

2) şahsy tarapyň üsti bilen amala aşyrylýan islendik işe degişli arzalar;

3) diplomatyň bolýan döwletinde öz resmi wezipelerinden daşgary amala aşyrylan islendik işi bilen bagly arzalar¹⁸;

Wena Konwensiýasy öz şahsy bähbidiň üçin islendik professional ýa-da kommersiýa işi bilen meşgullanmagy gadagan edýär (42 madda).

Diplomatyň jenaýat eden ýagdaýynda ol öz döwleti tarapyndan yzyna çagyrylýar we öz döwletiniň kanunlary boýunça jogapkärçilik çekýär¹⁹.

1997-nji ýylda ABŞ-nyň Moskwadaky Ilçihanasynyň II-nji sekretary M.B. bir zenana agyr şikesleri ýetirýär (maşyny bilen). M.B. dessine döwlet depramenti tarapyndan yzyna çagyrylýar. RF-nyň DIM-i ABŞ-nyň Ilçihanasyny M.B.-ň gitmegi bilen işiň ýapylmaýandygyny habar berýär. Derňew işiniň tamamlanmagy bilen döwlet departamenti habarly ediler. Günäniň subut edilen ýagdaýynda Russiýa degişli çäreleriň ulanylmagy üçin çykyş eder. Şeýle hem jebir çeken tarapyň ahlak we maddy zyýanyň öwezini dolmaga hukugy bar hem aýdýarlar.

Diplomat gümrük ýeňilliklerinden peýdalanýar. Onuň şahsy goşlary eldegrilmesizdir. Diňe getirmäge we çykarmaga gadagan edilen predmetleriň bardygyna düýpli esaslar bolan ýagdaýynda olary barlap bolar. Goşlar barada

¹⁸ L.M.Zaharowa, A.A.Korowalowa “Osnownoy diplomatiki konstitusionyý sluzhby”. Minsk-2001ý, sah58

¹⁹ S.S. Lukaşuk “Meždunarodnyý pravo” (osob.çast). Moskwa-2001ý, sah 62

diplomatyň özi ýa-da onuň wekili bolýar (Konwensiýanyň 34 maddasy).

1996-njy ýylyň aprel aýynda Butowo propusk geçmekde gümrükhana italýan firmasynyň geçirýän 3 sany italýan diplomatynyň goşlary barlanylýar. Maşyn barlananda geçmegi gadagan edilen sungatyň gadymy predmetleri tapylýar. Kotrabanda ele salynýar.

Diplomatyň maşgala agzalary hem (olar bilen bile ýaşayanlar) eldegrilmesizliklerden peýdalanýarlar (eger olar bolýan döwletiň raýaty bolmasalar). Diplomata berilýän ýeňillikler we eldegrilmesizlikler ony bolýan döwletiniň kanunlaryny hormatlamak borjundan boşadmaýar.

Diplomatik wekilhananyň işgärleriniň ýene bir ýeňillikleriniň birinden olaryň bolýan döwletleriniň territoriýasynda erkin (свобод.передвижение) geçmegi. Bolýan döwlet ýar.çak döwründe diplomatik ýeňilliklerden we eldegrilmesizliklerden peýdalanýan şahslara tiz wagtda ýurtdan gitmäge ýardam edýärler.

§ 6. Türkmen diplomatiýasynyň taryhy ösüşi

1991-nji ýylyň 27-nji oktaýabrynda Türkmenistan Garaşsyzlygyny aldy. 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Türkmenistan BMG-sy tarapyndan Bitarap döwlet diýilip yglan edildi.

Türkmenistanda “Açyk gapylar” syýasaty yglan edildi. Täsin ýerleriniň biri hem “Açyk gapylar” syýasatynyň orta asyr türkmen-de birnäçe gezek yglan edilipdir: “1603-nji ýylda Wenesiýa Türkmen-Sefewit döwletinden ilçi gelip, ol

Ýewropa döwletlerine şa Abbas I-iň hatyny gowşurypdyr. Şa hatynda Eýrandaky türkmen döwletiniň gapysynyň hristian döwletlerinden gelýänleriň hemmesi üçin açykdygyny görkezýär”. Edil şol döwürde Türkmen-Osman soltanlary “Ajaýyp Porta (Osman imperiýasy) kömek sorap gelýänleriň ählisi üçin açykdyr” diýen pikiri goldapdyrlar.

Biziň ata-babalarymyz XI asyrda Horezm, Horasan, Owganystan, Eýran< Azerbaýjan topraklarynda, Ermenistanyň, Gürjüstanyň, Yragyň, Siriýanyň, Palestinanyň çäklerinde we beýleki ýerlerde Beýik Türkmen-Seljuk imperiýasyny döretdiler.

Seljuk nesilşalugynyň ilkinji soltany Togrul begTürkmen özüniň häkimligine birleşdirilen ýurtlaryň ilatyny agyr sütemden hem-de üç ýyllyk salgytdan boşadypdyr. Orta asyr çeşmeleri türkmenleriň hemme ýerlerde özlerini ýerli begzadalarynyň, baýlarynyň zulumyndan halas ediji hökmünde garşy alandyklaryny belläpdirler.

XII asyryň ýazary Mihail Siriýaly “türkmen soltanlary hatda hristian ruhanylaryna-da howandarlyk edipdirler” diýip ýazýar.

Muhammet Togrul beg Türkmen “Halkyň halany” diýip atlandyrylypdyr, sebäbi onuň köşgüniň gapysy mydama adamlar üçin açyk bolupdyr.

Togrul beg Türkmeniň mirasdüşeri soltan Alp-Arslan Türkmen (1063-1072) hakynda orta asyr pars taryhçysy Sadr ed-din al Nusaýni şeýle ýazýar: “Haçanda soltan Alp-Arslan ýurdy dolandyrmakda özbaşdak bolanda we patyşalygyň tagtyny eýelände, ol özüniň tabynlygyndakylara adalatlylyk ganatyny gerdi we

rehimlilik hem-de jomartlyk etdi, ol özüne tabyndakylary (raýatlaryny) ýylyň dowamyndaky iki sany salgytdan (al-haraj we al-asli)boşatdy”.

Alp-Arslanyň ogly soltan Mälik şa Türkmen atababalarynyň däplerini dowam etdiripdir. Eýran, Siriýa, Arap, Horasan ýazarlary Mälik şa Türkmen hakynda “Gündogaryň adalatly hökümdary” diýip ýazýarlar.

Ermeni ýazary Kriakas Gandzakesi Mälik şa Türkmen hakynda şeýle diýipdir: “ol gysga döwrüň içinde dünýäni uruş we zorluk bilen däl-de, söýgi we parahtçylyk bilen özüne tabyn etdi”²⁰”

Türkmen soltanlary özlerini golastyndaky halklar bilen türkmenleriň özara gatnaşyklarynyň daşary syýasatynda uly ähmiýete eýedigine düşünipdirler.

Türkmen diplomatiýasynyň aýratynlygy welaýatlaryň içki gurluşyny saklap galdyrmakdan, üýtgetmezlikden, söwdany ösdürmekden, yslam dinini zorluksyz ýaýratmakdan hem-de umumy döwlet medeni ösüşinde hristian we ýahudy jemagatyny saklamakdan ybarat bolupdyr.

Türkmenleriň ençeme döwlet (Deli soltanlygy, Kutubaşhalar) döreden ýeri bolan uzakdaky we ajaýyp Hindistanda adalatly türkmen hökümdarlary şu günler hem ýatlanýlar. Şeýle döwletleriň birinde Beýik Mongollar imperiýasynda Akbar şanyň häkimligini mysal getirmek bolar (1556-1605). Akbar imperiýany döreden Baburyň agtygydyr. Akbar “hemmeler üçin parahatçylyk” diýen syýasaty ygylan edipdir. Onuň köşgünde musulmanlaryň, induslaryň, buddaçylaryň, ýahudylaryň in meşhur alymlary

²⁰ Ö.Gündogdyýew “Türkmen diplomatiýasynyň taryhy”, Aşgabat-2003ý, sah-8.

ýygnanypdyr. Akbar Uzyn Hasan Akgoýunly türkmeniň nesli, Sefewi şasy Abbas bilen çuň dostlukly gatnaşyklary ýola goýupdyr.

Deli soltanlygynyň türkmen hökümdarlary Şamsutdin Iltutmyşyň maslahatçysy Mübärek şa 13 asyrda şeýle ýazypdyr: “Bilip goý, öňki döwürde işler, jedeller ara alyp maslahatlaşmalaryň we parahatçylygyň kömegi bilen alyp barýarlar. Şonuň üçin hem hiç kim urşy, gandöküşligi islemändir. İşler bolsa, akyl-paýhas, parasatlylyk, bilim bilen alyp barypdyrlar. Dünýäniň ähli adamlary we halklary bu meselede pikirdeş bolupdyrlar”.

Şu günki türkmenler hem özleriniň ata-bablary ýaly milletara gatnaşyklarynyň, medeniýetiniň derejesini ösdürmegiň hötdesinden geldiler. Öz halkynyň däbini hormatlamaklyk, beýleki halklaryň diline, däp-dessurlaryna hormat goýmalydyr.

Diplomatik gatnaşyklarynyň haçan başlandygyny anyk aýtmak mümkin däldir. Türkmenleriň hem beýleki dünýäniň halklarynyňky ýaly gadymy taryhy bar. Diplomatik gatnaşyklar hem bu taryhda soňky orunlarda durmandyr. Türkmen diplomatiýasynyň gadymy taryhy şu güne çenli ýörite ylmy barlag işi hökmünde öwrenilmedi. Gadymy türkmen döwletleriniň (Turan, Sebit, Massaget patyşalyklary) diplomatiýasynyň özboluşly aýratynlyklary bolupdyr. Bu döwletleriň serheti birmeňzeş bolmandyr.

Türkmen taryhynyň ýaňy dörän döwürlerinde hemişelik diplomatik wekiller bolmandyr. Kähallatlarda türkmen wekilleri goňşy ýere ol ýa beýleki gepleşikleri geçirmäge iberipdirler.

“Diplomatik wekilhana – diplomatik wekiller tarapyndan dolandyrylýan, daşary gatnaşyklary alyp

barýan daşary ýurt guramalarydyr. Diplomatik wekilhana ilçä tarapyndan gözegçilik edilip ilçihana diýilip atlandyrylandyr, wekil ýa hemişeli işler ynanylan adam tarapyndan dolandyrylýşa wekilhana diýilýär.”

Gadymy diplomatiýanyň aýratyn hem harby ýagdaýda ähmiýetiniň ýokarlanandygyny we harby ýagdaýyň häsiýetine kesgitleýji täsir edýändigini unutmaly däl. Türkmenleriň ähli döwürlerinde-de gyşarnyksyz berjaý edip gelen in gowy diplomatiýanyň biri hem uruş hakynda garşydaşyna önünden habar bermegidir.

Türkmen diplomatiýasynyň taryhynyň dürli döwürlerinden mysallar:

Milady hasabyndan öňki 530-njy ýylda Turan massagetleriniň meşhur patyşasy Tumaryň Günbatar Türkmenistanyň ýerlerine çozup giren ahameni şasy Kuruş II-ä (Kire) çapar bilen iberen hatynda şeýle diýilýär: “Midiýalylaryň patyşasy! Öz meýliňden eliňi çek... Eger-de sen Massagetleriň üstüne çozmagy küýseýän bolsaň, derýanyň üstünden guryan köprüniň gurluşugyny bes et...” (Gerodot, b.e.öň V asyr).

Türkmenleriň duýduryş beriji hatlaryda (ultimatum) aýratyn ünsüňi çekýär. B.e.öň II asyrda hun hanlarynyň biri Hytaý imperatoryna şeýle hat ýazýar, ýagny Han döwleti nilen söwda etmek üçin serhetde uly derweze açmak isleýändigini, şeýle hem Han neberesinden bolan gyzy alasynyň gelýändigini aýdypdyr.

Türkmenleriň ilçä saýlaýyşlaryň barada-da gyzykly maglumatlar bar. Kowamuddin Abu Ali Hasan ibn Ishagyň (doglan ýyly 1018ý), döwürdeşleriniň goýan lakamy boýunça Nyzam al-Mülküň “Döwletiň düzgünleri” ajaýyp işi “Syýasatnama” (Döwlet dolandyrmak barasyndaky

kitabý) gelip ýetdi. Ol iki sany türkmen-seljuk soltanlary Alp-Arslan Türkmeniň(1063-1072) we Mälik şa Türkmeniň (1063-1072) beýik wezir bolupdyr. Nyzam al-Mülk ajaýyp eseriniň “Ilçiler we olaryň edim-gylymlary hakynda” diýen 21-nji babynda şeýle diýipdir: “Ilçi bolmak üçin şolaryň hyzmatynda bolan, batyrgaý gürläp bilýan, ýöne az gepli, köp syýahat eden, her bir ylymdan baş çykarýan, ýatkeş, ätiýaçly, öz mertebesini bilýän, görk-görmekli bolmak gerekdir. Bu aýdylanlaryň üstesine ol danyşment, akyly goýalşan adam bolsa bu has ynamdar bolar. Eger ýarag tutup bilýän bolsa muňa ýetesi zat ýokdur. Munuň özi biziň adamlarymyzyň hemmesi şeýle kişilerdir diýildigini aňladýar. Eger ilçi pygamber neslinden bolsa, bu-da biçem däl, sylag-sarpasy, asylzadalygy üçin oňa uly hormat goýular. Ilçi patyşanyň edim-gylymlarynyň, pähim-paýhaslylygynyň aýnasydyr ”.

Ilçiler mydama adatdan daşary hukuklardan, eldegirmesizliklerden we hormatdan peýdalanýarlar. Ilçi iberilen tarapyň wekillerini näçe çalt we dabaraly garşylansa, oňa türkmen döwletine bolan hormat diýilip düşünişdirler. Mysal üçin, hytaýlaşan türki Li Ýuana (Tan nesilşalygyny döreden) Hytaý tagtyna çykмага kömek eden ilçi Sabyrhan şa tarapyndan 613-nji ýylda bolan kabul edilişik dabarasy wagtynda imperatoryň ýanynda oturypdyr.

Türkmen ilçileriniň ýanlarynda tapawutlanan nyşanlary we hormat hatlary bolupdyr. Gadymy türki halklarynda “...kagyzdaky buýrugyň ýerine, ujynda altyn naýzasy bolan ýaý we mumdan edilen möhür bolupdyr” diýip hytaý çeşmeleri belleýär.

Orta asyr türkmen döwletiniň ösmegi we berkemegi bilen daşary syýasat işleri has-da janlanypdyr. Diňe goňşy döwletler bilen däl, eýsem uzakdaky döwletler bilen hem aragatnaşyklar ýola goýulypdyr.

Türkmenler diplomatik gatnaşyklarynyň täze görnüşlerini ele alypdyrlar. Akgoýunly Türkmenler (XV asyr) we Sefewi (XVI-XVIII asyrlarda) türkmen döwletiniň diplomatiýasy barada birnäçe maglumatlar bar. Düzümine Azerbajanyň, Ermenistanyň, Kürdüztanyň, Yragyň, Günbatar Eýranyň, Gürjüstanyň bir bölegi girýän Akgoýunly Türkmenleriň hökümdary Uzyn Hasan beg Türkmen (1453-1478ýý) Ýewropada örän tanymal adam bolupdyr. Azerbaýjan taryhçysy Ýa.A. Mahmudowyň belleýşi ýaly: “Akgoýunly döwleti G.b Ýewropa, Ýakyn we Orta G.d ýurtlary bilen gatnaşykda wajyp ähmiýete eýe bolupdyr. Akgoýunlylaryň diplomatik aragatnaşyklary Wenesiýa respublikasy, Beýik Moskwa knýazlygy, Altyn Orda, Polşa, Burgundiýa, Neopolitan korollygy, Ridios, Kipr, Garaman begligi, Müsür, Hindistan we beýleki köp döwletler bilen has-da giň gerime eýe bolupdyr. Beýleki Ýewropa döwletleri Tebrizde (Akgoýunlylaryň paýtagt şäheri) yzgiderli diplomatiki gepleşikler alyp barypdyrlar”.

XVIII asyryň başyna çenli Türkmen-osman imperiýasynyň daşary ýurtlarda hemişelik Wekilhanalary bolmandyr, muňa garamazadan Ýewropa döwletleriniň Stambulda hemişelik konsullyklarynyň bolandygyny belläp geçilýär.

1793-nji ýylda Ýewropanyň önünde baryjy baş döwletlerinde osmanly türkmenleriň hemişelik diplomatik wekilhanalary açylýar. Ilki şeýle wekilhana Londonda

Georgiý III-iň köşgünde açylýar. Osmanly ilçiler ýurdy doly derejede öwrenmek üçin anyk görkezmeler alypdyrlar.

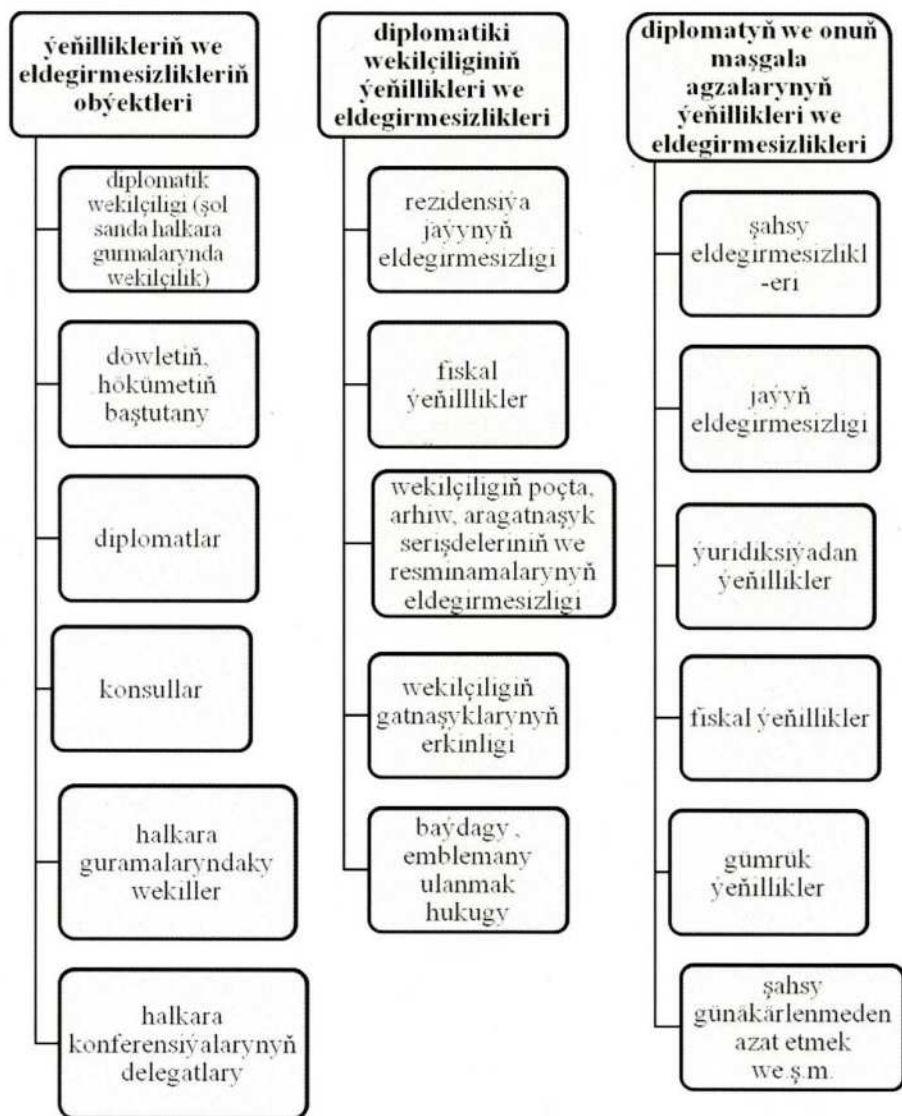
Türkmenleriň diplomatik däpleriniň çuň, özboluşly görnüşi we gadymy taryhy bolandygyny bellemelidiris. Türkmenleriň ata-babalarynyň ösen döp-dessurlaryndan belli bolşy ýaly, diplomatiýa zerur ýöriteleşdirilen iş bolup, ol geçmişde beýik we güýçli türkmen döwletiniň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Edebiýatlar:

1. Блищенко И.П. Дипломатическое право, Москва 1990г.
2. Курс международного право В7 томах – Т.4, Москва 1990г.
3. Демин Ю.Г. Статус дипломатических представительств и их персонала. Учебное пособие. Москва 1995г.
4. Действующее международное право В3 томах. Т3. Москва 1996г.
5. Ö.Gündogdyýew „Türkmen diplomatiýasynyň taryhy“, Aşgabat, 2003 ý.

Diplomatik ýeňillikler we eldegrilmesizlikler

Diplomatik ýeňillikler we eldegrilmesizlikler

Konsullyk hukugy

§ 1. Konsullyk gatnaşyklary. Konsullyk hukugynyň çeşmeleri

Häzirki döwürde halkara gatnaşyklary we halkara hukugy özüniň köpdürliligi bilen tapawutlanýar. Döwletler biri-biri bilen aragatnaşyk saklaman hereket edip bilmeýär. Islendik döwlet başga bir döwlet bilen özüniň daşary syýasatynyň üsti bilen gatnaşygy amala aşyrýar.

Diplomatik we konsullyk gatnaşyklar dürli pudaklarda. Çäklerde hereket edýär.

Konsullyk gatnaşyklar - döwletleriň, hökümetleriň we ýörite daşary gatnaşyklarynyň edaralary bilen hakyky gatnaşyklardyr. Olar harby däl çäreleri, daşary syýasatyň dürli serişdeleri bilen häsiýetlendirilýär. Olar döwletleriň hususy we daşary ýurtdaky ýuridiki we fiziki şahslaryň garalmagyna gönükdirilendir.

Konsullyk gatnaşyklaryny – halkara syýasy gatnaşyk hökmünde görkezip bolar. Konsullyk gatnaşyklarynyň kadalary ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn şertnamalar we ylalaşyklar arkaly dikeldilýär. Hemme döwletleriň konsullyk işi we konsullyk gatnaşyklary häzirki zaman ösüşinde Konsullyk hukugy bilen häsiýetlendirilýär.

Konsullyk hukugy – bu halkara hukugynyň ýörelgeleriniň we kadalarynyň jemi bolup, halkara hukugynyň subýektleri bulary ulanýarlar we salgylanýarlar.

Konsullyk gatnaşyklary diplomatik gatnaşyklaryna garanyňda häzir döredi. Olaryň emele gelmegi we ösmegi ilkinji nobatda halkara söwda we deňizdäki söwda bilen

baglanyşyklydyr. Döwlet tarapyndan bellenen konsullar öz ýurdunyň täjirlerine (eger olar daşary ýurdyň territoriýasynda bolsalar) kömek etmäge borçly bolupdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen konsullaryň işi, olaryň ýerine ýetirmeli wezipeleri köptaraplaýyn häsiýete eýe bolupdyr. Şeýlelikde, konsullaryň taryhy döreýşi häzirki döwürde-de öz häsiýetini esaslandyrýar.

Konsullyk hukugy - döwletiň arasyndaky konsullyk gatnaşyklary kadalaşdyrýan, şol sanda konsullaryň statusyny we wezipelerini kesgitleýän halkara hukuk kadalarynyň jemidir.

Konsullyk hukugy öz gezeginde halkara hukugynyň bir pudagy bolup durýar. Çeşmeler bolup esasan şular çykyş edýär:

1. Köptaraplaýyn halkara şertnamalary. Häzirki zaman konsullyk hukugynyň esasy çeşmesi bolup durýar. Konsullyk hukugyna degişli esasan üç sany konwensiýany görkezmek bolar:
 - 1) Konsullyk çinownikleri hakyndaky 1928ý Gawana Konwensiýasy.
 - 2) Konsullyk funksiýalary (wezipeleri) hakyndaky 1911ý Wenesuela Karakass Konwensiýasy,(5 sany latyn Amerika ýurtlarynyň (Boliwiýa, Kolumbiýa, Ekwador, Perzi, Wenesuela, Karakass)).
 - 3) Köp ýyllaryň dowamynda toplanan konsullyk tejribesine esaslanyp 1963ý Wena Konwensiýasy, ýagny “Konsullyk gatnaşyklar” baradaky resminamany kabul etmäge rugsat berildi. Bu Konwensiýa 18.03.1967ý güýje girdi. Türkmenistan bu Konwensiýany 18.06.1996ý kabul etdi, 18-25.09.1996ý güýje girdi.

2. Halkara adaty (däp-dessur) hem konsullyk hukugynyň esasy çêşmesi hasaplanylýar. Sebäbi konsullyk gatnaşyklary gadymy döwürlerde ýola goýulyp başlandy. Soňra orta asyrlarda , täze zamanda we XX asyryň başlaryna çenli däp-dessur esasynda ýola goýuldy. Häzirki wagtda halkara däp-dessurlary konsullyk hukugynyň çêşmesi hökmünde döwletleriň arasynda gatnaşyklary ýola goýmaga kömek edýärler.

Halkara däp-dessurlaryndan halkara adatlaryny tapawutlandyrmak gerekdir, bu kada döwletleriň hemmesi ýa-da birnäçesi tarapyndan ulanylýar. Mysal üçin, halkara seremonialynyň düzgünleri, diplomatik etiketiň görnüşleri, deňiz salýutlarynyň kadalary – bularyň hemmesine ýuridik borçnama hökmünde garalmaýar.

Şeýle hem konsullyk hukugynyň çêşmesine konsullyk hukugyny düzgünleşdirýän döwletiň içerki namalary hem degişlidir. Konsullyk hukugynyň işini düzgünleşdirýän halkara we içerki hukugyň kadalary hemişe biri-birine täsir edýärler.

Türkmenistanyň konsullygyna degişli kanunlary: “Türkmenistanyň raýatynyň Türkmenistandan gitmeginiň we gelmeginiň tertibi” hakyndakky Kanun 15.06.1995ý , “Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky” Kanun 30.09.1992ý, “Türkmenistanyň daşary ýurt Konsullyk edaralary hakyndaky” Kanun 18.06.1996ý we beýlekiler.

§ 2. Konsullyk institutynyň taryhy döwürlerde ösüşi

Konsullar institutynyň taryhy jemgyýetiň belli bir synp gurluşy bilen berk baglanyşykly bolupdyr.

Konsulluk institutynyň ilkinji alamatlary eýýäm gul eýeçilik eýýamynda emele gelýär. Onuň emele gelşi halkara gatnaşyklarynyň ösmegi we esasan hem söwdanyň, deňizde ýüzmeklik bilen bagly bolup, olar halkara hukugy taýdan resmileşdirilmäge mätäç bolupdyr. Bizde gelip ýeten resminamadan görnişi ýaly, gul eýeçilik döwründe halkara hukugynyň halkara hukugynyň esaslary uruş deňizde ýüzüslere, söwda, syýasy gatnaşyklaryna degişli bolupdyr.

Konsullar instituty hemişelik ilçihanadan has irräk döräpdir, şonuň üçin hem oňa halkara hukugynyň in gadymy institutynyň biri diýilip aýdylýar.

Gadymy dünýäde daşary ýurtlylaryň hiç hili hukugy ýa-da goragy bolmandyr. Olara duşman hökmünde garalypdyr. Mysal üçin, Manunyň kanunlary boýunça (b.e.öň I asyr hindi ýadygärligi) daşary ýurtly bilen gatnaşyklar üçin berk jezalandyrylypdyr. Bu bolsa belli bir halklar bilen gatnaşyklary alyp barmagy kynlaşdyrypdyr.

Konsulluk institutynyň watany diýilip Gresiýa we Rim hasaplanypdyr. Bularyň daşarky gatnaşyklary beýleki döwlet-şäherler (polisler) bilen bolan söwda gatnaşyklaryny kesgitläpdir. Gresiýa we Rim koloniýalary basyp almaga ymtylypdyrlar, köp uruşlary alyp barypdyrlar, syýasy we ykdysady bähbitlerinden ugur alyp beýleki ýurtlar bilen gatnaşyklary ýola goýupdyrlar.

Daşary ýurtlylar şäheriň abraýly raýatlaryna howandarlyk edip bermekligi baradaky haýyşy bilen

ýüzlenipdirler. Abraýly raýatlar - proksenler olar barada alada etmekligi we goramaklygy hakyndaky borçlary üstlerine alypdyrlar. Proksenler meýletin ýagdaýda borçlary alypdyrlar we olaryň (daşary ýurtlylaryň) ýygnaklara gatnaşmaklygy baradaky towakganamalar bilen çykyş edipdirler. Prokseniýa instituty (myhmansöýerlik) b.e.öň V asyrdan has giň ösüşe eýe bolýar. Ýagny, grek-pars uruşlaryndan soň Polestinanyň arasyndaky gatnaşyklar azdan-azdan durnukly ýagdaýa eýe bolýar. Eýýäm bu döwürde prokseniýa şertnama görbüşinde resmileşip, ikitarapyn hem teklibi bolup bilýär hem eken. Ýöne, proksen bolup diňe geňeşiň resmi karary we polisiň ýygnaýy esasynda bolup bilýär eken. Prokseniýa baradaky Dekret (geňeşiň we halkyň adyndan) daş plitaň (stela) ýüzünde ýazylyp, Hudaýlaryň goragynda saklanýar diýip hasaplapdyrlar. Proksen bellenede döwlet onuň şäherine hat ýa-da Dekretiň nusgasyny (döwletiň möhri bilen käwagt şäheriň gerbi bilen) iberýär eken.

Proksen bolup öz ýurdunda belli, meşhur, abraýly adamlar bellenýär eken. Mysal üçin, filosof Demosfen, taryhçy Fukided we beýlekiler.

Amerkan halkara hukukçysy Lýuk T. Li öz işinde 78-den gowrak grek polisiniň prokseniýa institutyndan peýdalanýardy diýip belleýär.

Proksenleriň wezipeleri örän giň bolupdyr. Olar daşary ýurtly wesýetnama düzende şaýat bolup çykyş edipdirler, daşary ýurtly täjirlere kömek edipdirler, olara buthanalarda dini däplerini ýerine ýetirmeklerine ýardam edipdirler. Proksen şäher-döwlet babatynda ahlak borçlary öz üstüne alypdyr. Prokseniň üsti bilen diplomatik gepleşikler alynyp barylýpdyr. Prokseniýa şäher-

döwletleriniň arasynda söwda, syýasy, medeni gatnaşyklarynyň ösmegine we antik Gresiýanyň durmuşynda wajyp orny eýeläpdir.

Gadymy Rimde bolsa patronlar daşary ýurtlylaryň hukuklaryny we azatlyklaryny gorapdyrlar. Edil gadymy Gresiýada bolşy ýaly gadymy Rimde hem daşary ýurtlylaryň hiç hili hukuklary bolmandyr. Ilkibaşda daşary ýurtlylar öz islegleri boýunça howandar saýlapdyrlar, soňra bu hukuk Rim häkimiýetine-senata geçipdir. Daşary ýurtlylara bolsa senat tarapyndan bellenen howandarlaryndan (patron) saýlamaklyk galypdyr. Şeýdip patronat instituty döräpdir. Patresiý maşgalasynyň belli wekilleri patron saýlanypdyr. Mysal üçin, Siseron Sirakuzyň, Sezar-Hios ada-ň, Pleniý-kiçi-Betikanyň patronlary bolupdyrlar.

Gadymy Rimiň patronlarynyň borçlary proksenleriňki bilen meňzeş bolupdyr. Rimiň we beýleki şäherleriň arasynda söwdanyň giňelmegi daşary ýurtlylara belli bir hukuklaryň berilmeginiň zerurlyklaryny ýüze çykarýar. Rimde b.e.öň III asyrlarda daşary ýurtly pretonlaryň instituty döredilýär (rim raýatlygy ýok adamlar-peregrin). Pretor bir tarapyndan daşary ýurtly bolan jeddeleri çözmäge borçly bolup, atlylardan ýa-da ýönekeý adamlardan bellenipdir. Ediktler (pretorlar tarapyndan kabul edilen) rimlileriň we peregrinleriň, peregrinleriň öz arasyndaky gatnaşyklaryny düzgünleşdiripdir.

Grek proksenleri we Rim pretorlary gul eýeçilik döwründe häzirki zaman konsullaryna mahsus wezipeleri ýerine ýetiripdirler. Mysal üçin, şol döwletiň raýatlarynyň goragy we olara kkömek bermek.

W.L.Lonçow bolsa “bu gadymy konsulluk edaralary häzirki zamandakylaryň profitipi we başlangyjydyr esasynda proksen institutynyňky, çünki häzirki grek konsulluklaryny proksen diýip atlandyrypdyrlar” diýip belleýär. Bu nukdaýnazary G.I.Tunkin hem goldap şeýle belleýär “Gadymy Gresiyada daşary ýurtlylara howandarlyk instituty (prokseniýa) häzirki zaman konsulluk hukugynyň profitipi boldy”.

Şeýlelik bilen gadymy döwründe konsulluk hukugynyň emele gelmegi, döwletleriň döremegi, söwda we deňizde ýüzmekligiň ösmegi, polis-döwletleriň arasyndaky ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklar bilen baglydyr.

Bularyň hemmesi gul eýeçilik döwründe konsulluk hukugynyň aýratynn kadalarynyň döremegine şaýatlyk edýär.

Konsulluk hukugynyň kadalarynyň emele gelmegine belli hukukçylar, folisoflar, taryhçylar uly üns beripdir: Siseron, Tit Liwiý, Sokrat, Platon, hytaý filosofy Lao-Szy we beýlekiler. Rimde ilkinji gezek “halkara hukugy (jus-gentium)” emele gelýär, bu bolsa Rimiň daşary ýurt döwletlerini şeýle hem rim raýatlarynyň daşary ýurtlylar bilen gatnaşyklary düzüpdir.

Feodalizm döwri üçin halkara hukuk gatnaşyklarynyň ösen derejesi mahsus bolupdyr. Feodalizm häli-şindi bolýan uruşlar we özara dawalar, döwlet emele gelmeleriniň gowşaklygy (durnuksyzlygy) bilen häsiýetlendirilipdir.

Söwdanyň has çalt ösmegi daşary ýurtly täjirleriň we deňizde ýüzüjileriň bähbitlerini arayan täze institutlarynyň

döremegine getirdi. Şol döwürde täjirler ýa-da söwda kazyýetleri (sudlar) emele geldi we olar daşary ýurtly täjirleriň arasynda ýüze çykýan jeddeleri çözüär eken. Bu kazyýetler daşary ýurtlylaryň işine olaryň milli kanuna laýyklykda goraýan ekenler.

Ondan başga-da *territorial-söwda kazyýetleri* barada hem maglumatlar bar. Bulara *konsulluk kazyýeti* kazylaryna bolsa, *konsullar* diýilýär eken. Bu kazyýetler esasan ýerli häkimiýet tarapyndan ýerli kazylarda düzülip, olar daşary ýurtly täjirleriň we öz ýurdunyň täjirleriniň arasyndaky jeddeleri çözüpdirlir.

Italiýada, Ispaniýada, Fransiýada we beýleki ýurtlarda ýörite kazylar bolup, olar *konsul* diýilip atlandyrylypdyr: täjirleriň konsuly (consuls d'outre mer); arhikonsullar (archiconsuls); täjirçilik konsullar (consuls de commerce);

Söwda kazyýetleri esasan söwda şäherlerinde döräpdir. Ilki bilen olar Hytaýda (VIII asyr), Hindistanda we arap ýurtlarynda (IX asyr), XI asyrda Fransiýanyň g.o şäherinde, XIII asyrda Ispaniýada, XIV we XV asyrlarda D.g Ýewropanyň deňiz şäherlerinde döräpdir.

Italiýanyň şäherlerinde konsullar baýlygy bolan we söwda gatlagyna degişli adamlardan saýlapdyrlar. Söwda kazyýetleri Italiýada, Wenesiýada, Genuýada, Messinede bolupdyr. Deňiz konsullugy Pizada, Tirada, täjirleriň konsullugy Zukkada, Modende we Rimde bolupdyr.

XI-XII asyrlarda haçly ýörişleriň täsirinde konsullar instituty giň gerim alýar. Siriýadaky we Polestinadaky ilkinji konsullykar haçlylaryň ýeňşidir.

XIII asyrda Gündogarda haçlylaryň häkimiýetiniň ýykylmagy esasynda Ýewropada döwletler bähbitlerini saklamak üçin olara faktoriýalary berip, Gündogaryň

döwletleri bilen şertnamalary baglaşyp, onda özleriniň konsulluklaryny döretmäge hukugyny berkidipdirler. Mysal üçin, Wenesiýa bilen Müsüriň arasyndaky şertnama (1238ý), Aragon we Tunis (1285ý), Genuýa we Müsür (1290ý).

XI-XVI asyrlarda Ýewropanyň hemme döwletleriniň daşary ýurtlarda konsulluklary bolupdyr. Eýýam bu döwürde çenli konsulluk gullugynyň ? boýunça milli kanunlarynyň ýygyndysy döredilipdir. Mysal üçin, Amalfitanyň Tabulasy (Amalfi ş, kanunlar ýazgysy XII asyr), Oleron kadalar Lýubek şäheriniň Kodeksi, Wistiniň deňiz kanunlary....

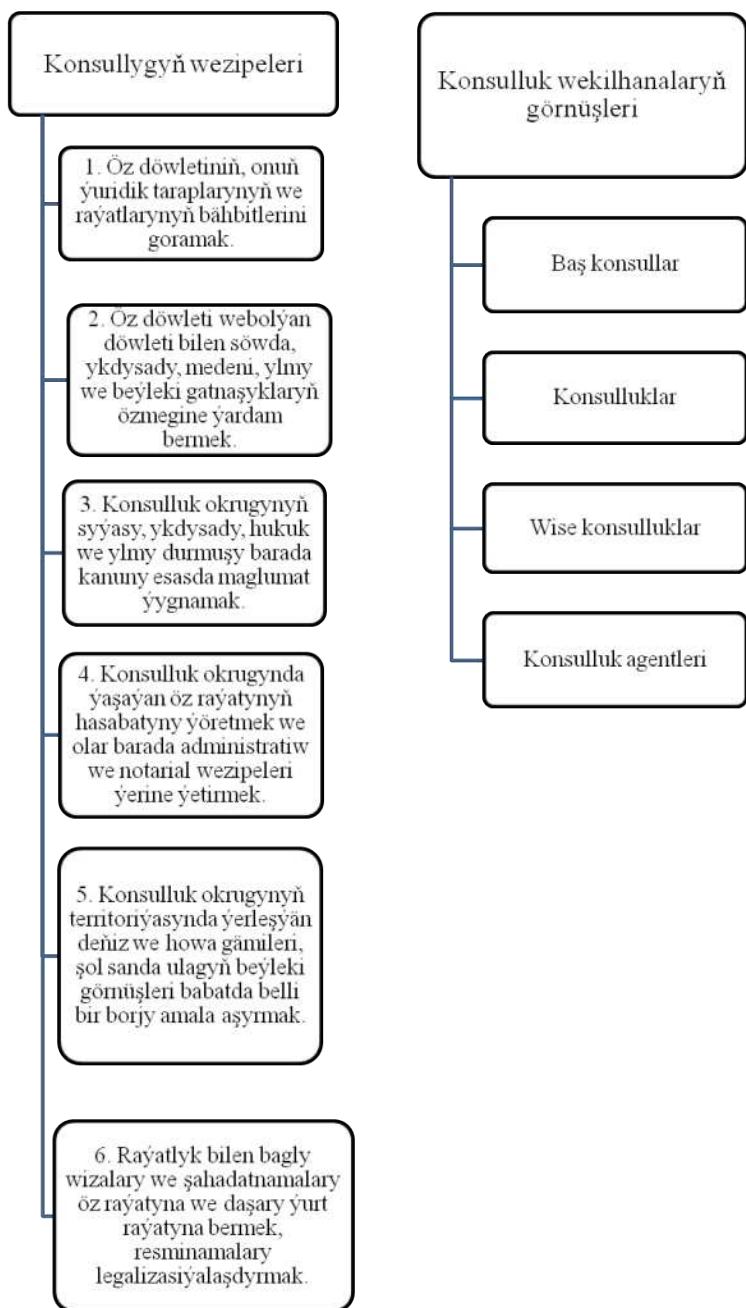
Şu we soňraky döwletlerde döwletler konsulluk şertnamasyny baglaşyp başlapdyrlar. Ilkibaşda olar hristian döwletleri we musulman monahlarynyň arasynda baglaşyp, “kapitulýasiýa” diýip atlandyrypdyrlar, bular konsullaryň ähmiýetini we güýjüni artdyrýar. Genuýa (1453ý), Wenesiýa (1454ý) we Fransiýa (1535ý), Turkiýe bilen kapitulýasiýa gol çekilýär. Bu şertnama boýunça olaryň Konsy Türkiýede öz raýatlarynyň üstünden raýat we jenaýat ýuridiksiýalaryna hukuklary bardyr. Orta asyrlarda Ýewropa döwletleri özleriniň raýatlaryny. Söwdalaryny.... goramak üçin konsullyň hyzmatyndan peýdalanyypdyrlar.

Konsulyň öz borjuny ýerine ýetirmek üçin territoriýanyň, häkimiýetiň razylygy gerek bolýar. Bu razylyk aýratyn resminamada berilýär. Gündogarda bu – reminama berat, Günbatarda – bulla, diplom, priwilegiýa (artykmaçlyk) diýilýär. Konsullugyň dürli atlary bolýar: olar baş konsulluklara, konsullara we wisa konsullara bölünýärler.

Soňraky döwürde, ýagny kapitalizm döwründe konsulluk hukugy has ösüp başlapdyr. Konsulluk wekillikleriniň açylmagy konsulluk gullugynda reforma geçmekligini talap edip başlapdyrlar. Bular ýaly reformalar Russiýada (1820ý), Angliýada (1825ý), Fransiýada (1883ý) geçirilýär. Konsulluk Düzgünnamasy Sardiniýada (1815ý), Russiýada (1820, 1858, 1893ý), Daniýada (1824ý), Braziliýada (1834ý).

Şeýlelik bilen, XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda buržuaz döwletlerinde konsul bolýan döwletleriň ähli territoriýasynda konsulluk işini amala aşyrmak, konsulluk derejesiniň bitewi ulgamynda bellemeklik mahsusdyr. (konsulluk dereje – baş konsul, konsul, wise-konsul, konsul agenti).

XVIII-XIX asyrlarda we XX asyryň başlarynda konsulluklaryň sany artyp başlady, konsulluk gullugy döreýär, konsulluk düzgünnamasy kabul edilip başlanypdyr. XX asyryň başlarynda ilçihanalarda konsulluk bölümlerini döretmeklik tejribesi giň gerim alýar. Hut şu döwürde hem köptaraplaýyn häsiýetli ylalaşyklar baglaşylýar (1928ý Konsulluk çinowigi hakynda Gawana konwensiýasy), Milletler Ligasy boýunça konsulluk hukugynyň kodifikasiýasy başlasa-da netijesiz gutarýar, konsullaryň syýasy wezipeleri çylşyrymlaşýar.

Daşary ýurtlardaky söwda wekilhanalary¹

Söwda wekilhanalary döwletiň daşary ýurtda wekilçilikli edarasy bolup, şu döwletiň daşary söwda çygryndaky wezipeleri amala aşyrýar. Söwda wekilhanalary daşary gatnaşyklaryň edarasy hökmünde halkara tejribesini Sowet döwleti tarapyndan girizildi.

Söwda wekilhanasy bolýan döwletde diplomatik wekilhananyň düzüm bölegi bolup durýar. Özünüň işini ilçiniň umumy ýolbaşçylygynda amala aşyrýar. Söwda wekilhana hökümet tarapyndan belenilýän söwda wekili ýolbaşçylyk edýär

§ 3. Türkmenistanda konsullyk gullugynyň döredilmegi

1944-nji ýylda Daşary İşleriniň Halk Komissarlygy (soýuz respublikalaryň) döredilýär. Soňra ol 1946-njy ýylda Daşary İşler Ministrigine öwrülýär. DIM-iň döredilmegi BMG-ň hataryna girmeklik bilen baglydyr. Şonuň bilen bir wagtda respublikalaryň milli goşunlary hem döredilýär. Ýöne 16 soýuz respublikalardan diňe ikisi BMG-nyň hataryna kabul edilýär, Ukraina we Belorussiýa (olar hem II-jahan urşuna gatnaşyjylar hökmünde). Galan respublikalar SSSR-iň hatarynda BMG-na girdiler. SSSR-iň DIM-iň hereket eden döwründe TSSR-de konsullyk gullugynyň düýbi tutuldy(esasan hem protokol pursat).

Häzirki döwürde Türkmenistanyň konsullyk gullugynyň işi şu aýratynlyklar bilen baglydyr:

- 1) 27.10.1991ý syýasy garaşsyzlyga eýe bolmak;
- 2) 18.05.1992ý Baň Kanunyň kabul edilmegi;
- 3) Daşary syýasaty amala aşyrmak – BMG-a kabul edilmek;
- 4) Açyk gapylar syýasaty 10.07.1992ý;
- 5) 12.12.1995ý Bitaraplyk statusyna eýe bolmak;

Konsullyk işiniň giňelmegi beýleki döwletler bilen ynsanperwerlik, medeni... we beýleki gatnaşyklaryň ösmegi bilen düşündirilýär.

Döwletleriň arasyndaky hemmetaraplaýyn gatnaşyklaryň ösdürilmegi konsullyk edaralarynyň netijeli işlemegine köp derejede baglydyr. Häzirki wagtda bizde “ Türkmenistanyň daşary ýurtlardaky konsulluk edaralary hakyndaky” Kanun hereket edýär. şu Kanun

Türkmenistanyň, onuň raýatlarynyň we edara görnüşli taraplaryň, daşary ýurtlardaky konsullyk edaralarynyň işiniň, olary açmagyň we hereketiniň hukuk esaslaryny kesgitleýän resminama bolup durýar. Şonuň bilen birlikde şu Kanun Türkmenistanyň DIM-iň merkezi edarasynyň, onuň ýurdumyzyň welaýatlarynda, aýry-aýry şäherlerde we etraplarda, şeýle hem beýleki käbir ýerlerde indi birnäçe ýyldan bäri konsullyk gullugy işläp gelýär. Şol gulluklaryň we olaryň işgärleriniň hukuk ýagdaýlaryny kesgitleýän Konsullyk jem kanunlary taýýarlamak zerur bolup durýar. Şonuň bilen baglylykda, konsullyk – rugsatnama çygryndaky hukuk namasyny bir ýere jemlemek belenilýär. Şu işi amala aşyrmak üçin konsullyk gatnaşyklary hakyndaky Wena Konwensiýasynyň (1963ý) ýörelgelerine laýyklykda, konsullyk hereketini ýerine ýetirmek baradaky ähli kanunlar hökümet we pudaklaýyn hukuknamalaryny toplamak hem-de şolaryň arasynda geljekde konsullyk jem kanunyny taýýarlamak göz önünde tutulýar.

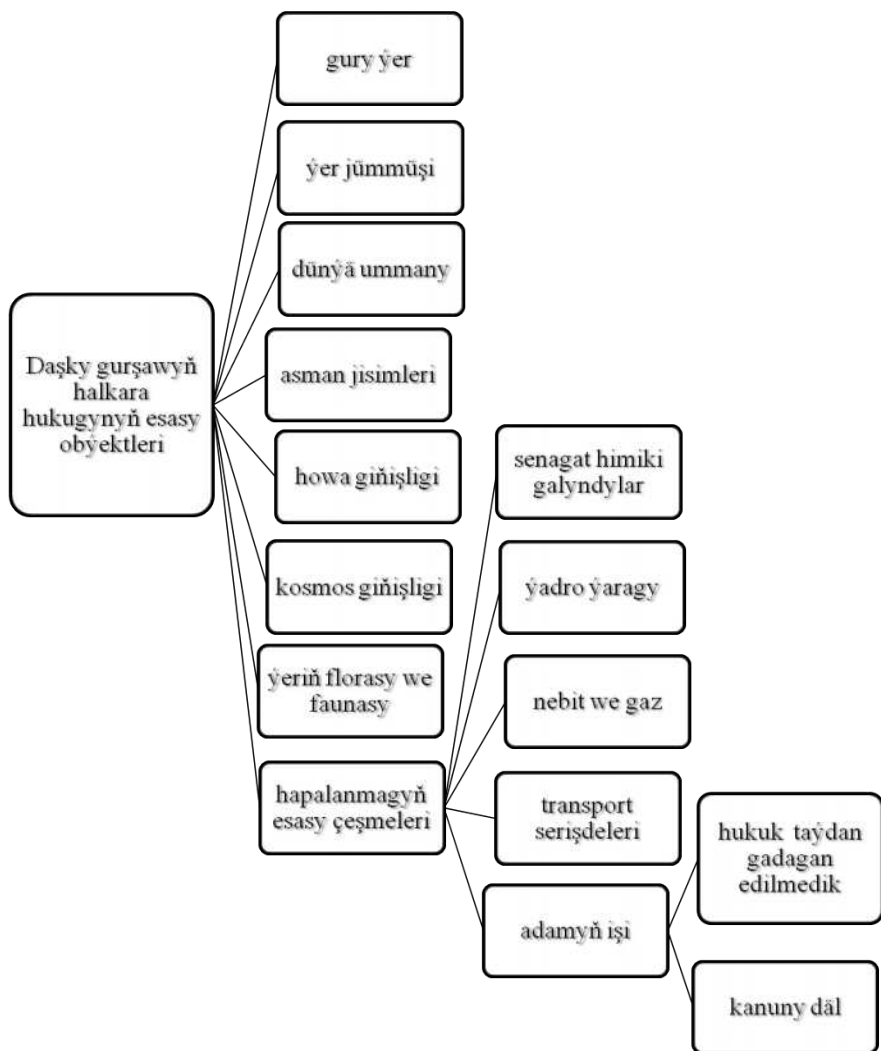
Türkmenistanyň daşary syýasatynyň baş ugruna laýyklykda, onuň şu babatdaky esasy wezipeleri şulardan ybaratdyr:

- 1- döwlet öz ygtyýarlygyny gorap saklamak we pugtalandyrmak; halkara gatnaşyklarynda öz täsirini we ähmiýetini artdyrmak;
- 2- döwlet içerkî ösüşi üçin mümkingadar amatly daşary syýasat şertlerini döretmek;
- 3- Türkmenistanyň milli bähbitlerini diplomatik gatnaşyklarynyň halkara tejribesinde emele gelen ähli serişdeler arkaly goramak we durmuşa geçirmek;

- 4- Ýurdyň howpsyzlygyny syýasy diplomatik serişdeler bilen üpjün etmek;
- 5- ähli daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen deňhukuklylyk we birek-birege sarpa goýmak, özara peýdalylyk esasynda işjeň hyzmatdaşlygy ösdürmek;
- 6- daşary syýasat babatda hereketiň halkara hukugyna we BMG-ň Tertipnamasyna doly laýyk gelmegini üpjün etmek.

Edebiýatlar:

- 1.Бобылев Г.В, Зубков Н.Г.Основы консульской службы, Москва 1986г.
- 2.Ильин Ю.Д.Основные тенденции в развитии консульского права, Москва. 1969г.
- 3.Плотникова О.В.Консульские отношения и консульское право. Учебник для вузов, Москва 1998г.

Daşky gurşawyň halkara- hukuk goragy

§ 1. Daşky gurşawyň halkara-hukuk goragy barada düşünje we onuň ýörelgeleri

Daşky gurşawyň halkara-hukuk goragy halkara hukugynyň täze, ösmegini dowam etdirýän pudaklaryň biridir. Bu pudak ýörelgeler we kadalar ulgamydyr. Halkara daşky gurşawyň hukugyny düzgünleşdirýän predmeti bolup, daşky gurşawy goramak ýa-da rasional (netijeli) ulanmak boýunça halkara gatnaşyklary çykyş edýärler. Häzirki döwürde daşky gurşawyň halkara-hukuk goragynyň 4 esasy predmetleýin ugurlaryny görkezmek bolar: daky gurşawa zyýanly täsirleri çäklendirmek; tebigy resursy ekologiýa taýdan maksada laýyk ulanmaklygy bellemek; tebigy ýadygärlikleriň halkara tebigy goragy; daşky gurşawy goramak boýunça döwletiň ylmy-tehniki hyzmatdaşlygyny düzgünleşdirmek;

Daşky gurşaw düşüňjesine adamyň ýaşaýşy bilen bagly şertleriň giň düzüm bölekleri girýändir. Olar öz içine obýektleriň üç toparyny alýarlar: tebigy janly gurşawyň obýektleri – flora we fauna; janly däl gurşawyň obýektleri – deňiz we süýji suw basseýnleri (gidrosfera), howa basseýni (atmosfera), toprak (litosfera), kosmos giňişligi; emeli guşawyň (adam bilen döredilen) obýektleri.

Bu institut halkara hukugynyň has işjeň ösýän pudaklarynmyň hataryna girýändir. Bu bolsa dünýä ähmiýetli daşky gurşaw meseleleriniň ýüze çykmagy bilen baglydyr. Daşky gurşaw meseleleri (problemalary) şularyň netijesidir, ýagny:1) tebigy resurslaryň azalmagy

(dikeldilýän we dikeldilmeýän); 2) daşky gurşawyň hapalanmagy, ýagny maddalaryň we energiýalaryň köp ölçegleriniň girizilmegi; 3) daşky gurşaw ulgamlarynyň degradasiýasy;

Taryha ser salanyňda, daşky gurşawy goramak boýunça halkara hyzmatdaşlyk geçen asyrdaky ýola goýulypdyr. Ýöne, ol hemişelik häsiýetde bolman, belli bir tebigy obýektleri goramaga degişli bolupdyr we ikitaraplaýyn ylalaşyklara esaslanypdyr.

Soňra tebigaty goramak baradaky soraglar BMG-ň birnäçe ýöriteleşdirilen edarasynyň iş maksadynda beýan edildi (mysal üçin, Ykdysadyýet we Durmuş Geňeşi, ÝUNESKO, FAO, BSGG, MAGATE we beýlekiler).

1968-nji ýylda ÝUNESKO biosferanyň meseleleri boýunça hökümet däl ekspertleriň Halkara konferensiýalaryny gurady. Konferensiýalarda adamyň we tebigatyň, birek-birege täsiri barada garaldy we BMG-na we agza döwletlere gönükdirilen hödürnamalar kabul edildi.

1. Daşky gurşaw krizisi we hiliniň peselmegi halkara bileleşiginiň has hemm ýygjamlaşyp onuň goragy bilen meşgullanmagyna getirdi. 1972ý BMG-ň adamyň daşyndaky daşky gurşaw hakynda Stokgolm Konferensiýasy boldy we munda ýörelgeler Jarnamasy, çäreleriň meýilnamasy, maliýe-guramaçylyk kararlary we BMG-ň daşky gurşaw Maksatnamasynyň döredilmegi hakyndaky hödürnamalar kabul edildi.

1992-nji ýylda Rio-de-Žaneýroda geçirilen daşky gurşaw we ösüş boýunça Konferensiýa daşky gurşawyň halkara-hukuk goragynyň ösüşinde täze wajyp döwür

boldy. Bu ýerde iki sany halkara ylalaşyklary, iki sany ýörelgeler bar. Beýanname we durnukly ösüşe ýetmek üçin esasy hereketleriň meýilnamasy kabul edildi: Klimatyň üýtgemegi hakynda Çarçuwaly konwensiýa (9.05.1992ý Nýu-Ýork); Biologik köpdürlilik hakyndaky Konwensiýa (5.06.1992ý Rio-de-Žaneyro); Daşky gurşaw we ösüş boýunça Jarnama we beýlekiler.

Daşky gurşawy goramak boýunça ilkinji forum 1972-nji ýylda Stokgolum konferensiýasydyr. Bu konferensiýada kabul edilen ýörelgeler Jarnamanyň kadalary sebitleýin we umumy häsiýetli şertnamalarda beýan edilýär (mysal üçin, deňiz gurşawyny hapalanmakdan goramak...).

Bu ugur boýunça täze döwür Rio-de-Žaneyroda geçirilen konferensiýadan başlanýar. Bu konferensiýa daşky gurşawy goramak we durnukly ykdysady ösüşiň soraglaryna garady. Konferensiýa XXI asyr üçin Gün tertibini kabul etdi. Ol döwletleriň, halkara guramalarynyň ilatyň (şol sanda aýallaryň, ýaşlaryň, oturymly ilatyň) hereketlerini kesgitleýär. Gün tertibi 4 sany bölümden ybarat:

- 1) ykdysady-durmuşy jähtlere degişli;
- 2) resurslaryň ösüş maksatlary bilen resurslary goramak we rassional ulanmak, (atmosferany goramak, çölleşmek bilen, gurakçylyk bilen göreşmek);
- 3) ilatyň esasy toparlarynyň berkleşmegi (aýllar, ýaşlar, zähmetiň dürli derejesi);

4) amala aşyrmaklygyň dürli serişdeleri;

Şeýle hem bu konferensiýada klimatyň üýtgemegi hakyndaky Çarçuwaly Konwensiýa we biologiki köpdürlilik hakyndaky Konwensiýa kabul edilýär.

§ 2. Daşky gurşawy goramak boýunça halkara şertnamalary we halkara konferensiýalary.

ÝUNEP-iň registrine laýyklykda, daşky gurşawy goramak boýunça müňlerçe şertnamalar bardyr. Şeýle hem üç müňden gowrak ikitaraplaýyn ylalaşyklar we şertnamalar hereket edip, olar tebigaty goramaklyga we ulanmaklyga gönükdirilendir. Halkara şertnamalarynyň ähmiýetiniň ösmegi ilki bilen kosmos giňişligi, atmosfera, flora we fauna, halkara süýji suw basseýnleri bilen berk baglydyr.

1. *Atmosferanyň halkara hukuk goragy.* Ýeriň atmosferasyna бүтүн dünýä ähmiýetli tebigy resurs hökmünde garalýandyr. Bu bolsa tutuş adamzada degişlidir. Şonuň üçin hem şertnamalar antropogen işi azaltmak boýunça alynyp barylýar, sebäbi bu daşky gurşawa zyýanly täsir edýär, mysal üçin, *howanyň hapalanmagy, kislota ýagyşlar, ozon gatlagynyň ýukalmagy, klimatyň global ýylamagy.* Bu ýerde esasy resminama bolup, 1974-nji ýylda howanyň uzak aralyklara üstaşyr hapalanmagy hakyndaky Konwensiýadyr. Konwensiýanyň çäginde agza döwletler howanyň üstaşyr hapalanmagyny çäklendirmäge we azaltmaga borçlanýarlar, maglumatlar bilen alyşýarlar, ýüze çykan meseleler boýunça maslahatlar we howanyň hiliniň

monitornigi geçirilýär. 1984-nji ýylda taraplar bilelikdäki maksatnamany maliýeleşdirmek baradaky Ženewa protokolyňy kabul edýärler. 1985-nji ýylda kükürdiň galyndylaryny zyňmagyň 30% çenli azaltmak hakynda Helsinki protokoly, 1988-nji ýylda azaot oksidiniň uçujy galyndylary bilen göreş baradaky Sofiýa protokoly, 1991-nji ýylda uçujy organiki birleşmeler barada Ženewa protokoly, 1994-nji ýylda kükürdiň galyndylaryny zyňmagy azaltmak hakyndaky Oslo protokoly kabul edildi.

Ýeriň ozon gatlagyny goramak hakyndaky 1985-nji ýylyň (Wena) Çarçuwaly protokoly. Bu Konwensiýa taraplaryň ozon gatlagynyň ýagdaýy barada ulgamlaşýn gözegçilik etmäge, barlag geçirmäge we maglumatlar bilen alyşmany borçlandyrýar. 1987-nji ýylda ozon gatlagyny pytradyjy jisimler (freonlar) boýunça Monreal protokolyňa gol çekilýär. Bu protokola 1990-njy ýylda Londonda we 1992-nji ýylda Kopengagede düzedişler girizilýär.

Türkmenistan 1985-nji ýylda Wena konwensiýasyna we Monreal protokolyňa 18.11.1993ý gol çekdi we tassyklady. 1990-njy ýylda London düzedişlerine 15.03.1994ý gol çekildi we tassyklanydy. ÝUNEP-iň registrine laýyklykda, daşky gurşawy goramak boýunça münlerçe şertnamalar bardyr. Şeýle hem üç münden gowrak ikitaraplaýyn ylalaşyklar we şertnamalar hereket edip, olar tebigaty goramaklyga we ulanmaklyga gönükdirilendir. Halkara şertnamalarynyň ähmiýetiniň ösmegi ilki bilen kosmos giňişligi, atmosfera, flora we fauna, halkara süýji suw basseýnleri bilen berk baglydyr.

Ýeriň ozon gatlagynyň goragyna 1985-nji ýyldaky Ozon gatlagyny goramak hakyndaky Konwensiýa degişlidir. Konwensiýa taraplaryň yzgiderli gözegçilikleri,

barlaglary we ozon gatlagynyň goragy , maglumatlary alyşmak baradaky borçlary özünde jemleýär. 1987-nji ýylda ozon gatlagyny ýok edýän jisimler barada Monreal protokoly kabul edildi. Protokol hlorfor uglerodlaryň önümçiligine we ulanmagyna çäklendirmeleri girizdi.

1990-njy ýylda Londonda we 1992-nji ýylda Kopengagende protokola iki gezek düzedişler girizildi.

Deňiz gurşawyny hapalanmakdan goramaklyga we saklamaklyga umumy häsiýetli şertnamalar degişlidir, mysal üçin 1982-nji ýyldaky deňiz hukugy boýunça Konwensiýasy; 1972-nji ýyldaky deňziň galyndylary we beýleki materiallar bilen hapalanmagynyň önüni almak barada London Konwensiýasy; 1973-1978-nji ýyllaryň deňiz gämilerinden hapalanmagynyň önüni almak barada London Konwensiýasy.

Bu Konwensiýalaryň hemme görnüşleri deňiz gämilerine şeýle hem stasionar we ýüzüji platformalara degişlidir.

Subsebitleýin deňiz gurşawyny goramak baradaky Konwensiýalar:

Ortaýer deňzini hapalanmakdan goramak hakyndaky 1976-njy ýylyň Barselona Konwensiýasy we oňa degişli Ortaýer deňzini gämilerden we uçarlardan galyndylaryň taşlanylmagynyň önüni almak barada 1976-njy ýylyň Barselona Protokoly; adatdan daşary ýagdaýlarda hapalanmak bilen göreşmek boýunça hyzmatdaşlyk hakyndaky 1976-njy ýylyň Barselona Protokoly; ýer üstündäki çeşmelerden Ortaýer deňziniň hapalanmagyny

goramak hakynda 1980-nji ýylyň Afiny ptotokoly we 1982-nji ýylyň Ortaýer deňziniň aýratyn goralýan raýonlary hakyndaky Ženewa protokoly; Demirgazyk deňziniň nebit we beýleki zyýanly galyndylar bilen hapalanmagyna garşy göreşmek boýunça hyzmatdaşlyk baradaky 1983-nji ýylyň Konwensiýasy; Baltika deňziniň daşky gurşawyny goramak hakyndaky 1992-nji ýylyň Helsinki Konwensiýasy (şu at bilen 1974-nji ýyldaky Konwensiýany çalyşdy); Gara deňzi hapalanmakdan goramak hakyndaky Konwensiýa we oňa degişli 1992-nji ýylyň Buharestde kabul edilen Protokollar.

Halkara süýji suwly basseýnleriň goragyna 1948-nji ýylda Dunaýda gämiçiligiň düzgüni hakyndaky Konwensiýa; 1958-nji ýylda Dunaýyň suwunda balykçylyk hakyndaky ylalaşyk; 1994-nji ýylyň Dunaý derýasyny goramak we durnukly ulanmak hakyndaky hyzmatdaşlyk boýunça Konwensiýa degişlidir²¹.

Reýni goramak boýunça birnäçe ylalaşyklar kabul edildi. Mozel derýasyny (Reýniň goşandy) ulanmagy we goramaklygy düzgünleşdirmek hakyndaky 1956-njy ýylyň Ylalaşygy; Konstans kölüniň hapalanmgynyň önüni almak hakyndaky 1960-njy ýylyň Ylalaşygy (şu kölden Reýn özüniň gözbaşyny alyp gaýdýar); Reýniň hapalanmagy bilen göreşmak boýunça halkara komissiýasynyň döredilmegi hakyndaky 1960-njy ýylyň Ylalaşygy; Reýn derýasyny himiki zatlardan hapalanmagyny goramak hakyndaky 1976-njy ýylyň Konwensiýasy.

²¹ “Meždunarodnyýe pravo” (pod.red. L.M.Kolosowa), Moskwa 2001ý sah 603

Afrikada Niger derýasynyň basseýiniň döwletleriň arasyndaky nawigasiýa we ykdysady hyzmatdaşlyk hakynda 1963-nji ýylyň şertnamasy; Amerikada Amazonka derýasynyň basseýinde hyzmatdaşlyk barada 1978-nji ýylyň şertnamasy bardyr.

Floranyň we faunanyň goragyna 1971-nji ýylyň Ramsar Konwensiýasy degişlidir. Ondan başga-da 1973-nji ýylyň ýitip gitmek howpundaky floranyň we faunanyň görnüşleriniň halkara söwdasy hakyndaky 1973-nji ýylyň Waşington Konwensiýasy hem bardyr.

1979-njy ýylda Ýewropada ýabany floranyň we faunanyň we tebigy gurşawy goramak hakyndaky Bonn Konwensiýasy; 1986-njy ýylyň Ýuwaş ummanyň günorta böleginde tebigaty goramak hakyndaky Konwensiýa we beýlekiler.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygy almagy bilen, tebigy baýlyklary netijeli peýdalanmak mümkinçilikleri çäksiz giňeldi, şol bir wagtda-da daşky gurşawy goralmagy üçin jogapkärçilik ýokarlandy, munuň özi tebigay goramagyň hukuk taýdan kanunçylyk binýadynyň gaýtadan oýlanyp görülmegini, tebigatdan peýdalanyjylaryň gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän we ekologiýa howpsyzlygynyň kriterilerini belleýän bar bolan kadalaşdyryjy hukuknamalaryň gaýtadan gözden geçirilmegini talap etdi.

Türkmenistan ilkinji günlerinden başlap daşky gurşawda bolup geçýän we ilatyň saglygyna ýaramsyz täsir edýän negatiw üýtgemeleriň töwekgelçiligini azaltmak boýunça umumy global ösüşe işjeň goşuldy.

Ozaly bilen ýurduň tabigy serişdeleriniň milli baýlykdygy, olary goramak we netijeli peýdalanmak bolsa döwlet syýasatynyň esas goýujy ýörelgesidigi kanunçylyk

taýdan berkidildi. Amatly daşky gurşawa, halkyň rahat durmuş şertlerini üpjün etmäge bolan hukuk Türkmenistanyň Konstitusiýasy tarapyndan kepillendirilýär. Munuň özi “Türkmenistanyň garaşsyzlygy we gurluşynyň esaslary hakynda” 1991-nji ýylyň oktýabr aýynyň 27-nde kabul edilen Türkmenistanyň

Konstitusion kanunynda hem berkidildi, onda şeýle diýilýär: “Ýer, onuň ýerasty baýlyklary, howa giňişligi, Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän suw we beýleki tebigy serişdeler we deňiz ykdysady zonasy halkyň milli baýlygydyr, eýeçiligidir we Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň maddy esasy bolup hyzmat edýär”.

Baý mineral çig mal serişdelerine, täsin tebigy ýadygärliklere eýe bolmak bilen, Türkmenistanyň daşky gurşawy we durnukly ösüş ýöregelerini saklap galmak boýunça dünýä bileleşigi tarapyndan kabul edýän tagallalaryň ýeke-täk mehanizmine öz mynasyp goşandyny, özboluşlylygyny we ýokary ahlak ideýalaryny saklap galýar. Türkmenistanda garaşsyzlyk ýyllarynda milli ekologiýa kanunçylygy döredildi, tebigaty goramak häsiýetli täze kanunlaryň 10-dan gowragy kabul edildi. Häzirki wagtda ony mundan beýläkde ösdürmek we kämilleşdirmek boýunça iş işjeň alnyp barylýar.

Garaşsyzlyk yglan edilenden soň kabul edilen kanunçylyk namalaryndan biri-de “Tebigaty goramak hakyndaky” Kanun (1991ý) boldy; ol durmuş ykdysady we ekologik hukuk kadalaryny düzgünleşdirýän binýat resminamasy boldy.

Mundan beýläk tebigy seerişdeleri we daşky gurşawy goramak hakyndaky resminamalaryň tutuş bukjasy kabul edildi: “Döwletiň aýratyn goralýan tebigy çäkleri hakynda”

(1992ý), “Ýerasty baýlyklary hakynda” (1992ý), “Ösümlük dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda” (1993ý), “Haýwanat dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda” (1997ý) we başgalar.

Görkezilen kanunçylyk namalary ekologik ulganlaryň, biosferanyň durnuklylygyny üpjün etmegiň we ýurduň tebigy baýlyklaryny rejeli peýdalanmaklygyň esaslary hökmünde Türkmenistanyň täsin biologik köpdürliligini saklamaga gönükdirilendir.

Ekologik hwpсызлыгы, даşky gurşawy goramagy we tebigatdan rejeli peýdalanmagy üpjün etmäge Türkmenistanyň beýleki kanunlarynyň birnäçesi gönükdirilendir, hususanda “Döwlet ekologik ekspertizasy hakyndaky” (1995ý) Kanunda hereket edýän senagat kommunal durmuş obýektlerini gurmagyň we durmuşy täzelemegiň tertibi, ekspert taýdan baha bermek, daşky gurşawa edýän täsirine baha bermek (DGETBB) ekologik pasportlar we ş.m bellenildi. Atmosfera howasyny goramak, atmosfera zyýanly himiki, fiziki, biologiki we gaýry täsirleriň önüni almak we azaltmak maksady bilen 1996-njy ýylda “Atmosfera howasyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanuny kabul edildi.

Tebigy şertleri rejeli peýdalanmaga aýratyn üns berildi. Türkmenistanyň kanunlaryna laýyklykda ýurtda bar bolan ýerasty serişdelere üstüni ýetirip bolmajak milli baýlyk hökmünde garalýar, şoňa görä-de olary häzirkiki we geljekki nesilleriň bähbitlerine peýdalanmak we goramak döwletiň in möhüm wezipelerinden biridir. Munuň özi “Ýerasty baýlyklary hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynda berkidildi, tebigaty goraýyş çäreleriniň hukuk

derejesi “Uglewodorod serişdeleri hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynda kesgitlendi.

Türkmenistanda tokaý, sanitariýa we ýer jem kanunlary tassyklandy, ýurduň suw jemkanuny taýýarlamak tamamlanyp barýar. “Türkmenistanyň taryhy we medeni ýadygärliklerini goramak hakyndaky” Kanun (1992ý) kabul edildi.

Türkmenistanyň haklara hukuknamalarynyň, şol sanda daşky gurşawy goramak we durnukly ösdürmek boýunça halkara kanunlarynyň onlarçasyny tassyklandy ýa-da goşuldy.

§ 3. Halkara daşky gurşaw kazyýeti

Halkara daşky gurşaw kazyýeti.

1994-nji ýylyň noýabr aýynda Mehikoda hökmetara däl gurama hökmünde Ekologik arbitražyň ýaraşygyň halkara kazyýeti (Halkara ekologik kazyýeti döredildi). Kazyýetiň düzümine 24 döwletden bolan 29 hukukçy-ekologlar girýärler.

Kazyýet halkara bileleşigine ekologik jedellerini çözmekde 3 görnüşde kömek berýär:

1. Gyzyklanýan taraplaryň haýyşlary boýunça ýagdaýyň ekologik-hukuk derňewi netijesinde hukuk maslahatlaryny berýär;
2. Jedelleşýän taraplaryň ýaraşyk düzgünini (prosedura) ulanmak;
3. Taraplaryň islegi boýunça arbitraž prosessi geçirilip bilner. Iş boýunça çykarylan karary taraplar özlери üçin hökmany diýip ykrar edýärler;

Halkara ekologik kaazyýeti treteý kazyýeti bolup durýandyr. Kazyýet çykdajylaryny taraplaryň özleri çekýärler, olar kazyýete ýüz tutýarlar, onuň düzüminden 3 ýa-da ondan köp kazylary saýlaýarlar (hökmany täk san bolmaly), şeýlelik bilen anyk işe seretmek üçin *kollegiýa döredilýär*.

Kazyýet daşky gurşawyň üstaşyr hapalanmagynyň netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak baradaky jedellere, şeýle hem zyýanly netijelere getirip biljek islendik üstaşyr häsiýetli ekologik täsir etmelere garaýar. Kazyýetiň ekologik zyýanly işiň ýüze çykarylmagy, baha bermegi, ýol bermezligi, aradan aýyrmagy, saklamagy, bes etmeklik bilen bagly jedellere garamaga hukugy bardyr.

Şeýle hem kazyýet raýatlaryň ekologik hukuklaryny goramak boýunça jedellere hem seredýärler.

Kazyýete döwletleriň hökümetleri ýa-da başga ygtyýarly edaralar hökmünde, halkara we milli hökümetara we halkara däl guramalar, edaralar we kärhanalar, şeýle hem aýratyn şahslar we şahslaryp taraplary ýüz tutup bilerler.

Kazylar iş boýunça karar çykaranlarynda halkara hukugyna, milli hukuga, kazyýet we diplomatik presedentlerine salgylanýarlar.

Şu kazyýetden başga-da 1993-nji ýylyň iýul aýynyndan bäri Gaagada Halkara Kazyýetiň düzüminde ekologik soraglar boýunça kamera hereket edýär.

§ 4. BMG-niň Daşky gurşawy goramak boýunça Maksatnamasy (YUNEP)

Şol sanda BMG-yň Türkmenistan tarapndan gol çekilen we tassyklanan halkara tebigaty goramak konwensiýalary Klimatyň üýtgemegi hakyndaky çarçuwaly konwensiýa , biologik köpdürlilik hakyndaky konwensiýa. Ozon gatlagyny bozýan jisimler baradaky Wena konwensiýasy we Monreal protokoly we başgalar.

BMG-yň daşky gureşaw baradaky konwensiýalaryndan we maksatnamalaryndan gelip çykýan Tüzrkmenistanyň borçnamalary ýerine ýetirmegi üpjün etmek boýunça Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary bilen döredilen ýörite Döwlet topary gözegçilik edýär. biziň ýurdumyz BMG-yň daşky gurşaw we ösüş baradaky Konferensiýasy tarapyndan Rio-de-Žaneýro (1992ý) dünýä bileleşiginiň önünde goýlan wezipeleriň çözülmegine anyk goşant goşýar, onda Jarnama kabul edildi, adamlaryň hal ýagdaýyny gowlandyrmak üçin şertleri döretmek jemgyýetiň durnukly ösüşini etmek işinde her bir ýurduň hukuklary we borçlary kesgitlenildi. Bu formada “XXI asyra gün tertibi” hereketleriniň bütündünýä meýilnamasy teklipl edildi, ol iki maksada-daşky gurşawyň ýokary hiliniň we dünýäniň ähli halklary üçin sagdyn ykdysadyýetiň sazlaşygyny gazanmaga gönükdirilendir.

1999-njy ýylyň oktýabr aýynyň 27-sinde Türkmenistanyň Halk Maslahaty tarapyndan kabul edilen, hemişelik Bitaraplyga parahat söýüjilik , hoşniýetli goňşuçylyk we demokratik ýörelgelere esaslanan, XXI asyrdaky Türkmenistanyň daşary syýasy ugry hakyndaky Jarnamada Merkezi Aziýa sebitinde durnukly,

parahatçylykly ýaşamak we ösüş konsepsiýasyny biziň ýurdumyzyň dünýä teklipe edendigi mälim edildi. Bu beýanname “XXI asyra gün tertibi” BMG-yň hereketler Maksatnamasy ýörelgelerine laýyk gelýär.

Ozon gatlagyny goramak hakyndaky Wena Konwensiýasy barada (1985ý).

Atmosferanyň ozon gatlagyny pytratmak problemasy we munda gelip çykýan ähli ýaramaz netijeler бүтүн dünýäniň ylmy jemgyýetçiligini öňden bári biynjalyk edýär.

Ýer üstünden esasan 10-50 km belentlikde statosfera jemlenen ozonyň molekulalary çeşmesi Gün bolup durýan zyýanly ultramelewşe şöhlenmäni

(UM-B) ýuwdup, biziň planetamyzdaky ýaşaýşy goraýarlar. Artykmaç UM-B şöhlenme deri ragy keselini we kataraktlary döredip biler. Ösümlük ekinlerine we umman planktonyňy goşmak bilen suw ekoulgamlaryna öňünden aýdyp bolmajak netijeleri bolan zyýan ýetirilip bilner.

1982-nji ýylda ÝUNEP-iň başlangyjy boýunça ozon gatlagyny goramak hakyndaky Global çarçuwaly Konwensiýany işläp taýýarlamak üçin hukuk we tehniki bilermenleriň ýörite toparynyň birinji maslahaty geçirildi.

1985-nji ýylyň aprel aýynda Wenada ozon gatlagyny goramak hakyndaky birinji ekologiýa Konwensiýasy-Wena Konwensiýasy kabule dildi. Konwensiýanyň 21-maddasynda taraplar ozon gatlagynyň arryklamagy bilen baglanyşykly täsirden adamyň saglygyny we daşky gurşawy goramaga borçlandylar. Konwensiýanyň goşundylarynyň ikisinde gatnaşyjy döwletleriň atmosfera ozonynyň barlaglarynda, olara gözegçilik etmelere,

maglumatlara we habr alyşmakda hyzmatdaşlyk etmelidigini nazarda tutulýar. Şonda Wenada şu Konwensiýa boýunça resminamany taýýarlamak hakynda Karsr kabul edildi.

1987-nji ýylyň sentýabr aýynda Monrealda ozon gatlagyny pytradyjy jisimler boýunça Monreal protokolyňa gol çekilýär, onda OPJ-niň ozony pytradyjy jisimleriň (freonlaryň) öndürilişini we sarp edilişini tapgyrlyýyn azaltmagyň toplumlaýyn grafigi, şeýle hem öndürilişini, eksportyny we importyny düzgünleşdirmegiň çäreleri bardyr. Ol 1989-njy ýylyň ýanwar aýynda güýje girdi. Protokolyň taraplary şonuň ýaly-da ylmy meseleler, ekologik täsirler we tehniki-ykdysady baha bermeler boýunça bilermenleriň toparyny döretdiler.

Türkmenistan tarapyndan ozon gatlagyny goramak hakyndaky Wena Konwensiýasyna we ozon gatlagyny pytradyjy jisimler boýunça Monreal protokolyňa 1993-nji ýylyň noýabr aýynyň 18-nde gol çekildi we tassyklanyldy. Şeýlelik bilen, Türkmenistan düzgünleşdirilýän jisimleri öndürmekligi we olaryň sarp edilişini çäklendirmegi öz üstüne borçnama edinip aldy.

Ozony pytradyjy jisimleri sarp edişden ýuwaş-ýuwaş aradan aýyrmak hem-de olary alternatiw jisimler bilen çalyşmak boýunça işleriň ýerine ýetirilmegine jogapkär esasy hökümet gurluşy Türkmenistanyň Tebigaty goramak Ministrligidir. Tebigaty goramak Ministrligiň ýanynda döredilen işçi topar tarapyndan OPJ-i aradan aýyrmak boýunça Türkmenistanyň milli maksatnamasy işlenip taýýarlanyldy we ÝUNEP-iň garamagyna berildi. Türkmenistanyň milli maksatnalaryny durmuşa geçirilmegini maliýeleşdirmek üçin ÝUNEP-den we GEF-

den makullama alnandan soň Tebigaty goramak ministriliginiň Milli ozon merkezi döredildi, ol şu maksatnamanyň esasy ýerine ýetirijisidir.

Biologiki köpdürlilik hakyndaky Konwensiýa barada (1992ý).

Biologiki köpdürliligiň düzüm bölekleri we olar arkaly döredilen tebigy jemgyýetçilikdir. Ýerde adamyň ýaşaýşy üçin ýaramly sredany döretmekde we saklamakda aýratyn ähmiýete eýedir we ol aýrylmaz çylşyrymly ulgamdyr. Ilki göräýmäge haýsydyr bir ýitirlmegi bütün ulgamyň bozulmak töwekgelçiligine getirip biler. Konwensiýa bu ulgamyň elementleri hökmünde biologik köpdürlilikde ýitgiler zerarly (genler, görnüşler we ekoulgamlar derejesinde) dünýä jemgyýetçiliginiň aladalanmagy bilen baglanyşykly işlenip taýýarlanyldy.

1992-nji ýylda Rio-de-Žaneýroda BMG-nyň daşky gurşaw we ösdürmek boýunça Konferensiýada biologiki köpdürlilik hakyndaky Halkara Konwensiýa 1993-nji ýylyň 29-njy dekabrynda güýje girdi. Şondan bäri jemgyýetçiligi 29-njy dekabrdan biologiki köpdürliligiň Bütündünýä günü hökmünde belleýär.

Konwensiýanyň maddalaryna laýyklykda, oňa birleşen döwletler biologiki köpdürliligi öwrenmek we monitornigi, ony tebigy gurşawda saklamak, onuň düzüm bölekleriniň durnukly peýdalanmagyny, barlanmagyny üpjün etmekde hem-de işgärleri taýýarlamak, habar alyşmak we ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk, jemgyýetçilige bilim bermek we başgalar boýunça öz üstüne borçnamalar alýarlar.

Şu aşakdakylar Konwensiýanyň esasy maksatlarydyr:

1. Biologiki köpdürliligi saklap galmak;

2. Ony häzirki we geljek nesilleriň hatyrasyna durnukly peýdalanmak;
3. Genetiki serişdeleri peýdalanmakdan alynýan bähbitleri adalatly peýdalanmak;

Türkmenistanyň biologiki köpdürliligi – munuň özi ösümlikleriň we haýwanlaryň 20 müňden gowrak görnüşleridir. Görnüş baýlygynyň daşyndan Türkmenistanyň biologiki köpdürliligi medeni ösümlikleriň inçe oreol, endemik görnüşleriniň, ýabany sorodiçleriniň we öý haýwanlarynyň şeýle hem gymmatly dermanlyk ösümlikleriň köp sanlysynyň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Türkmenistanyň Mejlisi 1996-njy ýylyň iýun aýynyň 18-nde biologiki köpdürlilik hakyndaky Konwensiýany tassyklady.

Konwensiýanyň borçnamalaryny ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministriliginiň we PROON-yň çäklerinde “Biologik köpdürliligi saklap galmak boýunça hereketleriň baş ugry we meýilnamasy (BSHBM)” taslamasy hereket edýär.

Taslamanyň çäklerinde “Türkmenistanyň biologiki köpdürliliginiň ýagdaýy atly ilkinji Milli nutuk” taýýarlandy we çap edildi. “Türkmenistanyň biologiki köpdürliligini” saklap galmak boýunça hereketleriň baş ugry we meýilnamasy işlenip taýýarlanylady. Indiki tapgyr ýurduň biologiki köpdürliligini saklap galmagyň we durnukly peýdalanmagyň hatyrasyna meýilnamalaşdyrylan çäreleri amala aşyrmak öňde durýar.

Edebiýatlar:

1. Тимошенко А.С. Формирование и развитие международного права окружающей среды, Москва 1986г.

2. Колбасов О.С. Международно – правовая охрана окружающей среды, Москва 1982г.

3. Чичварин В.П. Охрана окружающей среды и международные отношения, Москва 1970г.

Halkara hukugynda halkara howpsuzlyk meseleleri

§ 1. Halkara howpsuzlyk hukugy barada düşünje

Häzirki zaman gatnaşyklarynda ählumumy parahatçylygy we halkara howpsyzlygyny üpjün etmek esasy meseleleriň biri bolup durýar. Bu meseläniň esaslary BMG-niň Tertipnamasynda berkidilip, BMG-niň Baş Assambleýasynyň 5.12.1986ý²² we 7.12.1987ý²³, 7.12.1988ý²⁴ Ykrarnamalarynda berkidilen ählumumy halkara howpsuzlygy taglymatynda ösüşe eýe boldular. Bu taglymatyň manysy şundan ybaratdyr, ýagny şeýle bir halkara gatnaşyklarynyň guramasy bolmaly, ol hem durnukly, howpsuz, zorluksyz parahatçylygyň berkidilmegine ýardam etmeli.

Halkara howpsuzlyk hukugy – halkara hukuk ýörelgeleriniň we kadalarynyň jeni bolup, dürli ugurlarda harby, syýasatda, ykdysadyýetde, ynsanperwerlikde,

²² 5.12.1986ý we

²³ 7.12.1987ý “Halkara parahatçylygynyň we howpsyzlygynyň ählumumy ulgamyny döretmek hakyndaky Ykrarnamalar”,

²⁴ 7.12.1988ý “BMG-ň Düzgünnamasyna laýyklykda halkara parahatçylygyny we howpsyzlygyny berkitmek üçin ählumumy çemeleşmek hakyndaky” Ykrarnama.

maliýede halkara parahatçylygyny we howpsyzlygyny saklamaga gönükdirilendir.

Bu pudagyň esasy ýörelgelerine şular degişlidir: güýç ulanmazlyk, içerki işlere goşulmazlyk, halkara jedellerini parahatçylyk bilen çözmek, ýaragsyzlanmak ýörelgesi, döwletleriň agressiýa üçin jogapkärçiligi, halkara parahatçylygyny we howpsyzlygyny saklamak, howpsyzlygyň bölünmezlik ýörelgesi, deň howpsyzlyk ýörelgesi. Halkara howpsyzlyk hukugynyň çeşmelerine umumy häsiýetli şertnamalar (BMG-ň Tertipnamasy, ýaragsyzlanmak baradaky ylalaşyklar), sebitleýin şertnamalar (sebitleýin howpsyzlyk guramalarynyň düzgünnamasy, ýadersiz zolaklary döretmek...) degişlidir.

Halkara howpsyzlyk hukugyny düzýän bölekler bolup ähliumumy howpsyzlyk, sebitleýin howpsyzlyk, ýaragsyzlanmak, ynanç çäreleri çykyş edýärler.

Ählumumy howpsyzlyk – BMG-sy döwletleriň bilelikdäki hereketleri esasynda halkara howpsyzlygyny saklaýan we goraýan gural hökmünde döredildi.

BMG-ň Düzgünnamasyna laýyklyda, halkara howpsyzlygyny we parahatçylygyny saklamak umumy ykrar edilen Halkara hukugynyň ýörelgeleriniň we kadalarynyň esasynda Baş Assambleýa we Howpsyzlyk Geňeşi tarapyndan amala aşyrylmalydyr.

Howpsyzlyk Geňesine halkara howpsyzlygy we parahatçylygy üçin esasy jogapkärçilikler ýüklenendir (24-madda). Ol BMG-ň adyndan prewentiw (duýduryş) we mejbur ediş hereketleri kabul edip bilýän BMG-ň ýeke-täk edarasydyr.

Howpsyzlyk Geňeşi ýaragly güýçleri döretmek we ulanmak babatdaky ähli soraglary çözmekde oňa Harby-

ştab Komitetiň agzalary (hemişelik Howpsyzlyk Geňeşiniň agzalaryň berýärler. Ştab başlyklary ýa-da olaryň wekilleri) kömek we maslahat Halkara-ştab komiteti 1947-nji ýylda ýatyryldy(47-madda).

BMG-da halkara parahatçylygyň hukuk esaslaryny berkitmäge gönükdirilen birnäçe Ykrarnamalar we Jarnamalar kabul edildi. 1970-nji ýylda halkara howpsyzlygyny berkitmek barada Jarnama ;

Halkara parahatçylygyna we howpsyzlygyna howp salýan jeddeleriň we ýagdaýlaryň önüni almak we aradan aýyrmak barada we bu babatda BMG-ň tutýan orny bar. 1988ý Ykrarnamasy we beýlekiler.

BMG-ň çäklerinde parahatçylygy saklamagyň häzirki zaman taglymaty Howpsyzlyk Geňeşi tarapyndan makullanýar. “Parahatçylyk üçin gün tertibi” maksatnamasynda öz beýanyny tapdy²⁵.Maksatnamada BMG-ň parahatçylygy saklamakdaky toplumlaýyn tagallalaryndan ybaratdyr. Bu tagallalar şu ugurla boýunça amala aşyrylýar:

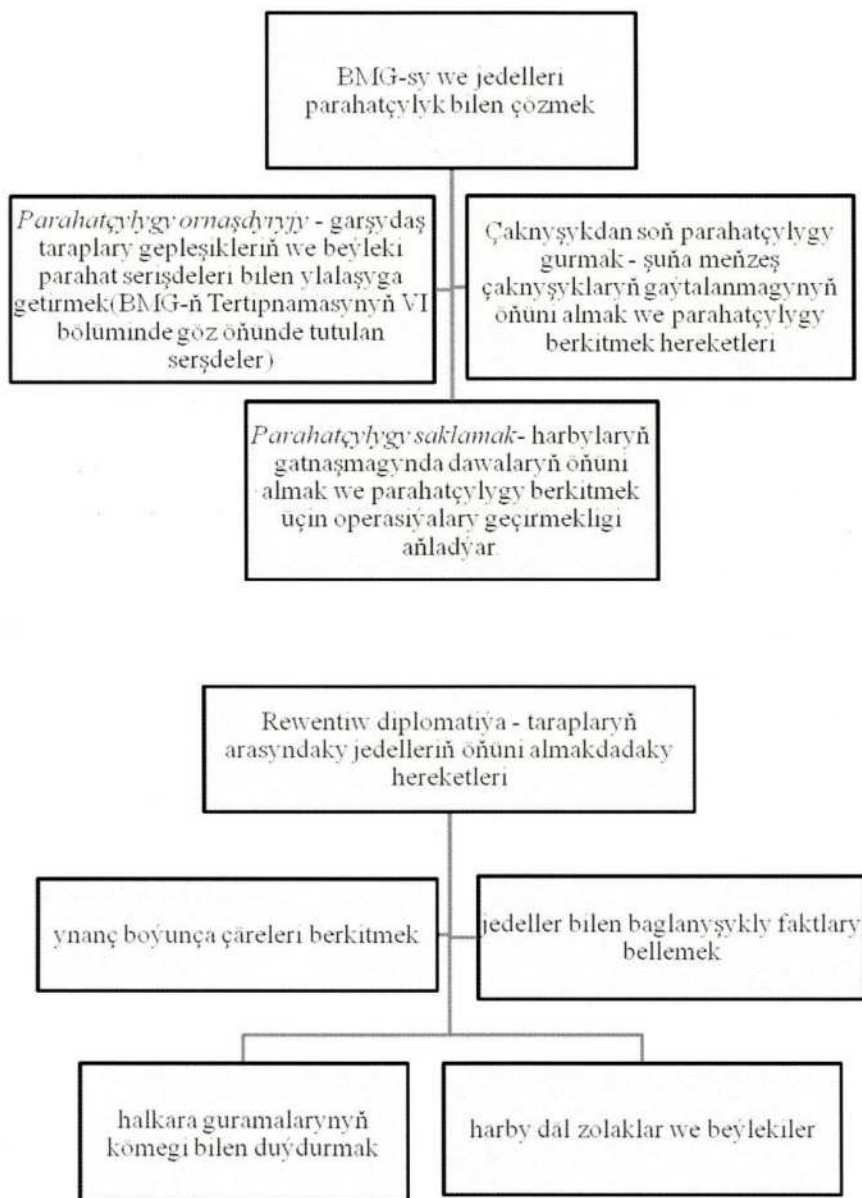
Prewentiw diplomatiýa;

Parahatçylygy ornaşdyryjy;

Parahatçylygy saklamak;

Çaknyşykdan soň parahatçylygy gurmak.

²⁵ “Международное право”, (учебник, под.ред. Ёу.Колосова), Москва-2001ý, sah 365.

§ 2. Halkara howpsuzlygynyň görnüşleri

Sebitleýin howpsuzlyk – bütündünýä howpsyzlyk ulgamynyň bölegidir. BMG-ň Düzgünamasy Howpsyzlyk Geňeşi bilen sebitleýin edaralaryň we ylalaşyklaryň arasynda aragatnaşygy ýola goýdy. Şular ýaly ylalaşyklaryň we edaralaryň çäginde döwletler sebitleýin jedelleriň Howpsyzlyk Geňeşine geçmezden öň parahatçylyk bilen çözülmegine köp tagallalary etmelidirler.

Sebitleýi guramalary bolan ADL-ň, ABG-ň, ADG-ň dörediji namalarynda haýsydyr bir agza döwlete ýaragly hüjüm (çozuş) edilende kollektiwleýin çäreleriň düzgünleri beýan edilýär.

Köpçülikleýin howpsuzlyk - düşünje we görnüşleri

Parahatçylyga howp salmalary duýdurmaga we gorap saklamaga niýetlenen dünýäniň ahlî döwletleriniň ýa-da belli bir geografiki şahsy çäreleriniň ulgamy.

Köpçülikleýin howpsuzlygynyň umumy hasiýetli guramasy-BMG.
BMG-ň Tertipnamasynda görkezilen köpçülikleýin çäreleriň ulgamy:

- döwletleriň arasynda güýç ulanmak howpuny gadagan etmek (2-madda, 4-bendi);
- ýaragsyzlanmak çäreleri (11,26,47-maddalar);
- sebitleýin howpsyzlyk guramalarynyň çärelerini ulanmak (VIII-bap);
- ýaragly güýçleri ulanmazdan mejbury çäreler (41-madda);
- ýaragly güýçleri ulanmak bilen mejbury çäreler (42-madda);

sebitleýin esasyda köpçülikleýin howpsuzlyk;

- belli bir geografik raýonyň döwletleriniň gatnaşmagyndaky ylalaşyklar we guramalar. Bu hereketler diňe şu sebitiň çäginde bolmaly we bular BMG-ň ýörelgelerine we maksatlaryna ters gelmeli däl.

Köpçülikleýin çäreler jedelleri parahatçylyk bilen çözümlidir (BMG-ň Düzgünamasy, 52-madda)

Ýewropa howpsuzlygy. Tutuş XX ýüzýyllyga berk Ýewropa howpsyzlygy döretmek esasy meseleleriň biri bolupdyr. Ony döretmekde Ýewropada Hyzmatdaşlyk we Howpsyzlyk Guramasynyň çäginde uly üstünlikler gazanyldy²⁶.

1992-nji ýylyň iýul aýynyň 9-10-da Helsinkide ÝHHG-na gatnaşýan döwlet we hökümet ýolbaşçylarynyň goldamagyndaky Jarnamada ÝHHG-nyň Täze Ýewropany döretmek ýagdaýynyň ugruny kesgitleýän we bu ýagdaýy goldaýan maslahatlygy (forum) barada aýdylýar (22-belgi,punkt).

ÝHHG-sy parahatçylygy saklamak boýunça operasiýalary geçiren ýagdaýynda öň hereket edýän guramalaryň – NATO, GDA,... resurslaryny we tejribelerini ulanyp biler. Her bir anyk ýagdaýda ÝHHG şular ýaly guramalaryň kömegini ulanmak barada çözüti (karar) kabul edýär.

ÝHHG-sy dürli derejedäki parahatçylygy saklamak boýunça operasiýalary geçirmekde belli bir tejribe hem toplady. Onuň missiýalary Bosniýa, Gerçegiwina, Horwatiýa, Estoniýa, Latwiýa, Ukraina, Gruziýa, Moldawa, Täjigistan, Daglyk Garataga, öňki Ýugaslaviýa respublikasy, Makedoniýa, Rosowo iberildi.

19.11.1999ý Stambulda kabul edilen Stambul Jarnamasy, Ýewropa howpsyzlygynyň Hartiýasy we gepleşikler üçin Wena resminamasy XXI asyrdaky Ýewropa howpsyzlyk ulgamynyň hukuk esasyny düzýärler.

²⁶ “Международное право” (под.ред.Л.М.Колосова, Е.С.Ктиwçикова). Москва-2001ý, sah 375 (rus dilinde).

Ýewropa howpsyzlyk Hartiýasy özboluşly resminama bolup, Täze Ýewropa üçin Konstitusiýa bolup durýar.

Hartiýa ÝHHG-ny sebitde jedelleri parahatçylyk bilen çözüň esasy gurama we çaknyşyklary duýdurmakda öňüni almakda, krizisleri düzgünleşdirmekde we çaknyşykdan soňky dikeldişde esasy gural diýip ykrar etdi.

GDA – öňki SSSR-iň Ýewraziýa giňişliginde howpsyzlygy berjaý etmäge gönükdirilendir. Şu ugur boýunça GDA-nyň çäklerinde birnäçe möhüm resminamalar kabul edildi.

GDA-nyň Düzgünnamasynda kollektiwleýin howpsyzlyk we çaknyşyklaryň öňini almak we jedelleri çözmek barada birnäçe düzgünler girizildi. Bular bolsa, 15.05.1992ý. Kollektiwleýin howpsyzlyk hakyndaky şertnamadan we 20.03.1992ý Harby synçylaryň toparlary we parahatçylygy saklamak boýunça kollektiwleýin güýçler baradaky Ylalaşyklardan gelip çykýandyr.

10.02.1995ý Ermenistanyň, Belorusyň, Gruziýanyň, Russiýanyň, Täjigistanyň, Türkmenistanyň, Ukrainanyň, Özbegistanyň döwlet ýolbaşçylary tarapyndan howa garşy goranşyň birleşen ulgamyny döretmek barada Ylalaşyga gol çekildi. Bu GDA-da ilkinji birleşen goranış ulgamydyr.

GDA-nyň çäklerinde parahatçylygy saklamakda parahatçylygy ornaşdyrmak ugunda köp netijeli işler amala aşyryldy.

GDA-nyň çäklerinde 4 sany parahatçylyk ornaşdyryjy operasiýalar geçirildi: Günorta Osetiýa, Pridnestrowýe, Täjigistan, Abhaziýa, Gruziýa²⁷.

Günorta Osetiýadaky we Pridnestrowýadaky operasiýalar ylalaşyklar esasynda amala aşyrylýan bolsa (Russiýanyň we gyzyklanýan taraplaryň arasynda), beýleki ikisi döwlet ýolbaşçylarynyň Geňeşiniň çözgüdi esasynda geçirildi. Täjigistanda köpmilletli parahatçylyk ornaşdyryjy güýçler gatnaşdy (Russiýa, Gazagystan, Gyrgyzystan). (Gyrgyzystan 1995-1997 ýyllarda öz goşunlaryny çykardy).

§3. *Ýaragsyzlanmak we ynanç çärelerini berkitmek*

Parahatçylygy saklamakda we urşuň önüni almakda has netijeli serişdeleriň biri hem ýaragsyzlanmakdyr.

I-jahan urşuna çenli halkara hukugynda ýaragsyzlanmak ýa-da ýaraglary azaltmak barada döwletleriň borçlary barada hiç zat ýokdy. Ilkinji gezek bu ideýa Milletler Ligasynyň Statusynda halkara huku taýdan ykrar edildi (8-madda, 1-belgisi).

Ýaragsyzlanmak ýörelgesiniň tassyklanmagynda BMG-nyň Düzgünnamasy aýgytlaýjy ädim boldy. Düzgünama diňe bir ýaraglary düzgünleşdirmek däl-de, eýsem ýaragsyzlanmagyň amala aşyrylmagynyň hem möhümdigini ykrar etdi (11,26,47-maddalar).

Ýaragsyzlanmak ýörelgesi döwletler belli bir hukuk borçlary ýükleýär: 1) dogry we gyşarnyksyz

²⁷ “Meždunarodnyýe pravo”,
(pod.red.L.M.Kolosowa,E.S.Ktiçikowa). Moskwa-2001ý, sah380.

ýaragsyzlanmak baradakt kadalary ýerine ýetirmeli; şertnamalarda göz önünde tutulan we ýaragsyzlanmaga we ýaraglary azaltmaga ugrunda täze kadalaryň döremegini we şertnamalary baglaşmagy gazanmaly.

Ýaragsyzlanmak meselesi bilen Baş Assambleýanyň birnäçe kömekçi edaralary meşgullanýarlar: BMG-yň ýaragsyzlanmak boýunça Bütündünýä Konferensiýasy üçin ýörite komitet we beýleki Parahatçylyk we Ýaragsyzlanmak boýunça BMG-ň Sebitleýin merkezleri Aziýada, Ýuwaş ummanynda, Afrikada, Latyn Amerikasynda, Karib basseýinde döredildi.

Köptaraplaýyn maslahat (forum) bolup, Ýaragsyzlanmak boýunça Konferensiýadyr (düzümine 40 döwlet girýär). Ol 1962-nji ýylda ol BMG-ň edarasy däl, ýöne BMG bilen gatnaşyk saklaýar. Bu konferensiýa ýaragsyzlanmak we ýaraglary azaltmak ugry boýunça köptaraplaýyn ylalaşyklary işläp taýýarlaýar.

Ýaragsyzlanmak boýunça ylalaşyklar derejede umumy häsiýetli, sebitleýin we ikitaraplaýyn baglaşyldy.

- 1) Bakteriologik we toksin ýaraglarynyň işläp taýýarlanmagy, öndürmegi we gorlaryny saklamaklygy gadagan etmek hakynda 1992 ý. Konwensiýasy (26.03.1997ý güýje girdi).
- 2) Himiki ýaraglary işläp taýýarlamagy, öndürmegi we gorlaryny saklamagy we ony ulanmagy gadagan etmek we ony ýok etmek hakynda Konwensiýa 1993ý, (29.04.1997ý güýje girdi).
- 3) Ýader ýaragynyň atmosferada, kosmos giňişliginde we suwastynda barlagyny gadagan etmek hakynda Moskwa şertnamasy 1963ý, (güýje girenok).

- 4) Ýader ýaragynyň ýaýramagyny gadagan etmek hakynda 1968-nji ýylyň şertnamasy.

Ýader ýaragynyň ýaýaramagynyň önüni almakda **ýadersiz zolaklaryň statusyny** berkitmek zerurdyr. Ilkinji ýadersiz zolak 1959-njy ýyl Antartika şertnamasyna laýyklykda Antartika boldy. Şeýle hem Latyn Amerikasynda ýader ýaragyny gadagan etmek hakyndaky 1967-nji ýylyň (Tlatelolko şertnamasy) şertnamasy esasynda Latyn Amerikasy, 1985-nji ýylyň Ýuwaş ummanyň günorta bölegi ýadersiz zolak (Rarotong Şertnamasy), 1995-nji ýylyň Günorta-Gündogar Aziýa (Bangok şertnamasy) ýadersiz zolak, 1996-njy ýylyň Afrika (Pelindabyň şertnamasy esasynda) ýadersiz zolak diýilip hasaplanylýar. 2006-njy ýylda bolsa Semipalatinsk Şertnamasyna laýyklykda Merkezi Aziýa hem ýadersiz zolak statusyna eýe boldy.

Ynanç çärelerini berkitmek. Bu ýörite guramaçylyk-tehniki çäreler bolup, özara düşünişmekligi ýola goýmaga, harby garşylyklary azaltmaga, ýader çaknyşyklaryň we duýdansyz hüjüm etmekligiň önüni almaga gönükdirilendir.

Bular ýaly çärelere gözegçilik, habar bermek, maglumatlar, ýaraglar baradaky maglumatlar bilen alyşmak we beýlekiler degişlidir. Bu çäreler köptaraplaýyn, ikitaraplaýy we sebitleýin ylalaşyklarda berkidilýär.

Edebiýatlar:

1. Всеобъемлющая международная безопасность. Международно – правовые принципы и нормы. Москва 1990г.
- 2.Тимербаев Р.М. Контроль за ограничением вооружений и разоружением, Москва 1983г.
- 3.Александрова Э.С. ООН: объединенные действия по поддержанию мира. Медународно – правовые проблемы. Москва 1978г.
- 4.Жданов Ю.Н.Принудительные меры в международном праве, Москва 1988г.

Halkara ynsanperwerlik hukugy

§ 1. Halkara ynsanperwerlik hukugynyň düşünjesi we çeşmeleri

Halkara jemagat hukugynyň möhüm düzüm bölegi bolmak bilen halkara ynsanperwerlik hukugy ýaragly çaknyşyk mahalynda, bir taraplar, söweş hereketlerine gatnaşmaýan ýa-da gatnaşmagyny bes eden adamlara gorag etmäge, beýleki tarapdan bolsa, urşy alyp barmagyň usullaryny we serişdelerini çäklendirmäge gönükdirilen düzgünleriň toplumydyr.

Uruş döünde, adaty däl ýagdaýlarda halkara gatnaşyklary ýaragly çaknyşyk döwründäki halkara hukugynyň kadalary we ýörelgeleri bilen düýgünleşdirilýär. Ýaragly zorluk bilen ýetirilýän jebirleri ýeňilleşdirmek, adamlary goramak hukugynyň maksatlary bolup durýandyr.

Monteskýo şeýle belleýär: Halkara hukugy elbetde, şeýle ýörelgä esaslanýar, ýagny parahatçylyk döünde döwletler köpräk ýagşylyk etmelidirler, uruş döwründe bolsa – az ýamanlyk etmelidirler. Hut şu pikir hem HYH-ny döräninden onuň ösüşine uly itergi boldy.

Bu pudak üçin dürli adalgalar ulanylýar:

“Ýaragly çaknyşyklar hukugy”, “Urşyň kanunlary we adatlary”, “Halkara ynsanperwerlik hukugy”.

Has irräk döwürlewrde hem “uruş üçin hem, parahatçylyk döwri üçin hem öz kanunlary bar”diýen pikirler. G.Grosiniň işlerinde hem duş gelmek bolýar. Gadymy döwürlerde urşy alyp barmagyň kadalary adat görnüşinde bolup içerki hukukda berkidilipdir.

Mysal üçin, Manunyň kanunlarynda zorluk berk çäklendirilipdir, söweş hereketleri wagtynda bolsa, awuly (zäherlenen) ýaragy ulanmak gadagan edilipdir, ýaragsyzlary, ýesirlere rehim etmegi soraýanlary ýatanlary we ýaralananlary öldürmeklik gadagan edilipdir.

Gadymy Gresíýanyň döwletleriniň arasyndaky gatnaşyklarda bolsa adaty kada hereket edipdir. Muňa laýyklykda uruş ygılan edilmän başlanmandyr, meýdanda wepat bolany jaýlamaga hukuk berilipdir, metçitlerde gaçy batalga tapan adamlary öldürmeklik gadagan edilipdir; harby ýesirleri alyşmaga ýa-da satyn alynmaga degişli bolupdyr (diňe käbir ýagdaýda gullara öwürýär ekenler).

Müňýylyklaryň dowamynda urşy alyp barmagyň häsiýeti düýpli üýtgemelere sezewar bolýar.

Ýaragly çaknyşyklaryň ynsanperwerleşdirilmegi XIX asyrdaky jemgyýetçilik guramalarynyň döremegi bilen has hem çaltlanýar.

Krym urşy döwründe (1853-1856 ýyllar) şepagat uýalarynyň Haç hereketleriniň obşinasy döredilýär. Bu obşina söweş wagtynda ýaralylara we syrkawlara kömek berýär, oňa rus hirurgy N.I.Pirogow ýolbaşçylyk edýär.

1859 ýyl Awstro-Italo-Fransuz urşy döwründe, Şweýsar raýaty Anri Dýunan Solberinonyň etegindäki söweşden soň ýaralylara kömegi guraýar. Onuň “Solberino baradaky ýatlama” kitaby jemgyýetçilik aňyny oýarýar.

1863 ýyl Tenewoda hemişelik ýaralylara kömek berýän Halkara komiteti döredilýär, häzirki wagtda oňa Gyzyly Hajyň Halkara Komiteti diýilýär.

Ýaralylara kömek berýän Halkara komitetine A.Dýunandan başgada – Muanýe, General Dýufor, lukmanlar Appiýa we Munuar dagy giripdirler.

GHHK- hökümet däl bitarap şurrisar guramasydyr.

Ol Gyzyly Haç hereketiniň esas goýujysydyr we onuň işiniň esasy wezipeleriniň biri hem – urşyň pidalaryny goramaga gönükdirilen Ženewo Konwensiýasynyň ýerine ýetirilmegine ýardam etmektir. Ýaragly çaknyşyklar döwründe, isle Halkara ýa-da döwletiň içindäki (raýat uruşlary) bolsun ol harby gullukçylaryň arasyndaky pidalara, raýat ilatyna, göçürilen (internirlenen) raýat ilatyna kömek we gorag berýär.

GHHK-nyň ýaragly çaknyşyklar döwründäki mandaty 1949 ýyl IV Tenewo Konwensiýalaryna wer olara 1977 ýyl II goşmaça protokolyňa esaslanandyr.

GHHK ýokarda agzalan halkara şertleriň kämilleşmegi üçin şeýle hem olary wagz etmekde we olaryň dogry ýerine ýetirilmegi ugrunda, we olar baradaky bilimleri ýaýaratmakda köp işleri alyp barýar.

1864 ýyl Şweýsar hökümet urşyň pidalaryna kömek bermek hakyndaky resminamany işläp taýýarlamak üçin diplomatik konferensiýany çagyýar. Bu konferensiýa 12 döwlet gatnaşýar. Konferensiýa gatnaşyjylar uruş wagtynda ýaralylary we syrkwulary goraýan ilkinji köptaraplaýyn Konwensiýa gol çekdiler. (1864 ýyl), bu şertnama HYH-nyň ilkinji şertnamasydyr. Gysga möhletiň içinde 50 döwlet şu resminama goşuldylar.

1899 we 1907 ýyl I we II Parahatçylyk Konferensiýasynda (Russiýanyň teklibi boýunça çagyýar) urşuň kanunlaryny we adatlaryny tertipleşdirýän (kodifikasiýalaşdyrýan) konwensiýalar kabul edildi.

Häzirki wagtda döwletleriň ýaragly çaknyşyk döwründäki gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän birnäçe halkara hukuknamalary bardyr. 1868 ýyl Peterburg jarnamasy. 1907 ýyl Gury ýer urşynyň kanunlary we kadalary hakynda GAAGA konwensiýasy, 12.8.1949 ýyl. IV Tenewa konwensiýalary-

1. Hereket edýän goşunlarda ýaralylaryň we syrkwalaryň ýagdaýy gowulandyrmak hakynda;

2. Deňiz heläkçiligine uçranlaryň ýagdaýyny gowulandyrmak hakynda;

3. Harby ýesirleri goramak;

4. Uruş wagtynda raýat ilatyny goramak hakynda; 1971 ýyl.

1 we 2 goşmaçalarda Pribaltika we beýleki döwletleriň hereketleri HYH-nyň kadalary bilen düzgünleşdirilmeýän

ýagdaýda 1899 ýyl. GAAGA-da Parahatnylyk Konferensiýasynda J.J.Martens (rus ýuristi, diplomat, professor) uruşýanlary we raýat ilatyny goramak üçin şu düzgüni ulanmaklygy teklip etdi. Muňa laýyklykda “Ilat we uruşýanlar halkara hukugynyň başlangyçlarynyň goragy we hereketi astynda galýarlar, sebäbi olar sowatly halklaryň arasynda ornaşan döplerden adamsärçilik kanunlaryndan we jemgyýetçilik aňynyň talaplaryndan gelip çykýarlar.

J.Martensiň bu önünden duýdurmasy adaty hukugyň kadasyna öwrülip, ol 1977 ýylyň I Goşmaça protokolynyň maddasynyň II bölegine girizildi.

HYH-nyň gurluşy:

Henewa hukugy ýa-da ynsanperwerlik hukugy. Onuň maksady hatardan çykan harby gullukçylara, şeýle hem uruş hereketine gatnaşmaýan taraplara ýagny raýat ilatyna kömek bermek bolup durýar.

GAAGA hukugy ýa-da uruş hukugy urşut kanunlarynyr kadalaryna laýyklykda söweş hereketlerini alyp barmak

§ 2. Harby hereketleriniň başlanmagynyň hukuk taýdan düzgünleşdirilişi

Gadymyýetden gelyän uruş adatyna görä uruş hereketlerine başlamakdan ötürnä ýagdaýyny yglan etmeli eken, Sorky döwrlerde bu kada şertnemeleýyn tertipde berkidildi.

Uruş ýagdaýy barada bitarap döwletler hem habarly bolmalydyrlar.

Uruş ýagdaýy yglan edilenden sot uruşýan döwletlerit arasyndaky gatnaşyklar täzeçe garalyp, bu hili hukuk netijelere getirip bilýär:

- diplomatik, konsulluk gatnaşyklaryny bes edilmegi:
- garşydaş döwletit emlägi konfiskasiýalanýar:
- garşydaş döwletit raýatlaryna ýörite düzgünler ulanylýar:
- parahatçylyk gatnaşyklaryna niýetlenen şertnamalar hereket etmegi bes etýärler. HYH-т kadalary ulanylyp başlanýar.

1949ý 4 Tenewa Konwensiýalary ýaragly çaknyşyklaryt kanuny gatnaşyjylaryna, ýagny ýaralylara, syrkawlara, detiz heläkçiligine uçranlara (detiz ýaragly güýçlerini düzüminden bolanlara ...) ulşanylyar.

Ýaragly çaknyşyklara gatnaşyjylar

1977 ý, I we II GP-т kabul edilmegi bilen, diplomatik konferensiýada ilkinji gezek “ýaragly güýçler” düşünjesi kesgitlenilýär. I GP-т 43-maddasy:

- harby gurama bolup, toparlar we bolümler öz tabynlygyndakylara jogapkär şahsyt komandowaniýesini
- HYH-т kadalarynyт ýerine ýetirilmegini üpjün edýän içerki düzgün-nyzam ulgamy bolmaly.

HYH-nyň ýörelgeleri:

- Ýaragly çaknyşyklary ynsanperwerleşdirmek – HYH-nyň ähliumumy we esasy ýörelgeleri;
- Urşuň pidalarynyň halkara-hukuk goragy;
- Urşy alyp barmagyň usullaryny we serişdelerini çäklendirmek;
- Raýat obýektleriniň we medeni gymmatlyklaryň goragy;
- Bitarap döwletleriň bähbitleriniň goragy.

§ 3. Ýaragly çaknyşyklara gatnaşyjylar

Ýaragly çaknyşyklara gatnaşyjylar kombatantlara (söweşýänler) we kombatant дәllere (söweşmeýänlere) bölünýär.

Deriz urşundaky kombatantlar: ýaragly gämilerit ekipaһlary(kreýser, Linkor, minonoses, awianoses, suwasty gaýyk, kater, ...)

Harby Deriz Flotynyт uçýan apparatlarynyт ekipaһlary (uçar, dikuçar) kömekçi gämilerit ähli görnüşleri, harby gämilerine öwrülen söwda gämileri.

Deriz urşundaky kombatant дәller – harby gospital gämilerinit ekipaһy (eger-de bu gämiler ýaralylara we syrkawlara kömek bermek üçin niýetlenilen bolsa) we GHHK-т gospital gämilerinit ekipaһlary.

Derizde uruş alyp barmagyt kanunalaýyk usullary – deriz gabawy, mina urşy, harby-deriz güýçleri tarapyndan bombalanmak.

Howa urşundaky kombatantlar – ähli uçýan apparatlaryt ekipažlary, şeýle hem raýat awiasiýasyny gämilerini ekipažlary.

Howa urşundaky kombatant däller – sanitar uçarlaryt ekipažlary, şeýle hem Gyzył hajyt milli jemgyýetlerini we söweşýän döwletleri (ewakuasiýa) göçürmäge, ýaraly bejermäge ulanýan gospital harby gämileri. Sanitar we gospital gämilerini tapawutlandyryjy belgisi bolmalydyr.

Harby razwedçik – bu garşydaşyt meýdanynda öz goşunyny eşiğinde maglumat ýygnaýan şahsdyr. Eger ol duşmany eline düşse onda ora harby ýesirit düzgüni ulanylýar.

Ýaragly çaknyşyklara gatnaşyjylaryt ýene biri hem meýletinlerdir. Olar söweşýän taraplaryt harby hereketlerine gatnaşmaga hukuklary bardyr.

Bulardan başgada ýaragly çaknyşyklaryt gatnaşyjylary hakyna tutulanlar we içalylar .

Bu düşünje I GP-т 47 maddasynda doly beýän edilýär.

Harby içaly – 1907 ý. 4 Gaaga konwensiýasyny Goşmaçasyny XXIV maddalaryna laýyklykda “gizlin ýol bilen ýa-da ýalan sebäpler bilen söweşýän taraplaryt birini raýonynda maglumatlary ýygnaýan şahsa aýdylýar”. 1977 ýylyt I GP-т 46 maddasynda hatby içaly tutulan ýagdaýynda içaly hökmünde garalýar.

Ýaragly çaknyşyklar döwründe söweşýän döwletler öz harby hereketlerini uruş teatry diýlip atlandyrylýan belli bir girişlikleri çäklerinde alyp barýarlar. Bu düşünjä döwlet gury ýer, howa, deriz meýdanlary, şeýle hem açyk deriz

we onur üstündäki howa girişligi değişlidir.Uruş teatryna bitarap döwletlerit meýdanlary, şeýle hem ýörite halkara ylalaşyklary esasynda bitaraplaşdyrylan maýdanlar we girişlikler öwrülip bilenmez.Şeýle hem halkara ynsanperwerlik hukugyny kadalary bilen göz ötründe tutulan döwletlerit ýörite zolaklary uruş teatryna goşulmaýar (ýörite zolaklar – sanitar zolaklary we ýerler).Halkara hukugy uruş teatryndan boşadylmaly beýleki ýerlerit hem sanawyny berýär: halkara kanallary (mysal üçin Sues kanaly – 1888 ý. Konstantinopol konwensiýasy);

Uly ähmiýeti bolan medeni gymmatlyklar (ýaragly çaknyşyklar döwründe medeni gymmatlyklaryt goragy bar. Gaaga konwensiýasy, 1954 ý. 8 madda), raýat parahatçylyk obýektleri.

Raýat şahslaryň we kombatantlaryň statusy

Raýat şahslary

Kombatant

Özüni alyp barşy

Söweş hereketlerine gatnaşmaýar

Söweş hereketine gatnaşýar

Hukuklary

Ýarag almaga we ony duşmana garşy
ulanmaga hukugy ýokdur

Tehnikany, deri güýçlerini HYH-nyň
düzgüniniň çäginde ýok edip bilýär.

Jogapkärçilik

Diňe ýarag alany üçin yzarlamalara
we jezalanmalara sezewar bolýar

Söweş hereketine gatnaşanlygy we
ýarag alany üçin jogapkärçilik
çekmeýär.

Çozuşlardan gorag

Çozuşa sezewar etmek gadagan edilýär

Ony çozuşa sezewar etmek bolýar,
sebäbi ol harby nyşanydyr.

Halkara ynsanperwerlik hukugy tarapyndan goragy

HYH-nyň hormatlamagy we her hili
ýagdaýlarda-da oňa adamkärçilikli
(ynsanperwer) garalmagy talap edýär.

Duşman tarapyndan ýesir alnanda
harby ýesiriň hukuklarynyň
peýdalanýar we jogapkärçiligi çekýär.

§4. Urşuň pidalarynyň halkara-hukuk goragy. Urşy alyp barmagyň gadagan edilen ususly we serişdesi

Söweşýän döwletler ýaragly çaknyşyk mahalynda şu aşakdakylary halkara-hukuk goragy bilen üpjün edýär: ýaralylar, syrkawlar, deriz ýaragly güýçleriniň düzüminden gämi heläkçiligine ucranlara, raýat ilatyna.

Esasy halkara – hukuknamalary bolup 1949 ý. 4 Henewa Konwensiýasy we 1977 ý. I we II Goşmaça Protokoly çykyş edýärler.

Birinji H.K-da hereket edýän goşunlarda ýaralylaryň we syrkawlaryň ýagdaýyny gowulandyrmak hakyndaky düzgünler bardyr.

Ikinji H.K-da derizdäki ýaragly güýçleriň düzüminden ýaralylaryň, syrkawlaryň we gämi heläkçiliginden jebir çeken adamlaryň ýagdaýyny gowulandyrmaga degişlidir.

Üçünji H.K-sy harby ýesirlere seredilmegine bagyşlanandyr.

Dördünji H.K-sy uruş döwründe raýat ilatynyň goralysyna niýetlenendir.

Urşy alyp barmagyň gadagan edilen usullaryna we serşdelerine şular degişlidir:

- duşman goşunlaryna degişli şahslary haýynlarça öldürmek ýa-da ýaralamak;
- hatardan çykan şahslara hüjüm etmek;
- hiç kim dirigoýmazlyk barada buýruk bermek ýa-da şunut esasynda haýbatatmak ýa-da harby hereketleri alyp barmak;
- duşman goşunyň ýaragly güýçlerinde şahslary gulluk etmäge mejbur etmek;

- goralmadyk şäherleri bombalamak;
- halkara we milli tapawutlandyryjy gorag nyşanlaryny maksada laýyk ulanmazlyk.

Bu ady agzalan usullar şu halkara-hukuk namalarda berkidilendir: gury ýer urşunyt kanunlary we adatlary hakyndaky Konwensiýalar(1949 ý. I-IV TĤK-T 22,23,3,50,130,147 maddalary) şeýle hem 1977 ý. I GP-ly (35,75,85 maddalar).

1997 ýylda Ottawa pyýada goşunlara garşy minalary ulanmaklygy, saklamagywe satmagy gadagan edýän Konwensiýa. 130 gowrak gol çekdi.

Halkara hukugynda ýader ýaragyny ulanmaklygy gadagan edýän umumy ykrar edilen kadalar ýokdur. Şonut üçin hem BMG-nyň Halkara Kazyýeti şeýle netijä geldi, ýagny birinjiden, ýader ýaragyny ýaragly çaknyşyk döwründe ulanmaklygy gadagan edýän ykrar edilen halkara kadasynyt ýoklugy; 2-den, islendik ýader ýaragy ulanylan ýagdaý halkara ynsanperwerlik hukugynyň kadalaryna we talaplaryna gabat gelýär diýip Kazyýet hasaplaýar. Diýmek, halkara jemagaty entek ýader ýaragyny ulanmaklygy gadagan edýän kadalary kabul etmede-de, ony ulanylan netijeler halkara ynsanperwerlik hukugyndaky çäklendirmelere gabat gelýär.

§ 5.Harby hereketleriň we uruş ýagdaýynyň tamamlanmagyny halkara-hukuk taýdan düzgünleşdirmek

Uruş döwletara gatnaşyklaryň aýratyn ýagdaýydyr. Gysga wagtyň içinde parahatçylygy dikeltmek döwletleriň öz bähbitleri bolup durýandyr.

Uruş ýagdaýyny tamamlamakdan harby hereketleriniň tamamlanmagyny tapawutlandyrýar. Halkara gatnaşyklarynyň tejribesinde harby hereketleriň tamamlanmagyny esasy görnüşleri ýaraşyk we kapitulyasiýadyr.

Ýaraşyk umumy ýa-da ýerli bolup biler (Gury ýer urşunyň kanunlary we adatlary bar, Gaaga düzgünnamasynyň XXXVII maddasy).

Umumy ýaraşyk harby hereketleri tamamlayar. Ol tutuş uruş teatryna ýaýraýar we diňe bir harby hereket bolman, eýsem syýasy hereketdir. Şonur üçin uruşýan taraplar döwlet edaralarynyň adyndan ýaraşyk baglaşylýar.

Mysal üçin, Koreýadaky harby ýaraşyk baradaky 27.07.1953 ý. Ylalaşyk, Alhirde ody bes etmeklik hakyndaky 18.03.1962 ý. Ylalaşyk.

Häzirki zaman halkara hukugy BMG-nyň Howpsuzlyk geňeşiniň çözgüdi esasynda (BMG-nyň Düzgünnamasynyň wagtlaýyn çäreler hakyndaky 40-njy maddasyna laýyklykda) ýaraşyk baglaşmagy göz önünde tutýar. (wagtlaýyn çäreler – otaçmaklygy bes etmek, goşunlary öňki ýerlerine äkitmek)

Ýerli ýaraşyk – munuň maksady harby hereketleriň teatrynyň belli bir ýerlerinde ýaralylary we syrkawlary ýygnamak, wepat bolanlary jaýlamak, basylyp alnan ýerlerden aýallary we çagalary göçürmekden ybaratdyr.

4 ŽK-nyň 15-nji maddasynda şu maksatlar üçin ýerli ylalaşyklaryň baglaşylmagy göz önünde tutulýar. Harby hereketleriniň tamamlanmagynyň ýene bir görnüşi kapitulyasiýadyr. Kapitulyasiýasnyň ýaraşykdan tapawudy şundan ybatardyr, ýagny munda ýeterilen tarap ýeriji bilen hiç hili derligi ýokdur. Mysal üçin II jahan urşunda faşistik

Germaniýa we militaristik Ýaponiýa özlerniň ýetişleri barada Akta gol çekdiler.

Urşy tamamlamagyň esasy halkara-hukuk görnüşi hem parahatçylyk şertnamasyny baglaşmaktır. Ol mazmuny boşunça birnäçe soraglary öz içine alýar: uruş ýagdaýyny bes etmek, parahatçylyk gatnaşyklaryny dikeltmek, harby jenaýatçylaryň jogapkärçiligi, meýdan soraglaryny çözmek; harby ýesirler bilen alyşmak, zyýanlaryň öwezini dolmak, emlägi gaýtaryp bermek Uruşyň döwletleriň arasynda uruş ýagdaýy şu ýollar bilen hem bes edilip bilinýär:

- a) Bir tarapyň teklibi boýunça birtaraplaýyn jarnamanyň kabul edilmegi; mysal üçin SSSR Germaniýa bilen uruş ýagdaýyny 25.01.1955 ýylda SSSR-ň Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň kararynyň çap edilmegi bilen bes etdi. Şu resminama laýyklykda Germaniýa bilen uruş ýagdaýy bes edildi we onyň bilen parahatçylyk gatnaşyklarynyň şola goşuldy;
- b) Uruş ýagdaýy gepleşikleriniň netijesinde tamamlanmak bilen, ikitaraplaýyn jarnama kabul edilýär. 19.10.1956 ýylda SSSR we Ýaponiýa uruş ýagdaşlaryny tamamlamak hakynda bilikdäki jarnama gol çekdiler.

Şeýlelik bilen uruş ýaraglaryny tamamlamak gatnaşyklar üçin wajyp we aýgytlaýjy faktordyr. Döwletler täzeden diplomatik gatnaşyklarynyň ýol goýmaga synanyşýarlar, parahatçylyk gatnaşyklaryna niýetlenilen halkara hukuk esasynda dürli ugurlar boýunça döwletara hyzmatdaşlygy pugtalandyryşlar.

Edebiýatlar:

1. Арцибасов И.Н. , Егоров С.А. Вооруженный конфликт право, политика, дипломатия Москва 1989г.
2. Полтораки Ф.И., Савинской Л.И. Вооруженные конфликты и международное право. Москва 1971г.
3. Котляров И.И. Международно – правовое регулирование вооруженных конфликтов // Военное право, Москва 1997г.

Halkara möçberinde adam hukuklaryny goramaklyk

§1. Adam hukuklary barada düşünje

Halkara adam hukuklarynyň hukugy – halkara hukugynyň pudagy bolup, onuň kadalary we ýörelgeleri döwletleriň adam hukuklaryny üpjün etmekdäki hyzmatdaşlygyny üpjün edýär.

Bu täze hukuk pudagy BMG-nyň Düzgünnamasynyň kabul edilmeginde ösüşe eýe boldy. Özüniň gysga taryhyna garamazdan. Bu hukuk pudagy halkara hukuk ulgamynda esasy orny eýeledi. Adam hukuklaryny hormatlamak, demokratiýa – parahatçylygyň wajyp kepillidir.

Halkara namalarynda bu hukuklary hormatlamak ähliumumy parahatçylygyň esasy bolup durýar diýlip bellenilýär.

Halkara hukugy adama gönükdirilendir. Bu bolsa olaryň döwletiň hukuk ulgamynda hem degişli derejä (statusa) eýe bolmalydygyny aňladýar.

Döwlet “islandik ykrar edilen hukuklary ýa-da azatlyklary ýok etmäge ýa bolmasa kanuny däl derejede

çäklendirmäge” hukugy ýokdur. (raýat we syýasy hukuk hakyndaky halkara paktynyň 5 mad. 1 böl.)

Bu döwletiň hukuklaryny çäklendirmeýär. Halkara hukugy adamyň diňe bir hukuklaryny däl, eýsem ýä döwleti babatynda borçlaryny hem görkezýär.

Adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasynyň 29 maddasynda şeýle bellenýär: “Her bir adamyň jemgyýetiň önünde borçlary bar, onuň şahsyýetiniň erkin we doly ösmegi diňe şol jemgyýetde mümkin. Döwletiň hukuklary we adam hukuklary BMG-nyň Düzgünnamasynyň maksatlaryna we ýörelgerline laýyk amala aşyrylmalydyr”. (Adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasy, 29 mad. 3 böl.)

Bularyň hemmesi halkara hukugynyň bu pudagynyň döwletiniň içerki kanuny ilki bilen hem konstitision hukugy bilen berk barlydygyny görkezýär. Adam hukuklarynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri we kadalary halkara hukugyna we içerki hukuga hem mahsusdyr. Iki ýagdaýda olaryň ýokary hukuk güýji bardyr.

Adam hukuklary köp ýagdaýlarda bir aýratyn adam üçin niýetlenilýär. Şonuň bilen bir wagtda köpçülikleýin hukuklar hem bar, ýagny bu hukuklar -halkara milletlere, azsanly milletlere we beýleki degişlidir.

Halkara adam hukuklarynyň hukugynyň ulgamy halkara hukugynyň esasy ýörelgesi bolan adam hukuklaryny hormatlamak ýörelgesi esasy orny eýeleýär. Bu ýörelgede hukuk pudagynyň esasy manysy beýan edilýär. Ýokarda agzalan ýörelge bilen berk baglanyşykly ýörelgeleriniň biri hem demokratiýa ýörelgesidir. Bu ýörelge halkara hukugyna-da, içerki hukugada mahsusdyr.

Pudagyň beýleki ýörelgelerine ählumumylyk we jynsparazlyga ýol bermezlik ýörelgeleri degişlidir.

Ählumumylyk ýörelgesi – döwletiň ýurisdiksiýasyndaky adamlara we döwletlere adam hukuklary hakyndaky umumy ykrar edilen kadalar degişlidir.

Ikinjisine – hiç hili alamatlar boýunça jynsparazlyga ýol berilmelid dälidir.

Pudagyň merkezini adam hukuklarynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri we kadalary düzýärler.

Tejribede we nazaryýetde bulara köplenç ülnüler hem diýilýär.

Bular demokratiýanyň we ynsanperwerligiň halkara we içerki döwlet ýetilen taryhy derejesini aňladýar.

Halkara we içerki hukuklarynyň kadalary bulara laýyk gelmelidir.

Bular ýaly ýörelgeler we kadalar adat arkaly hukuk taýdan amala aşyrylýar. Bular ýaly kadalarynyň tassyklanmagynda çykyş edýän halkara namalary adaty kadalaryň subutnamasy bolýarlar.

Adam hukuklarynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri we kadalary adam hukuklary hakyndaky Ählumumy Jarnamasy (1948) (munuň BMG-nyň Baş Assambleýasynyň ykrarnamasynyň statusy bar) we 1966 ýylda raýat we syýasy hukuk kayndaky Halkara Pakty.

Adam hukuklarynyň belli bir toparyna degişli birnäçe konwensiýalar kabul edilýärler. Şeýle hem aýallarynyň we üagalarynyň hukuklaryna degişli konwensiýalar hem kabul edildi.

Halkara zähmet guramasynyň kabul eden köpsanly konwensiýalary aýratyn toplumy emele getirýärler.

Sebitlëýin derejede hem adam hukuklary boýunça birnäçe konwensiýalar kabul edildi. ABG-ň, ADG-ň, Ýewropa Geňeşiniň çäklerinde kabul edildi.

GDA-nyň Düzgünnamasy özüniň esasy maksatlarynyň biri hökmünde adsamýň esasy hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmegi göz önünde tutýar (2 madda).

§2. Adam hukuklarynyň görnüşleri

Raýat we syýasy hukuklar.

Raýat we syýasy hukuklar hakyndaky ýörelgeler we kadalar adam hukuklary hakyndaky umumy ykrar edilen ýörelgeleriniň w kadalarynyň esasy bölegini düzýärler. Ilkinji ýerde adamlaryň deňlik ýörelgesi durýandyr we şuna laýyklykda hiç bir alamatlara görä jynsparazlyga ýol berilmeýär.

Hukuklary ulanmakda aýallaryň we erkekleriň deňligi aýratyn nygtalýar.

Her bir adamyň ýasamaga we el degirmesizlige hukugy bardyr. Ölüm jezasy ýatyrylmaga degişlidir. Ölüm jezasy ýaşayşa bolan hukuga garşy gelýändir.

Gulçulyk gadagan edilýär.

Her bir adamyň durmuşy we halkara tertibine hukugy bardyr.

Ykdysady, durmuşy we medeni hukuklar.

Ykdysady, durmuşy we medeni hukuklar ikinji nesildäki hukuklardyr. Bu ugur boýunça esasy halkara-hukuk namasy bolup, 1966 ýylda ykdysady, medeni we durmuşy hakyndaky kanunlary Pakty çykyş edýärler.

Pakt şu aşakdaky hukuklary kesgitledi:

- a) zähmet hukuk adalatly we amatly zähmet şertleri bilen bilelikde,
- b) durmuş üpjünçiligine hukuk,
- c) maşgalanyň goraga we kömege hukugy,
- d) bilim almaga hukuk we ş.m.

Durnukly ösüş taglymaty 90-njy ýyllarda ösüp barýan döwletler tarapyndan öňe sürüldi. Bu taglymatyň esasy manysy “üçünji dünýäniň ” döwletlerinde adam hukuklaryny üpjün etmek üçin ilki bilen ykdysady we durmuşy taýdan ösüşe gazanmakdyr.

Köpçülikleýin hukuklar.

Halklaryň hukugy – Hemme halklar özlerini kesgitlemäge hukuklary bardyr.

Halklar halkara borçlaryna zyýan ýetirmezden özleriniň tebigy resurslaryndan peýdalanmaga hukuklydyr. Hemme döwletler öz-ykbalyny kesgitlemek hukugyny hormatlamaga we goldamaga borçludylar.

Az sanly milletleriň, etniki, dil we dini toparlaryň hukuklary.

Ýewropadaky soňky 10 ýylyň dowamyndaky wakalar az sanlylaryň meselesiniň döwletleriň durnuklylygy we ýaragly çaknyşyklaryň önüni almak üçin wajypdygyny görkezdi. Bu ýagdaýa umumy häsiýetli we sebitleýin derejedäki kabul edilen konwensiýa şaýatlyk edýär.

Halkara adam hukuklarynyň hukugy – aýratyn adamlara ýa-da adamlaryň toparlaryna belli eşretlere ýa-da olaryň diňe bir adam bolup durýandygyndan esas alyp döwlet tarapyndan kesgitlenen garaýşa ygtyýar berýän ýörelgeleriň we düzgünleriň toplумы bolup durýar. Bu hukuklar köp ýurtlaryň konstitusiýalarynda we milli kanunçylyk namalarynda berkidilendir.

Adam hukuklary hakyndaky halkara billi – bu adam hukuklary babatyndaky aşakda agzalan 3 esasy resminamanyň umumylaşdyrylan adydyr:

Adam hukuklary hakyndaky Ähliumumy Jarnamasy (1948)

Raýatlyk we syýasy hukuklar hakyndaky halkara Pakt (1966)

Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakyndaky halkara Pakt (1966)

Adam hukuklary boýunça beýleki esasy şertnamalar aşakdakylardan ybaratdyr:

Genosid jenaýatynyň önüni almak we onuň üçin temmi bermek hakyndaky konwensiýa;

Jynsy kemsitmäniň ähli görnüşlerini ýok etmek hakyndaky halkara konwensiýa;

Aýallar barada kemsitmäniň ähli görnüşlerini ýok etmek hakyndaky konwensiýa;

Gynamalara we çemeleşmegiň hem-de jezalandyrmagyň rehimsiz, adamsöýümlü ýa-da mertebäni kemsidýän görnüşlerine garşy konwensiýa (1984)

Çaganyň hukuklary hakyndaky konwensiýa; (1989)

Bosgunlaryň hukuk derejesi hakyndaky konwensiýa; (1951)

Bosgunlaryň hukuk derejesine degişli Protokol (1967)

Adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň üpjün edilişi we goragy ähli hukuk goraýyş ulgamynyň borjy we sonuň ýaly-da hukuk tertibi edaralarynyň her bir işgäriniň hem borjy bolup durýar. Ähli adamlar kanun önünde deňdirler we olaryň hiç hili kemsitmesiz kanunyň deň goragyna hukugy bardyr.

Adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasy – 1948 ýylda BMG-nyň kabul eden rewolýusion resminamasydyr. Bu resminama biziň günlerimizde hem ähmiýetini ýetirenok.

Bu hukuk namasynyň kabul edilmeginde BMG-da çykyş eden Eleanor Ruzwelt şeýle belledi: bu Jarnama halkara erkinlikleriň Hartiýasy (хартия волүнoсһи) bolup galar. Adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnama konstitusion kadalarynyň 90% salgylanýar.

§3. Adam hukuklary bilen meşgullanýan edaralar

BMG-niň Tertipnamasyna laýyklykda ýa-da adam hukuklary boýunça esasy halkara şertnamalary bilen döredilen dürli edaralar bilelikde adam hukuklarynyň berjaý edişine halkara gözegçilik ulgamyny döredýärler.

Adam hukuklary boýunça Konstitusiýa we Adam hukuklaryny höweslendirmek we goramak boýunça Kömekçi komissiýa BMG-nyň dadam hukuklarynyň meseleleri bilen meşgullanýan esasy edaralary bolup durýarlar. Komissiýa “ýörite düzgünleri” esaslandyrdy. Olary geçirmeklik üçin aýdyň meseleler ýa-da ýurtlar boýunça derňew geçirýän “ýörite habarçylar” we iş toparlary bellenilýär.

Adam hukuklary boýunça alty esasy şertnamanyň her haýsysynyň çäklerinde bu şertnamalaryň ýerine ýetirilişine gözegçiligi amala aşyrýan garaşsyz ekspertleriň komissiýalary döredildi.

Adam hukuklary babatyndaky sebitleýin ylalaşyklar hem hukuk goraýyş edaralaryň işgärlerine mälim bolmalydyr:

Adamyň we halklaryň hukuklarynyň Afrikan hartiýasy;

Adam hukuklary hakyndaky Amerikan konferensiýasy;
Adamyň hukuklarynyň we esasy azatlyklaryny goramak hakyndaky Ýewropa konferensiýasy.

Adam hukuklary boýunça komiisiýa –

- adam hukuklary bilen bagly kanunlaryň we düzgünnamalaryň has netijeli ulanmagyny üpjün etmek üçin döredilýär. Komissiýalaryň aglabasy döwlet edaralaryndan garaşsyzdyrlar. Bu komissiýalar wagtly-wagtynda kanunçylyk edaralaryny önünde hasabat bermäge borçludyrlar.

Ombudsmen –

Parlament tarapyndan belleniýän aýratyn şahslar ýa-da şahslaryň topary bolup, özüniň konstitusion ygtyýarlyklary ýa-da ýörite kanunyň esasynda hereket edýärler. Bu institutyň esasy wezipesi döwlet dolandyryşy tarapyndan adalatsyz jebirlerini goramakdan ybatardyr. Şuňa laýyklykda **ombudsmen** jebir çeken şahsyň we hökümetiň arasynda tarap çalmaýan araçy bolup çykyş edýär.

Ýöriteleşdirilen edaralar –

Her bir döwletde jynsparazçylyga sezewar edilýän ilatyň gatlaklary bardyr. Olara köplenç etniki, dili we dini arzanly ilatlar, bosgunlar, çagalar, aýallar, daşary ýurtlylar, migtantlar, garyplar we inwalidler (maýyplar) degişlidir. Ýöriteleşdirilen edaralaryň sanyna dürli geňeşler, komitetler, komissiýalar degişlidir.

Edebiýatlar:

1.Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Москва 1976г.

2.Куликов Р.Г. О международно – правовой ответственности за нарушение прав человека, Москва 1979г.

3.Энтин М.Л Международные гарантии прав человека. Практика совета Европы. Москва, 1992г.

Halkara ykdysady hukugy

§1.Halkara ykdysady hukugy barada düşünje. Ykdysady hukugyn orny, çeşmeleri we maksatlary, wezipeleri

Dowletleriň arasyndaky ykdysady söwda aragatnaşyklaryň halkara hukuk düzgünleşdirilişi gadymy döwürlerde dörändir. Söwda gatnaşyklary halkara şertnamalarynyň pretmedi bolup cykyş edýär. B.e. öň 2-nji asyrdan gadymy rim taryhçysy Flor şeýle belleýär: “Eger-de söwda gatnaşyklary kesilen bolsa onda adamzat soýuzy bozulandyr”. Gugo Grosiý [18asyr] şeýle belleýär ýagny “hiç kim bir halkyň beýleki bir halk bilen özara söwda gatnaşyklaryna päsgel berip bilmez. Hut şu juscmmersil – azat söwda hukugy ýörelgesi halkara ykdysady hukuk esas goýujy bolýar .

Halkara ykdysady hukugyny jemagat hukugynyň pudagy hökmünde kesgitlemek bolýar. Halkara ykdysady hukugynyň kadalarynyň we ýörelgeleriniň jemi bolup döwletleriň we beýleki halklaryň hukugynyň subyekitleriniň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

Halkara ykdysady hukugynyň predmeti – dowletlerin halkara hukugynyň beýleki subiyekitleriniň arasyndaky kop taraplayyn weiki taraplayyn halkara ykdysady gatnasyklar .Ykdysady gatnasyklara sowda gatnasyklaryny

seyle hem onumçilikdaki ylymy- tehniki', wolyuta-maliya ulgamdaky aragatnasyklardaky intellektual eyeçilikdäki syyahatçylykdaky sowda gatnasyklary hem degislidir.

Hazirki zaman hukuk edebiyatynda gunbatar yurtlery tarapyndan ykdysady hukugyn esasy 2 konsepsiyasy one surulyar .

Klassy k konsepsiya gora halkara ykdysady hukuk-halkara jemagat hukugynyň pudagy bolup onuň pretmeti halkara hukugynyň subyekitiniň ykdysady gatnaşyklar [G.şwarsenberger Ya Brounli –Beyik Britan P. Werloren Wan Temaata – Niderlandlar ; W. Zewi-ABS] .Hazirki wagtda günbatar edebiyatynda ginden yayran konsepsiya görä ,halkara ykdysady hukugynyň çeşmeleriniň kadalary bolup halkara hukugy we içerkihukugy çykyş deýär . Halkara ykdysady hukugy bolsa bir döwletiň çäginde çykyan gatnaşyklara gatnaşyýan ähli subyekitlere öz täsirini yetirýär. [A.Lewenel ABS P.Peyter Fransiya we beýlekiler]. Şu ilkinji konsepsiya Gunbatarda öňe sürülýän transmilli hukuk nazaryýeti bilen bagly bolyar.

Halkara ykdysady hukugyň çeşmeleri bolup halkara hukugyň çeşmeleri çykyş edýärler. Halkara ykdysady hukugy üçin hödurnamalayyn kadalaryň bolmagy häsiyetlidir bularyň çeşmesi bolsa halkara guramalarynwer konferensiýalaryn kararlarydyr. Mysal üçin BMG edaralary ykdysady hyzmatdaşlygyň soraglary boyunça birnäçe hödurnamalar kabul edildi;Ykdysady we durmuşy geňiş YUNESKO, BMG yöriteleşdirilen edaralary-UNIDO Intiliktual eyeçilik halkara guramasy.

Halkara ykdysady konferensiýalaryň karalary. Bu kararlar, aýratyn hem esasyly, kanferensiýalaryň jemleýji akty hökmünde resmileşdirilen nazaryýeti

kötaraplaýyn şertnamalar hökmünde seredilýär,şonuň üçin hem olaryň hem hödürnamalaryň hem hökmany hukuk güýji bardyr. Mysal üçin: halkara ykdysady hukunyň ösmegi üçin wajyp resminamalaryň arasynda 1964ý. BMG-nyň söwda we ösüş boýunça Jenewa konferensiýasynyň Jemleýji aktydyr. Mundaky ýörelgeler halkara söwda gatnaşyklaryny we söwda syýasatyny kesgitleýärler we beýlekiler. Halkara adatlar. Adatlar halkara hukugynda şeýle hem halkara ykdysady hukugynda taryhy taýdan wajyp rol oýnaýar.

Halkara ykdysady hukugy

Halkara adatlar we adatylar.
çeşmeler

1) halkara şertnamalar

BMG-nyň düzgünnama - döwletleriň ykdysady

1-55-56 maddalar hukuk we

borçlary 1974-nji ýylyň Hartiýasy

2) köptaraplaýyn

Adam hukuklary hakyndaky – täze ykdysady düzgüni

6-15 maddalar

berkitmek hakyndaky 1974 ý Jarnamasy

3) ikitaraplaýyn- söwda karz (kredit) töleg tehniki kömek bermek baradaky ylalaşyk. - haryt dolnyşyk söwda gämiçiligi kliriň ylmy tehniki hyzmatdaşlyk we beýlekiler.

Halkara ykdysady hukugynyn maksatlary halkara hukugynyň maksatlary bilen kesgitlenyar. BMG –nyň düzgünnamasynda ykdysady hyzmatdaşlyga hem köpüns berilyar . Düzgünnama laýyklykda halkara ykdysady hukugynyň maksatnamasy şulardan ybaratdyr;

--ähli halklaryň ykdysady we sosial progresine (özüşine)yardam etmek.

-halklaryň arasynda dostlukly weparahatçylykly gatnaşyklar

üçin hökmany bolan durnuklylygyň weabadançylygşertlerini döretmek.

-ykdsady wesosial progresi şertlerinde yaşayşyňderdjesini yokarlandyrmak; ilyatly dolý iş bilen üpjün etmek.

çeşmeler hökmünde ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn halkara şertnamalaryny şulara bölmek bolyar.

1) halkara söwda şertnamalary –bular döwwletleriň daşary söwdada hyzmatdaşlygy üçin umumy şertleri berkityärler .

2) hökümetara söwda ylalaşyklary - bular sö wda şertnamalarynyň esasynda baglaşylan bolup taraplaryň haryt dolanşygy babatynda anyk borçlarry kesgitleýär.

3) Harytbilen üpjün etmek baradaky ylalaşyk bu söwda ylalaşygynyň görnüşi bolup üpjün edilmeli harytlaryň anyk sanowyny belleyär.

4) Haryt dolanşygy we tölegler hakyndaky ylalaşyk.

5) Söwda konwensiiialary –döwwletleriň arasyndaky aýratyn gatnaşyklary kesgitleýär.Mysal üçin ; gümrükkonwensiyalary we beýlekiler.

Beýleki çeşmeler hökminde;

- 1)Halkara .söwda adaty yagny halkara söwda gatnaşyklarynda uzak wagtyň dowamynda gaytalanyp gelyan tejribe.
- 2)Halkara kazyyetiniň we arbitiražyň kazyyet prosidentleri.
- 3)Halkara guramanyň ygtyyarlyklarynyň çäklerinde kabul edilen we halkara hukugynyň ýörelgelerine ters gelmeyän kararlar.

§2. Halkara ykdysady hukugynyň ýörelgeleri

Halkara hukugyň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri hem onda esasy ýörelgeleriň toplumynyň bolmagydyr.halkara hukugyň ýörelgeleri umumylaşdyrylan ýörelgeler bolup halkara hukugynäsiýetliu alamatlaryny şeýle hem onuň esasy mazmunyny beýan edýär we bularyň ýokary hukuk güýji bardyr . şeýle hem bu ýörelgeleriň aýratyn ahlak güýji bardyr.şonuň üçin hem olara diplomatik yejribede halkara gatnaşyklarynyň ýörelgeleri diýip atlandyrylýar. Halkara hukugyň çäklerinde halkara ýörelgeleriniň dürli görnüşleri bardyr . Olaryň arasynda esasy orny ideýa – ýörelgeler eýeleýärler . Olara esasan hem parahatçylygyň we hyzmatdaşlygyň ynsanperwerligiň ideýalary degişlidir. Bu ideýa ýörelgeler BMG nyň düzgünnamasy , adam hukuklarynyň paktlary we beýleki bir näçe resminamalarda berkidilendir. Ýörelgeler wajyp wezipeleri ýerine ýetirmek bilen subýekitleriň öz ara hereketlerini kesgitleýärler we döwletleriň esasy

hukuklaryny , borçlaryny berkidýärler.ýörelgeler umumy adamzat toplumyny goraýarlar we beýän edýärler.Munuň esasynda bolsa parahatçylyk we hyzmatdaşlyk adam hukuklary ýaly gymmatlyklary bardyr.

Halkara ykdysady hukugyna häzirkizaman ösüş döwri üçin halkara hukugynyň umumy ýörelgeleriniň ähmiýeti mahsusdyr.

Bularyň esasynda halkara hukugyň şu pudagynda ýörite ýörelgeleri emele gelýärler. Bu ýörelgeler esasan parahatçylykly ýaşamak , döwletleriň özbaşdak deňligi, döwletleriň hyzmatdaşlygy goşulşmazlyk halkara borçlaryny päk ýürekden ýerine ýetirmek we beýlekiler.Halkara ykdysady hukugynyň ýörite ýörelgeleriniň konwensiýa häsiýeti bolup olaryň hereketlilikligi degişli halkara şertnamada beyan etmek bilen baglydyr.

- 1) Kemsitmezlik ýörelgesi, hukuk taýdan bu ýörelge döwletlere şeýle hem onuň raýatlaryna we milli hukugyň beýleki subýekitlerine beýleki hyzmatdaş döwlet tarapyndan umumy şertleriň berilmegine hukuk berýär.
- 2) Ilata has amatly şert ýörelgesi .şu ýörelge döwlete beýlki nyzmatdaş döwlete ýeňillikleri şertleriň has amatlyberilmeginiň hukuk borjuna aňladýar. Bu ýeňillikleri şertlerislendik üç döwlet üçinem hereket edýär.Bu ýagdaý söwdanyň we gaçiligiň ýada gatnaşyklaryň aýry-aýarygörnüşlerinde ulanylýarlar.

- 3) Milli düzgün – bu düzgün käbir söwda ylalaşyklarynda göz önünde tutulýarwe käbir hukuk gatnaşyklary boýunça daşary ýurt raýatlaryň we ýuridiki taraplaryň hukuklarynyň milli fiziki we ýuridiki taraplaryň hukuklarynyň deňligini aňladýan kadadyr.
- 4) Iki taraplaryňýda ýörelgesi –bu ýörelre döwletleriň arasynda mejbur ediji gatnasyklaryň bolmazlygyny aňladýar.çylşyrymly döwletara şol sanda ykdysady gatnaşyklarynda bu ýörelgä jemlenen umumy halkara hukuk ýörelgesi höküminde garalýar.
- 5) Preferensial düzgün – adatça bu söwda ýeňilliklerine bagly bolup köplenç gümrük soraglaryna jogap bolýarlar.

§3.Halkara söwda şertnamalarynyň görnüşleri we olaryň güýje girmek usullary

Döwletara ykdysady gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän halkara şertnamalaryň (olara Halkara Şertnamalar diýilýär) tebigaty çylşyrymlydyr. Halkara ykdysady şertnamasy halkara hukugynyň subýektleriniň arasynda halkara ykdysady gatnaşyklarynyň çygrynda ikitaraplaýyn hukuk we borç bellemek, üýtgetmek we togtatmak barada baglaşýar.

Ykdysady şertnamasyny mazmuny boýunça birnäçe topara bölmek bolýar:

1. Ykdysady gatnaşyklaryň halkara hukuk düzgünlerini kesgitleýän şertnamalar.
2. Döwlet serhediniň üsti bilen harytlaryň geçirmegini düzgünleşdirýän şertnamalar.
3. Döwlet serhediniň üsti bilen hyzmatlaryň hereketlerini düzgünleşdirýän şertnamalar.
4. Döwlet serhediniň üsti bilen maýa goýumlarynyň hereketlerini düzgünleşdirýän şertnamalar.
5. Deňiz, demir ýol, howa we awtomobil ulaglary bilen ýük daşamak baradaky ylalaşyklar.
6. Çig mal harytlarynyň bahalaryna halkara düzgünlerini ulanmak hakyndaky ylalaşyk we beýlekiler.

Haryt aýlanşyk şertnamasy – serhediň üstünden harydyň hereketlerini düzgünleşdirýän şertnamalar. Haryt aýlanşygy şertnamasy (olara söwda şertnamasy, haryt aýlanşyk we töleg baradaky şertnamalar hem degişlidir) datça 6-12 aý möhlet bilen baglaşýarlar. Bu möhletniň geçmegi bilen döwletler özara ylalaşyk esasynda täze kontingentler barada ylalaşyp bilerler we bu degişli protokollar bilen resmileşdiriler.

Uzak möhletli söwda ylalaşygyna harytlaryň baş sanawy goşulýar. Munda harytlaryň esasynda görkezilmeleri, sany, görkezilýär. Harytlaryň sanawy her ýylky protokolda anyklaşdyrylýär. Protokollara kontragent döwletleriň adyndan ygtyýarlylar gol çekilýär.

Haryt aýlanşyk baradaky ylalaşyklara tölegler hakyndaky ylalaşyklar bilen berk baglanşyklydyr. Bularda ylalaşylan döwletleriň arasynda tölegleri amala aşyrmagyň düzgünleriniň esasy ýörelgeleri belleniýär. Haryt aýlanşyk

şertnamasy – haryt aýlanşygyny düzýän harytlaryň kontingentini belleýär.

Söwda şertnamasy – söwdalaryň umumy hukuk düzgünleriniň belleýär. Olar dürli-dürli atlandyrylýär: dostluk, söwda we deňizde ýüzmek hakyndaky şertnama, söwda we nawigasiýa hakynda we beýlekiler.

Lex mercatoria (söwdanyň kanunlary) – söwda tejribesinde emele gelyän kadalar.

Bu kadalaryň ähmiýeti söwda gatnaşyklaryň ösmegi we çylşyrymlygy bilen baglanşyklydyr. Olaryň umumylaşdyrylmagyna ilki bilen arbitraž tejribeleiniň ähmiýeti uludyr. Olaryň düzgünleşdirilmegi üçin her wagtda halkara edaralary bolan Halkara Söwda Palatasynyň we BMG-nyň Ýewropa ykdysady komissiýasynyň, halkara söwda çygryndaky hökümetdäl guramalary uly rol oýnaýar.

Halkara Söwda Şertnamasy ony baglaşýanlar üçin hökümetler halkara ykdysady gatnaşyklarynda ykdysady, ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk hakyndaky we tehniki kömek bermek hakyndaky uly ylalaşyklar uly rol oýnaýar. Bular ýaly şertnamanyň dürli atlary bolup biler: ykdysady we senagat çygrynda hyzmatdaşlyk hakyndaky ylalaşyk; ykdysady, senagat we tehniki hyzmatdaşlyk hakyndaky ylalaşyk we beýlekiler.

Türkmenistan bilen Russiýanyň arasynda uzak möhletleýin döwletara we eýeçiligiň ähli görnüşindäki kärhalaryň derejesindäki ykdysady hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagyna hukuk esasy bolan 31.07.1992 ýylda

baglaşylan Dostluk we hyzmatdaşlyk hakynda çykyş edýär. Şol resminamalaryň 8-nji maddasynda şeýle diýilýär, ýagny

“Taraplar öz raýatlarynyň, halklarynyň we döwletleriniň ykdysadyýetinde deňhukukly özara bähbitli hyzmatlaryny ösdürip, umumy ykdysady giňişliginiň emele gelmegine ýardam edýärler”.

Halkara şertnamasyny çap etmek.

Halkara şertnamasyny güýje girenden soň, şol sanda ykdysady gatnaşyklaryň soraglary boýunça hem, düzgün boýunça çap edilýär (şertnamanyň promulgasiýasy). Halakara şertnamany çap etmegiň düzgüni hem edil kanunlaryň çap edilişi ýalydyr.

Halkara şertnamalar ratifikasiýa haty bilen alşandan sow çap edilýär.

2) Halkara şertnamasyny registrirlemek. BMG-nyň Düzgünnamasynyň 102-maddasyna laýyklykda:

1. Guramanyň islendik agzalarynyň arasynda baglaşylan şertnama ýa-da islendik halkara ylalaşygy ilkinji mümkinçilikde Sekretariatda hasaba alynýar we çap edilýär.

2. Şu maddanyň 1-nji bendine laýyklykda şertnama hasaba alynmadyk bolsa şertnama gatnaşýan taraplar BMG-nyň hiç bit guramada şular ýaly ylalaşyga ýa-da şertnama.

14.12.1946 ý. BMG-nyň Baş Assambleýasy halkara ylalaşygyň we şertnamanyň şol sanda halkara ykdysady gatnaşykda halkara şertnamalaryň hasaba almagyň we çap etmegiň düzgüni barada Ykrarnama kabul etdi.

Halklara şertnama goşulmak. Baglaşylan halkara şertnama islendik döwlet goşulyp bilner. Bu halkara ykdysady gatnaşyklarynyň soraglary baradaky şertnamalara hem degişlidir.

Köptaraplaýyn açyk şertnamalara goşulmak şertnamanyň tekstine gol çekmek ýa-da goşulmak baradaky jarnamanyň kabul edilmegi bilen amala aşyrylýar. Mysal üçin, 12.08.1949 ý. Ženewa Konwensiýasy islendik döwlet üçin açyklygy göz önünde tutýar. Ýapyk görnüşli halkara şertnama goşulmak diňe şertnama gatnaşyjynyň razylygy boýunça amala aşyrylýar.

Gol çekilen şertnama döwletiň goşulmagynyň dürli-dürli görnüşleri bardyr. Eger-de bir döwlet beýleki döwletler tarapyndan baglaşylan şertnamanyň ýörelgelerini özüne hökmany diýip ykrar etse we şu şertnamanyň agzasy bolmasa, onda oňa **adheziýa** diýilýär.

Eger döwlet şertnama goşulyp, ony gol çeken döwletler bilen bir deň başlangyçlaryň esasynda kabul edýän bolsa onda oňa **aksessiýa** diýilýär.

Halkara şertnamanyň hakykylygy. Halkara ykdysady soraglary boýunça şertnamalaryň hakykylygyny 2 sany nukdaý nazardan garamak bolar:

- 1) konfragent – döwletiň içkerki hukugy boýunça;
- 2) halkara hukuk boýunça;

Içkerki hukuk nukdaý nazaryndan ilki bilen şu ýurtda hereket edýän kanunlara laýyklykda kimiň halkara şertnamany baglaşmaga we tassyklamaga hukugyň bardygyny bilýär. Hukuk nukdaý nazaryndan bolsa şertnamanyň mazmunynyň halkara hukugynyň ýörelgelerine laýykdygyny ýa-da dälidigini bilýär.

Halkara şertnamalary baglaşmak halkara hukugynyň subýektiniň ol ýa-da beýleki çygyrda erkinligiň ylalaşygyny aňladýar. Deň hukukly däl şertnmalar halkara hukugynyň ýörelgelerine ters gelýär.

Halkara şertnamalary Konstitusion kanunlarynyň bozulandygy ýa-da ygtyýarlyklarynyň artdyrylmagyny, ýa-da ygtyýarly däl şahslar tarapyndan baglaşylsa, onda şertnamanyň güýji ýokdur. Eger-de şertnama degişli tertipde baglaşylan bolsa we görkezilen düzgün boýunça ratifikasiýa edilse, onda onuň güýji bar.

Halkara şertnamany ýerine ýetirmeklik. Halkara şertnamany, şol sanda halkara ykdysady gatnaşyklary boýunça baglaşylan halkara şertnamalary döretmäge borçludyr.

Raýat-hukuk çygrynda bolşy ýaly, halkara hukuk çygrynda hem bir tarapyň şertnama bolsa borçlary bozulmagy beýleki taraplara borçlary ýerine ýetirýän gaýra çekmeleri we borçlary bozan taraplaryň ýetiren zyýanyň dolmagyny talap etmäge hukugy bar.

Halkara şertnamalary ýerine ýetirmek hemme jedeller parahatçylyk ýoly bilen çözülýär. (arbitraž, kazyýet, ylalaşdyryjy komissariat).

Halkara ykdysady gatnaşyklar boýunça şertnama baglaşylan döwletler onuň aýry şertlerini ýa-da tekstiň tutuş özüni täzededen gorap bilýär.

Halkara borjunyň taraplarynyň ylalaşygy boýunça täze borjuň kabul edilendigini esasynda bes edilmegine **nowasiýa** diýilýär.

Halkara şertnamanyň ýerine ýetirmegiň kepilleri. Halkara şertnamanyň ýerine ýetirmeginiň usullaryna hem degişlidir,

Poruçeniýanyň 2 görnüşi bar:

- 1) Ýönekeý – birtarapdan kepil, ýagny III-nji döwlet belli bir şertnamanyň ýerine ýetirilmegine kepil geçýär.
- 2) Çylşyrymly – ikitaraplar, ýa-da köpçülikleýin kepilnama. Birnäçe döwletleriň belli bir şertnamanyň ýerine ýetirilmegine kepil berýär.

Halkara şertnamany düşündirmek. Halkara ykdysady gatnaşyklar boýunça halkara şertnamany düşündirmek diýmek, mazmunyň maksatlaryny we şertnamanyň ýa onuň maddalaryny dogry ulanylmagy düşündirmäge aýdylýar. Halkara şertnamanyň düşündirilmesi şu derňewlere esaslanyp bilýär.

Sintaksis düşündiriş ýoly bilen – (sözleriň we sözlemleriň baglanşygy) ýa-da **etimologik düşündiriş** (sözleriň gelip çykyşyny öwrenmek).

Halkara şertnamany düşündirmek halkara bileleşikleriň düzgünleri bilen şertnamanyň maddalaryny deňeşdirmek ýoly bilen hem amala aşyrylyp bolar. Bu şertnamanyň halkara-hukugy kadalaryna we adatlaryna laýyk gelmegini barlamagy öz içine alýar.

Şertnamany düşündirmek hukugy ilki bilen oňa çeken döwletlere degişlidir, bu ýagdaý köplenç şertnamanyň tekstinde görkezilýär. Ýöne käwagt şertnama gatnaşan döwletler 3 döwletlere şertnamanyň ol ýa beýleki şertini ýa-da tutuş düşündirip bermegini haýyş edip bilýär.

Halkara şertnamany düşündirmek hukugy şertnama gatnaşan ýurtlara razylygy esasynda halkara kazyýetine hem degişlidir.

Halkara Şertnamanyň gatnaşan döwletler tarapyndan resmi düşündirişi bilen bir hatarda halkara

gatnaşýan tejribede şertnamanyň ylmy (doktrine) düşündirişi hem ulanylýar.

Halkara Şertnamasy we oňa gatnaşmaýan döwletler.

Halkara ykdysady gatnaşyklar çygrynda baglaşylan şertnamalar diňe kontragentler üçin hökmandyr. Halkara Şertnamasy baglaşylanda oňa gatnaşmaýan döwletleriň bähbitlerine garasa, onda bu döwlet garşylyk görkezip biler.

Halkara Şertnamasy baglaşylanda gatnaşmaýan döwlet oňa goşulyp bilner (eger-de bu ýagdaý şertnamanyň özünde görkezilen bolsa ýa döwletleriň hiç hili garşydaşy bolmasa).

1) Döwletara ykdysady gatnaşyklaryň hukuk düzgünleşdirmesiniň esasynda ýuridik görnüşi bolup halkara şertnamalary çykyş edýär.

Halkara ykdysady zolagynyň Söwda-ykdysady çygrynda taraplar özara haryt aýlanşygy we edilýän hyzmatlaryň göwrümini köpeltmek, özleriniň territoriýasynda azat söwdanyň ýörelgelerini amala aşyrmak üçin uly işler geçirilýär.

Söwda şertnamasy (söwda we töleg hakyndaky ylalaşyklar) preambuladan esaslanyp we jemlene bölümlerden ybaratdyr. Haryt aýlanşyk we töleg hakyndaky şertnamada şu şertler göz önüne tutulýar:

Preambulada şeýle diýilýär, ýagny şertleşýän taraplaryň hökümetleri Haryt aýlanşygy giňeltmek we ýeňilleşdirmek we tölegleri düzgünleşdirmek maksady bilen ylalaşygy baglaşmagy belleýär.

Ylalaşygyň hereketde döwründe taraplaryň arasyndaky Haryt aýlanşyk sanawa görä amala aşyrylýar.

Hökümetleriň her biri sanawa laýyklykda harytlaryň getirmegini üpjün etmäge borçludyr.

Soňra söwda ylalaşygynda daşary söwda geleşikleri boýunça tölegleriň tertibi bellenilýär.

Ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk hakyndaky şertnamalar – hyzmatdaşlygy amala aşyrmagyň dürli görnüşlerini göz önünde tutýan taraplaryň borçlaryň we hukuklaryň jemidir.

Bu ylmy we tehniki meseleleri bilelikde işläp taýýarlamak ýa-da beýleki ýagdaýlarda hem bolup biler.

Ylmy-tehniki gatnaşyklaryň durnukly görnüşleri;

Ylmy-tehniki topar bilen alyşmak (alymlar, hünärmen bilen);

Ylmy-tehniki resminamalar we maglumatlar bilen almak;

Ylmy-tehniki seminarlary guramak;

Bilelikde aýratyn tehnologik prosesleri işläp taýýarlamak.

§ 4. BMG-niň ýöriteleşdirilen ykdysady edaralary

Halkara söwda çygryndaky halkara guramalary 20 asyrdan ösüp başlaýar. Şu döwürde jegeriň önümçilik güýçleri, zähmetiň jemgijetçilik bölünmesi milli serhetleriň çäginde çykyp başlaýar. Halkara ykdysady gatnaşyklaryň ahmiýeti has hem giň germ alýar.

Halkara ykdysady guramalaryň arasynda döwletara (hökümetara) (olaryň agzalary döwletler) we hökümetara däl guramalary

(döwletleriçerki guramalar ýada edaralar, jemgiýetcilik guramalar, şahslar – agzalar)tapawutlanýarlar.

Haşlkara ykdasady gatnaşyklaryny iş häsiýetleri boýunça hem tapawutlanýarlar; hemişelik hereket edýän(bular ýaly guramalarhalkara şertnamalaryň, ylalaşyklaryň esasynda döreýär) we wagtlaýyn(çagyrylan konferensiýalaryň, maslahatlaryň esasynda döreýär).

Halkara ykdysady guramalaryň hukuklary we borçlary olary döretmeklik baradaky döwletleriň ylalaşygy (şertnamalary) boýunça kesgitlenýär. Şeýlede döwletleriň halkara gatnaşyklarynda köpçülikleýin maksatnamalaryny we wezipelerini amala aşmak üçin döreýän hem bolsa halkara hukugyň subýekitleri bolup bilýän däldir.şular ýaly halkara guramalaryň hukuk ukyplylygy ýörite bolýar sebäbi bu ýagdaý olary döretmek baradaky halkara şertnama (dörediji nama) esaslanýar.

Halkara ykdysady guramalaryň hukuk ukyplylygy olaryň beýleki halkara guramalary, şeýle hem döwletler bilen geleşikler amala aşyrmagyny , şeýle hem dörediji namalaryna laýyklykda beýleki maksatlary amala aşyrmagy anladýar.

Halkara guramalaryň hukuk statusyna olaryň eldegirilmezligi baradaky sorag hem degişlidir.

1980 ýylyň Bitaraplyk aýynyň –5 daki hyzmatdaşlygyň belli bir çygrynda hereket edýaöwletara ykdysady guramalaryň hukuk statusy ýeňillikleri we eldegirilmesizligi

hakýndaky konwensiýa laýyklykda yeñillikler we eldegirmesizlikler” halkara guramalaryň dörediji namalaryndan gelip çykýan düzgünlere laýyklykda halkara hukuk ukyplylygyna eýe bolan guramalara berilýär.” Halkara ykdysady hyzmatdaşlygyny ösdürmek BMG nyň esasy wezipeleriniň biridir.BMGnyň düzgünnamasynyň birinji maddasynda halkara hyzmatdaşlygyňa ykdysady, durmuşy, medeni we ynsnperwer haýetdäki meseleleriň çözüşiniň esasy maksady höküminde garaýar.

- 1) BMG Ykdysady we Durmuşy Geňeşi-BMG nyň halkara ykdysady gatnaşyklaryndaky esasy edaralaryň biridir.Ol 54 agzadn ybaratdyr. BMG nyň düzgünnamasyna laýyklykda Ykdysady we Durmuşy Geňeşiasy wezipelerine ykdysady, durmuş, bilim, saglygy saklaýyş çygyrlaryndaky halkara soraglary boýunça barlag lary we hukuklary geçirmekbolup durýandyr.

Geňeş şu soraglaryň islendigi boýunça BMG nyň BaşAssambileýasyna guramanyň agzalaryna we gazanylýan taraplara hödürnamalary berýär.Gaňeözünüň ygtyýarlygyna degişli soraglaryboýunça Bas Assambileýa konwensiýanyň tassyklamasyny taýarlamagaşeýle hem BMG de bellenilen kadalar boýunça halkara konwensiýasyny çagyrmaga hukugy bardyr. Ykdysady we durmuş GeňeşBMG-yň ýöriteleşdirilenedaralarynyň işini olar bilen maslahatlar arkaly ylalaşýar we şol edaralara Baş Assambilýa we BMG-yň agzalaryna tekliplerini

berýär. Geňeş özüniň wezipelerini Baş Assambleýanyň hödürnamasy boýunça BMG beýleki agzalaryň haýyşy boýunça işleri hem ýerine ýetirmäge hukugy bardyr. Ykdysady we durmusy geňeş ýylda özüniň sesiýasyny çagyýar. Bu sesiýalarda ykdysady ylmy tehniki durmuşu ösüş adam hukuklary bilen bagly meseleler ara alynyp maslahatlaşylýar. Ykdysady we Durmuşy Geňeşiň şu komitetleri bardyr

- 1) Ykdysady komitet – Geňeşiň wezipelerine degişli ähli ykdysady soraglar bileen meşhullanýar.
- 2) Durmuş komitet- Durmuşy soraglar bilen gyzyklanýar .
- 3) Koordinatision komitet- Ykdysady we Durmuşy çygrynda halkara hyzmatdaşlygy ylalaşdyrýar.
- 4) Tehniki kömek komiteti-BMGnyň agza döwletlerine tehniki kömek bermek baradaky soraglary çözüýär.
- 5) Halkara edaralary bilen gepleşikleri geçirmek boýunça komitet- BMG we beýleki halkara edaralary bilen ylalaşyklar hakynda gepleşikleri alyp barýar.
- 6) Halkara däl guramalar boýunça komitet- halkara däl guramalaryň geňeşinde konsultatiwstatusy edinmek hakyndaky ýüzlenmelerine garaýar we geňeşe öz hödürnamalaryny berýär.
- 7) Konferensiýanyň tertibini düzýän Wagtlaýyn komitet- Geňeşiň çagyryan konferensiýalarynyň tertibini we işiniň maksatnamasyny işläýýarlaýar.

BMG nyň çäklerinde sebitleýin ykdysady hyzmatdaşly ilki bilen Ykdysady we Durmuşy Geňeşiň döreden ykdysady komissiýalaryna alynyp barlanyar.

BMG nyň ýewropa ykdysady komisiýasy 1947 ýylda döredilen 5 ýyl möhlet bilen döredildi. Soňra komissiýanyň möhleti näbelli möhlete uzaldyldy .

Bu komissiýanyň esasy maksady ýewropa ýurtlarynyň ykdysady hyzmatdaşlygy üçin ylalaşdyryjy çäreler geçirmäge ýardam edýärler.

Komissiýanyň ýokary edaralary – plenar sesiýalary (ýylda bir gezek çagyýar⁰. Komissiýanyň hem hereket edýän edarasy – Sekretariýat, ol dürli döwletleriň raýatlaryndan ybaratdyr.

Sekretariýatyň bölümleri bar; maksatnamalar we barlaglar, senagat, ulag, söwda- araçylyk. Komissiýanyň çäginde 10 sany komitet hereket edýär. Gara metallurrgiýa, kömür, elektroenergiýa, senagat we içerki ulag, işki güýç , ýaşayyş soraglary boýunça , daşarky söwdanyň ösmegi boýunça . Afrika boýunça ykdysady komitet 26.11 . 1957 ýylda BMG nyň Baş Assambleýasynyň¹² sesiýasynyň karary bilen Komissiýanyň Ykdysady we Durmuş Geňeşiň 25 sesiýasynda 1958 ýylyň esasynda döredildi. Bu Komitetiň esasy maksady edip Afrika döwletleriniň ösmegi we aýaga galmagyny öňde goýýar.

BMG nyň çäklerinde sebitleýin ykdysady hyzmatdaşlyk ilki bilen ykdysady we Durmuşy geňeşiň döredeň ykdysady komissiýasynda alynyp barylýar;

- 1) BMGnyň Ykdysady ýewropa komissiýasy(yýk) BMG nyň agzasy şeýle hem Abş, Kanada girýärler, ştap kwartirasy ženewa.

2)ESKATO- nyň (Aziýa we ýuwaş umman boýunçaBMGnyň Ykdysady we Durmuş Komissiýasy) agzalary Aziýanyň (Günbatar Aziýanyň Arap

döwletlerinden galany) Okeaniýanyň döwletleri, şeýle hem Beýik Britaniýa , Abş, Fransiýa.Ştat kwartirasy Bangkok;

3) Afrikka boýunça BMGnyň Ykdysady KOMISSIÝASY- Afrika döwletlerinden ybaratdyr. Ştat kwartirasy Addis- Abeba(1957ýyl)

4) Gunbatar Aziýa boýunça BMGnyň ykdysady komissiýasy – Günbatar Aziýanyň Arap döwletlerini , Müsüri, Palestinany azat ediş guramany birleşdirýär. Ştap kwaryirasy Amman

5) Latin Amerikasy we Karib basseyin boýunça BMGnyň ykdysady komissiýasy. Agzalygyna Latin amerika döwleti , Beýik Britaniýa , Niderlaaandlar, Ispaniýa,Kanada Abş, Fransiýa girýändir. Ştap kwartirasy –Santýago.

1) Halkara Ykdysady Guramalaryň walýuta maliýe çygryndaky ýörelgeleri Halkara Ykdysady Guramalaryň umumy ýörelgelerine esaslanýandyr.şeýle bolsada Halkara wolýuta maliýa gatnaşyklarynyň aýratynlygyny nazara lamak bilen bu ýörelgeler birnäçe ýörite ýörelgeler bilen doldurulýar. Birinji we ikinji jahan uruşyndan soň döwletleriň arasynda halkara banklaryny döretmek barada şertnamalar baglanşylýar;

Ykdysady hyzmatdaşlygyň Halkara banky(1963ýyl); Halkara investisiýa banky (1970ýyl) Afrika ösüş banky (1963 ýyl); Aziýa ösüş banky(1965ýyl); Halkara Latyn Amerikan banky (1959ýyl); Halkara rekonstruksiýa ösüş banky(Bütündünyä banky) (1944ýyl); Halkara Maliýa korporasiýasy; Halkara ösüş

assosiýasiyasy(1960ýyl); ýewropa inwestisiýa banky (1957 ýyl).

Halkara wolýuta gatnaşyklarynyň soraglary boýunça 1944 ýylda Halkara wolýuta gaznasyny döretmek barada şertnama gol çekildi. Bu şertnamanyň hemmesi köptaraplaýyndyr. Halkara wolýuta gaznasynyň; Bütündünýä bankynyň; Halkara maliýa korporasiýasynyň ; Halkara ösüş assosiýasynyň; BMGnyň ýöriteleşdirilen edarasy diýen statusy bardyr. 1944 ýylda Bretton-Wuds konferensiýasynyň çagyrylmagy bilen Halkara rekonstruksiýasynyň , Halkara Wolýuta gaznasynyň döredilmegi baradaky ylalaşyklara gol çekilýär. Halkara Wolýuta Gaznasy baradaky ylalaşyk 1945 ýylyň Bitaraplyk ayynda güýje girýär.BMG nyň we Galkara Wolýuta Gaznasynyň arasyndaky ylalaşyk 1947 nji ýylyň Sanjar aýynyň 15 de Baş Assambleýa tarapyndan tassyklanylýar. 1947 ýylyň Nowruz aýyndan başlap Gazna Wolýuta operiýasiýalaryny amala aşyryp başlaýar. Halkara Wolýuta Gaznasy baradaky ylalaşyk 20 maddadan ybaratdyr; Giriş maddasy , agzalyk, kwotlar we gol çekmekgazna bilen gepleşikler, maýa goýumlaryny getirmek gazna gatnaşýan döwletleriň umumy borçlary, eldegrmesizlikler we ýeňillikler, beýleki halkara guramalary, agza däl döwletler bilen gatnaşyk, guramaçylyk we dolandyryş, adatdan daşary ýagdaýlar barada düzgünler, gazna baradaky ylalaşygy düşündirmek, adalgalary kesgitlemek we beýlekiler.

Gazna ýuridiki tarapdyr, ýagny ol şernamany baglaşyp bilýär, gozgalýan we gozgalmaýan emlägi satyn alyo we satyp bilýär, kazyýet işini gozgaýar.

GAZNANYŇ DOLANDYRYŞ EDARALARY;

Gaznanyň dolandyryjylar geňeşi- gaznanyň ýokary edarasy bolup, ol onuň syýasatyny kesgitleýär. Ol gaznanyň her agzasynyň bir wekilinden ybarat bolup olar baş ýyl möhlete belenilýär. Geňeşe başlyk ýolbaşçylyk edýär. Ol geňeşiň agzalaryndan saýlanylýar. Geňeşiň uly hukuklary bardyr, ýagny ol täze agzalary kabul etmek we olary çykarmak , şeýle hem gaznanyň girdejilerini bölüşdirmek ýaly hukuklardyr.

Ýerine Yeririji geňeş- gündeke işi alyp barýandyr. Ol 24 sany direktordan ybaratbolup olaryň 8 si has köp kwotalary bolan döwletler tarapyndan belenilýär. (Beýik Britaniýa, Germaniýa , Hytaý, Fransiýa, Abş, Rossiýa , Saud- Arabystan, ýaponiýa). Her bir direktor özüne orunbasar belleýär. Halkara Wolýuta Gaznasy her ýyl hasabatlary çap etmäge borçlydyr. Gazna Halkara rekons truksiýa we ösüş bankybilen berk baglydyr. Ol Waşingtonda ýerleşýär.

2) Halkara rekonstruksiýa ösüş banky – Halkara Bütündünýä bankynyň ýöriteleşdirilen guramasy bolup 1944 ýylyň Gorkut aýynda Bretton – Wuds ylalasygy esasynda döredilýär. Bankyň maksady gatnaşyjy döwletleriň ykdysadyýetini dikeltmek we ösdürmek, şahsy daşary ýurt maýa goýumlaryny ösdürmek, önümçiligi ösdürmek üçin karzlary bermek, dolandyryjylar geňeşi, bankyň dolandyryş edaralary, ýerine ýetiriji geňeş. Bank ýuridiki şahsdyr. Ol şertnama

baglaşýar. Ol dürli görünişdäki emlägi alýar we satýar, kazyýet işini gozgamaga hukugy bar. Dolandyryjylar geňesi gatnaşygy döwletleriň dolandyryjylaryndan we olaryň orunbasarlaryndan ybaratdyt. Bankyň gündeke işini 24 sany ýerine ýetiriji direktor alyp barýar. Şolaryň 6 –sy akssiýalaryň köp bölegini saklaýan gatnaşygy döwletler tarapyndan belleniýär.(Beýik Britaniýa, Germaniýa, Russiýa, Abş,Fransiýa, Yaponiýa).

Bankyň ýerine ýetiriji direktorlary bankyň Prizidentini saýlaýar. Ol bankyň gündeke işine ýolbaşçylyk edýär. Bankyň kazyýet yzarlanmasy, arhiwler, resminamalar babatynda eldegirmesizligi bardyr.

Bütündünýä bankyny döreymek baradaky ylalaşykda wezipeli adamlarylygi görkezilendir. Bütündünýä bankynyň ulgamyna Halkara maliýa korporasiýasy, Halkara ösüş assosiýasiýasy şeýle hem, investisiýalaryň kepillikleri boýunça köp taraplaýyn agentlik girýärlar.

Bütündünýä bankynyň agzasy bolup diara Wolýuta Gaznasynyň agzasy bolup bilýär, beýlekilere bolsa Halkara maliýa korporasiýasynyň, Halkara ösüş assosiýasiýasynyň, investisiýalarboýunça kepilliklerň köptaraplaýyn agzasy bolup diňe Bütündünýä bankynyň agzalary bolup biler.

Bütündünýä banky hem Waşingtonda ýerleşýär. Ol hem öz işini Halkara Wolýuta gaznasy bilen berk arabaglanşykda alyp barýar.

ÝUNKTAD(BMGnyň ösüş we söwda boýunça Konferensiýasy).1964 ýylda Bitaraplyk aýynyň 30 -da BMGnyň Baş Assambleýanyň ykrarnamasy esasynda

hemişelik edara höküminde döredilýär. Şu ykrarnama BMGnyň ösüş we söwda boýunça 1964 nji ýylyň Nowruz aýynyn 23 – den Oguz aýynyň aralygynda ženewada geçirilen konferensiýanyň hödürnamasyna laýyklykda kabul edildi. ÝUNKTAD -yň düzümine BMGnyň agza däl döwletleri şwesariýa hem Watikantango girýärler.

Ýunktad –yň şu hillil wezipeleri bardyr;

- 1) Dürli ösüş derejesindäki döwletleriň arasyndaky Halkara söwdasyny goldamak.
- 2) Halkara söwdasyna degişli ýörelgeleri we syýasaty bellemek.
- 3) Görkezilen syýasaty we ýörelgeleri durmuşa geçirmek üçin hödürnamalary işläp taýýarlamak we özüniň ygtyýarlygynyň çäklerinde şu maksada ýetmek üçin beýleki çäreleri kabul etmek.
- 4) Gerek ýagdaýynda BMGnyň ýokary edaralary bilen hyzmatdaşlyk babatynda çäreleri kabul etmek.
- 5) Özüniň ygtyýarlygyndaky beýleki dürli soraglara garamak.

Ýunktad-yň Iň Ýokary edarasy konferensiýadyr. Onuň düzümine Ýunktad- yň hemme agzalary girýärler. Konferensiýanyň sesiýalary 4 ýyldan bir gezek çagyrylýar. Sesiýalaryň arasyndaky arakesme döwletleriň arasyndaky arakesme döwründe Ýunktad –yň işine hemişelik edara bolan söwda we ösüş boýunça Geňeş ýolbaşçylyk edýär. Ol ýylda iki gezek çagyrylýar. Geňeş bir tarapdan konferensiýanyň nobatdaky sesiýasyny taýýarlaýan bolsa beýlaki tarapdan konferensiýa tarapyndan kabul edilen hödürnamalaryň durmuşa geçirilmegini üpjün edýär. Dolandyryş tehniki işini BMGnyň Baş Sekretary

tarapyndan bellenilýän we Baş Assambleýa tarapyndan tassyklanan Baş Sekratar alyp barýar.ÝUNKTAD-yň düzüminde birnäçe koitetler bardyr;

- 1) çig mallar boýunça komitet
- 2) Söwda gämiçiligi boýunça komitet
- 3) Ösüp barýan döwletleriň arasyndaky ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça komitet we ş.m

ÝUNKTAD-yň çäklerinde Halkara Hukuk häsiýetli resminamalaryň taýýarlanmagy boýunça birnäçe işler alynyp barylýar. Olaryň arasynda tebigy kouçuk, kakao, şeker, gurşun boýunça birnäçe Halkara şertnamalar kabul edildi.

Ýunktad öz içinde BMGnyň ösuş maksatnamasy, Bütündünýä Söwda Guramasý , Bütündünýä Intiliktual Eýeçilik Guramasy we beýleki guramalar bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyk edýär.

ÝUNSITRAL-Halkara söwda hukugy boýunça BMGnyň Komissiýasy.Ol BMGnyň Basambleýasynyň kömekdyr.

Ýunsitral- 1966 yýylda Baş Assambleýanyň ikinji sesiýasynda döreýär. Onuň esasy wezipeleriniň biri hem Halkara söwdasynyň ugrunda hukuk päsgelçilikleriniň azalmagyna we yok edilmegine ýardam etmek üçin BMG - ä işjeň roly bermek bolup durýandyr. Komissiýanyň BMGnyň Baş Assambleýasy tarapyndan berilen mandatyna laýyklykda ol “ BMGnyň ulgamynyň çäklerinde Halkara söwdw hukugynyň çygyrynda merkezi söwda edarasy “ bolup şulary amala aşyrýar.

- 1) Halkara söwda çygrynda Halkara Guramalaryň işini düzgunleşdirmek we olaryň arasyndaky hyzmatdaşlygy goldamak;
- 2) Täze Halkara konferensiýalaryny taýýarlamak ýada kabul edilen konferensiýalary goldamak;
- 3) Halkara konferensiýalaryndaky we Halkara söwdasyndaky kanunlaryň ýeke – täk düşündirilşini we ulanylşyny üpjünedýän serişdeleri tapmak we beýlekiler.

Komissiýa tarapyndan şu namalar taýýarlanyldy:

- 1.Halkara satyn almak , satmak şertnamalary barada BMG-niň 1980 ýyldaky konwensiýasy;
- 2.ÝUNSTRAL-yň arbitraž reglamenti, 1976 ý.
3. Ýükleri deňizde daşamak baradaky 1978ý. konwensiýasy we beýlekiler.

§5.Sebitleýin halkara ykdysady guramalar

Umumy häsiýetli Halkara Guramalar bilen bilelikde sebitleýin guramalar hem hereket edýärler. Belli bir geografik döwletleriň raýony bu guramanyň agzalary bolup durýandyr. Bular ýaly guramalaryň işiniň obýekti sebitleýin hyzmatdaşlygyň çägindäki soraglardyr. Ýagny bilelikdäki howupsyzlyk, ykdysady , durmuşy , medeni we beýleki soraglar.

BMG-nyň düzgünnamasynyň 8- nji bölümünde sebitleýin howupsyzlyk guramalaryny döretmegini we işini alyp barmaklygyň kanuny esaslary berkidilendir.BMG-nyň ykdysady, medeni, durmuşywe beýleki ugurlardaky umumy häsiýeyli ýada sebitleýin Halkara guramalaryna belli bir talaplary bildirmäge haklydyr.(BMG-nyň

düzgünnamasynyň 9 bölümi halkara ykdysady we durmuşyhyzmatdaşlyk.) ýagny bularyň döredilmegi we iň alyny barylmany BMG –nyň düzgünnamasynyň maksatlaryna we ýörelgelerine laýyk gelmelidir. BMG nyň ykdysady we medeni we beýleki meselelerini çözmäge ýardam etmelidir.

Ösüp barýan döwletleriň ykdysady hyzmatdaşlygynyň sebitleýin guramalary.

Ösüp barýan döwletler döredilýän iri bazarlarda özleleriniň bähbitlerini ulanmak bilen bir hatarda goňşy döwletler bilen ykdysady bütewülige ymtylýandyrlar. Bu hilli birleşmeler döwletlere degişlilikde oňat netijeleri berýär. Günorta – Gündogar Aziýa döwletleriniň Assosiýasiýasy (ASEAN) – Bruneý, Indoneziýanyň, Molaýziýanyň Singapuryň, Taýlandyň, Filipbinleriň syýasy hyzmatdaşlyk çygyryndaky ygtyýarlyklary amala aşyrýar.

Ykdysady Hyzmatdaşlygyň Afro- Aziýa guramasyna (AFRASEK) 50 den gowrak Aziýa we Afrika döwletleri girýär.

Karib bileleşiginde (KAPIKOM) Karib basseýiniň döwletleri gatnaşýarlar olar öz önlerinde erkin söwda zolagyny döretmäge maksat edinýärler.

Intrograsiýanyň Latin Amerikan assosiýasiýasy (LAI) hem öz önünde erkin söwda zolagyny döretmegi maksat edinýär.

Arap döwletleriniň ligasynyň çäklerinde 1964 ý Arap ýurtlarynyň umumy bazary döredildi .Onuň maksady harytlaryň maýa boýumlarynyň we işçi güýjiniň erkin geçmegi şu birleşmeleriň hemmesiniň döwletara

guramalary hökümünde statuslar bolup bularyň esasy we kömekçi edaralary hem bardyr.

SSSRiň bütewi hojalyk ulgamyny garaşsyz respublikalaryň serhetleri bilen bölmeklik , gatnaşyklaryň täze halkara hukugy esasynda dikeldilmegini talap etdi. 1992 ýyldan başlap GDA-nyň döwletleriniň arasynda ulag, aragatnaşyk, gümrük, energetika çygyrlarynda köp sanly iki we köptaraplaýyn şertnamalar baglaşyldy . 1993 ýylda GDAnyň düzgünnamasy kabul edilýär. Onda esasy maksatlaryň biri- biri hökümünde döwletleriň umumy ykdysady giňişlikleriniň çäklerinde ähli taraplaryň ykdysady we durmuşy hyzmatdaşlygy belenilýär.

Şol ýylda hem ykdysady Geňeşi döretmek barada şertnama kabul edilýär. şrtnamada Geňesiňa hukugynyň şol sanda Halkara Ykdysady Hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna eýerýändigini belenilýär. Geňesiň ýokary edarasy GDAnyň ýokary edarasydyr. Ýagny döwlet we komitet ýolbaşçylarynyň geňeşidir. 1994 ýylda Geňesiň hemişelik hereket edýän edarasy hökümünde döwletara ykdysady komiteti döredilýär. Ol şu hilli kararlary kabul etmäge hukuklydyrlar;

- 1) ýuridiki hökmany serenjam häsiýetli karalar.
- 2) Hökümetleriň karalary bilen hökmanylygy tassyklan .
- 3) Hödürnamalar.

Ykdysady Geňesiň çäklerinde 1992 ýylda döredilen GDAnyň Ykdusady Kazyýeti hem herket edýändir; Ol döwletara ykdysady jedelleri;

1)GDAnyň edaralarynyň kararlary, ylalaşykda görkezilen borçlaryň ýerine ýetirilmeginde ýüze çykyar.

2) Döwletleriň namalarynyň GDA nyň ylalaşyklarynda we beýleki namalarynda laýyk gelmedik ýagdaýynda jedeli çözmäge ygtyýarlydyr.

Jedeller diňe gyzyklanýan taraplaryň razylygy ýada GDAnyň edaralarynyň arzalary boýunça garalyp biliner. Kabul edilen çözgüt Ýerine ýetirilmegi hökmanydyr.

Ykdysady kazyýetde gubrogasiýa ýagdaýy göz önünde tutulmaýar. Ýagny - şahsy guramalary agzalarynyň döwletleriniň garamagyna berilmaýar.

Kazyýet her döwletiň kazylaryndan ybaratdyr. Ýokary kollegiýal edara- kazyýetiň permany , ol kazyýetiň başlygyndan, onuň orunbasaryndan we onuň ähli kazylaryndan ybaratdyr. Muňa şeýle hem döwletlerde ykdysady jedellerini çözüän ýokary hojalyk arbitraž kazyýetleri we beýleki ýokary döwlet edaralary girýärler. Plenum kazyýetin çözgüdiniň elinden alynmagyna garaýar we gutarnykly çözgütleri kabul edýär. Şeýle hem ol ykdysady jedellerni çözmekde arkalaşygyň ylalaşyklarynyň beýleki namalarynyň ulanmaklygyň tejribede bütewüligini üpjün etmek boýunça hödürnamalary kabul edýar. GDAnyň çäklerinde döwletara banky , kömrüň we metalyň döwletara , ýewraziýa birleşigi ýaly Halkara Ykdysady we Maliýa Guramalary hereket edýärler.

Edebiýatlar:

1. Шумилов В.М. Международно-правовые нормы международного-экономического права. Москва, 2000.

2. Лукашук И.И. Нормы международного права. Москва, 1997.
3. Шибаева Е.А. Право международных организаций Москва, 1998.
4. Дербент Шреплер. Международные экономические организации. Будапешт, 1995.
5. Ефимова И.Т. Международные экономические организации. Москва, 1999.
6. Шумилов В.М. Международное экономическое право. Москва, 1999.

Halkara deňiz hukugy

§ 1. Halkara deňiz hukugy barada düşünje. Deňiz giňişlikleriniň klassifikasiýasy. Halkara deňiz hukugynyň çeşmeleriniň görnüşleri

Öňden bäri deňiz we umman giňişlikleri adamzada dürli ugurlar boýunça ýardam edipdir. Mysal üçin, deňiz ýüzüşleri, deňiz janly we jansyz resurslary almak we ulanmak, ylmy gözegçilikleri geçirmek we ş.m. Bu işler esasynda dürli döwletler we halkara guramalary biri-biri bilen aragatnaşykda bolup, ol aragatnaşyklar hukuk namalary arkaly düzgünleşdirilip, **halkara deňiz hukuklary** diýip atlandyrylýar. Halkara deňiz hukugy halkara hukugynyň has gadymy bölüminiň biri bolup, öz kökünü Antik döwürlerden alyp gaýdýar. Halkara deňiz hukugynyň namalarynyň käbiri deňiz ulgamyndaky işleri düzgünleşdiriji bolup hyzmat edýär. Mysal üçin hemme döwletleriň gämileri açyk deňizde azat hereket edip

bilerler. Bu ýörelge degişli suw giňişlikleriniň hukuk düzgünlerine belli bir derejede täsir edýär.

BMG-nyň deňiz hukugy boýunça Konwensiýasynda (1982 ý.) görkezilişi ýaly hemme deňiz raýonlary we zolaklary territorial suwlaryň çäginde diňe parahatly maksatlar üçin ulanmaly.

Halkara deňiz hukugy - umumy halkara hukugynyň aýrylmaz bölekleriniň biri bolup, halkara hukugynyň ähli hukuk namalaryny, şeýle hem BMG-nyň Düzgünnamasynyň namalaryny doly ýerine ýetirýär we halkara parahatçylygynyň we howpsuzlygynyň halkara hyzmatdaşlygynyň we birek-birege düşünişmeklige ýardam edýär.

1958 ý. BMG-nyň deňiz hukugy boýunça 1-nji Konferensiýasynda 4 sany Konwensiýa tassyklanýar:

1. Territorial deňiz we oňa degişli zolak (zona).
2. Açyk deňiz barada Konwensiýa.
3. Kontinental şelf barada Konwensiýa.
4. Balykçylyk we deňziň janly resurslaryny goramak barada Konwensiýa.

Bu Konwensiýalar häzir hem oňa gatnaşýan döwletler üçin öz güýjüni ýitirenok. Dünýädäki bolup geçýän ösüşler bu Konwensiýasynyň üýtgedilmegine itergi bermek bilen 1982 ý. Deňiz hukugy boýunça Konwensiýa kabul etdi. Konwensiýa 157-döwlet gol çekdi we ol 1994-nji ýylyň Sanjar aýynyň 16-na güýje girdi. Halkara deňiz hukugy bu Konwensiýadan başga-da halkara ylalaşyklaryny we kadalaryny öz içine alýandyr.

Deňiz we umman giňişlikleri halkara hukuk taýdan şu aşakdakylara bölünýär:

1. Özbaşdak dürli döwletleriň meýdanynda ýerleşýän we olara degişli suw giňişlikleri.
2. Döwletleriň özbaşdaklygy degişli bolmadyk giňişlikler.

Deňiz giňişlikleri:

Içerki deňiz suwlary - Kenarýaka döwletleriň doly özbaşdaklygyndaky döwlet territoriýalaryny emele getirýan kenarýaka deňiz suwlary.

Territorial suwlar - Içerki suwlardan daşary ýerleşýän ini 12 mil. bolan kenarýaka deňiz guşagyna aýdylýar.

Degişli suwlar - Territorial suwlaryň daşarky serhetine ýakynlaşýan açyk deňiz raýony. Bu suwlar territorial suwlaryň çägindäki kadalaryň bozulmagynyň önüni almakda kenarýaka döwletleriň gözegçiligini amala aşyrmak üçin belleniýär (1982 ý. Deňiz hukugy baradaky Konwensiýanyň 8-nji maddasy).

Halkara bogazlary - Açyk deňiz böleklerini we aýratyn ykdysady zolaklary birleşdirýän howa nowigasiýasynda we deňiz gämiçiliginde ulanylýan tebigy dar bölekler (Deňiz hukugy boýunça BMG-nyň 1982 ý. Konwensiýasynyň 8-nji maddasy).

Milli hukuk gözegçiliginden daşary deňiz jümmüş rayony
- Kontinental şelfden daşary Deňiz we umman jümmüşü.

Kontinental şelf - Suwuň aşagynda deňiz kenarynyň dowamy materigiň suw aşagy kenarynyň daşarky serhetiniň başlangyç nokadynda 350 mil. geçmeli dälidir.

Ykdysady zolak - Territorial deňze degýän açyk deňziň ini 200 mil. bolan zolagy. Bu ýerde aýratyn hukuk režimini döretmäge diňe kenarýaka döwletleriň hukugy bardyr.

Açyk deňiz - Deňiz giňişligi bolup, hiç bir döwletiň territorial suwlaryna ýa-da Arhipelak suwlaryna degişli dälidir.

Halkara kenarlary - Halkara gämiçiliginde deňizleri we ummanlary birleşdirýän emeli suw ýollary.

Halkara deňiz hukugynyň çeşmeleri - diýip, halkara deňiz hukugynyň kadalaryna aýdylýar.

Halkara deňiz hukugynyň çeşmesi bolup, uzak wagtlap adatlar çykyş edipdirler. Ýöne XVIII-asyrda uruş soraglarynda we kenarýaka çäkleriniň deňiz çäklerinde Deňiz häkimligi baradaky soraglara garaýan şertnamalar döredilipdir. Diňe XX-asyrda halkara jemgyýetinde Dünýä ummanynda köptaraplaýyn işler bilen baglanyşykly halkara gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän şertnamalary kabul etmäge uly ädimler ätdi.

1958-nji ýylda BMG-ň Deňiz hukugy boýunça Ženewa Konwensiýasynda BMG-ň Halkara Hukugy barada 4 sany Konwensiýa kabul edildi:

1. Territorial deňiz we oňa degişli zolak.
2. Açyk Deňiz barada Konwensiýa.
3. Kontinental şelf barad Konwensiýa.

4. Balykçylyk we deňziň janly resurslaryny goramak barada Konwensiýa.

Dünýä ummanyny öwrenmek barada täze mümkinçilikleriň emele gelmegi BMG-niň Deňiz Hukugy barada 3-nji Konferensiýasynyň (1972 ý.) çagyrylmagyna sebäp boldy we bu Konferensiýanyň işi 1982-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 10-na Deňiz Hukugy boýunça Konwensiýanyň kabul edilmegi bilen tamamlandy.

Bu Konwensiýa:

- **1-den** - 1958-nji ýylyň Ženewa Konwensiýasynyň birnäçe düzgünlerini öz içine alyp, hereket edýän Halkara Deňiz Hukugyny tassyklady;
- **2-den** - Bu Konwensiýa halkara hukugynyň progressiw ösüşiniň netijesidir. Sebäbi bu namada Halkara Deňiz Hukugynyň täze institutlary hem bardyr.

Halkara Deňiz hukugynyň çeşmeleri bolup, şu şertnamalar hem çykyş edýärler. Mysal üçin:

- "Deňizde adam ömrüni goramak hakynda 1974-nji ýylyň Halkara Konwensiýasy we oňa 1978-nji ýylyň Protokoly".
- "Deňizde Gämi çaknyşyklaryny duýdurmagyň halkara kadalary hakynda Konwensiýa" we beýlekiler.

Döwletler Halkara Deňiz Hukugyna degişli 2-taraplaýyn şertnamalar hem baglaşýarlar. Olaryň arasynda has ýaýranlary:

- "Deňiz gämiçiligi hakyndaky şertnamalar".

Bularda daşary ýurt gämileriniň portlara girmagi baradaky düzgünler we şeýle gämileriň hukuk düzgünlerini belleýärler.

Halkara Deňiz Hukugynyň çeşmelerinde içerki kanunçylyk hem uly rol oýnaýandyr. Oňa mysal edip:

- "Türkmenistanyň Döwlet Serhedi baradaky kanuny". 01.10.1992 ý.
- "Türkmenistanyň Suw hakyndaky Jemkanuny". 25.10.2004 ý. (1.11.2004 güýje girdi).
- "Kaspi deňziniň basseýninde ekologiýa ýagdaýyny düýpli suratda gowlandyrmak baradaky çäreleri hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň karary". 08.07.1991 ý.

we ş.m. görkezmek bolar.

§ 2. Halkara deňiz hukugynda territorial deňiz barada düşünje

Territorial deňiz - bu içerki suwlardan daşary ýerleşýän kenarýaka deňiz guşagyna aýdylýar. Muňa belli bir ini bolan Deňiz guşagyna kenarýaka döwletleriň özbaşdaklygy degişlidir.

Territorial Deňziň daşky serhedi kenarýaka döwletiň Döwlet Deňiz serheti bolup durýandyr. Kenarýaka döwletiniň döwlet meýdanynyň düzümine territorial Deňzi goşmaklyga esas bolup, şol döwletiň kenarlaryny goramak, şeýle hem öz ilatynyň abadançylygyny goramak we kenarýaka raýonlaryň Deňiz suwlaryny ulanmaklygy üpjün etmeklik degişlidir. Kenarýaka döwletiň özbaşdaklygy territorial Deňziň üstki we jümmüşine, şeýle hem onuň

ýokarsyndaky howa giňişligine degişlidir. Bu baradaky düzgünler 1958-1982-nji ýyllaryň Konwensiýasynyň 1-nji we 2-nji maddalarynda görkezilen.

Her bir döwlet öz territorial deňziniň giňligini ahyrky nokatdan 12 deňiz milden geçmeýän çäklerden kesgitlemäge hukuklydyr. Territorial deňziň daşky serhedi her nokady ahyrky çyzygyň golaýky nokatlaryndan ýerleşen territorial deňziň giňligine deň bolan çyzykdyr. (1982-nji ýylyň Konwensiýasynyň 4-nji maddasy).

Normal ahyrky çyzyga bolsa, territorial deňiz giňişligini ölçemek üçin ulanylýar. Kenaraýaklary egrem-bugram, ýada adalar bilen gurşalan ýagdaýynda ölçegiň başlangyç nokadyny geçirmek üçin degişli nokatlary birleşdirýän göni başlangyç ölçeg usuly ulanylýar.

XIX-XX asyrlaryň aralygynda halkara adatyna görä territorial Deňziň daşky serhediniň ölçegi 3-12 deňiz miline barabar bolupdyr. (1 mil - 1852-1853 metr).

1982-nji ýylyň Konwensiýasy hem territorial Deňziň inini 12-Deňiz mili diýip belleýär. Ýöne 20-ä golaý döwlet (Braziliýa, Kosto-Rika, Panama, Peru, Salwador we beýlekiler) öz territorial Deňziniň inini 200-deňiz miline çenli ýetirdiler.

Parahat ýol bilen daşary ýurt gämileriniň territorial deňizden geçelgesi ony içerki deňiz suwundan tapawutlandyrýar. Bu barada 1982-nji ýylyň Konwensiýasynyň 3-nji bölümünde aýdylýar. Şu Konwensiýa laýyklykda kenarýaka we deňiz çykalgasy bolmadyk ähli döwletleriň gämileri territorial Deňziň üstünden parahatçylykly geçelge hukugyndan peýdalanýarlar. Geçelge üznüksiz we çalt bolmalydyr. Kenarýaka döwlet territorial Deňizden barýan gämileri

saklamaly, ýa-da onuň ugruny üýtgemeli dälär. Territorial Deňziň düzgünleri bozulanda, deňziň serhet goşunlary gullugy daşary ýurt gämisini yzarlap biler.

Geçelge şu aşakdaky maksatlar bilen territorial Deňziň üstünden ýüzüp geçmeklikdir:

1. İçerki we ähli gämileri ulanýan düzgünler;
2. İçerki suwa girmazden, ýa-da içerki suwuň çäklerinde, port desgalarynda saklanmak kesip geçmek;
3. İçerki suwlardan geçmek, ýa-da ondan çykmaq, ýa-da port desgalaryny saklamak.

Türkmenistanyň Döwlet Serhedi baradaky Kanunynyň **4-nji maddasy: Döwlet serhetini bellemek.** Döwlet serheti gury ýerde, derýalarda, köllerde we beýleki suw howdanlarynda, jümmüşde we howa giňişliginde Türkmenistanyň döwletara şertnamasynyň esasynda, Halk Maslahatynyň Kararlary esasynda bellenýär we üýtgedilýär.

6-njy maddasy: Türkmenistanyň territorial Deňzi.

Türkmenistanyň territorial Deňzine ini 12 mil. bolan Kaspi deňziniň kenaryka suwy degişlidir. Territorial Deňziniň çäginde emele gelen adalar Türkmenistanyň territoriýasy hasaplanylýar. 12 mil. materikde we adalarda suwuň köp guýýan ýerinden (Türkmenistana degişli ýerinde) ýa-da degişli nokatlary birleşdirýän başlangyç nokatlardan hasaplanýar. Bu nokatlaryň geografik koordinatlary Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanylýar. Türkmenistanyň ykdysady

Deňiz zolagynyň daş çäkleri Türkmenistanyň halkara şertnamalary we ylalaşyklary tarapyndan kesgitlenýär.

7-nji maddasy: Türkmenistanyň içerki suwlary.

Türkmenistanyň içerki suwlaryna şular degişlidir:

1. Garabogaz aýlagynyň şeýle hem Kaspi deňzinde Krasnowodsk we türkmen aýlaglarynyň suwlary;
2. Türkmenistanyň portlarynyň suwlary;
3. Döwlet serhetine çenli Türkmenistana degişli derýalaryň, kölleriniň we suw howdanlarynyň suwlary.

12-nji maddasy: Döwlet serhetine geçmegiň düzgünleri.

Harby däl Deňiz we derýa gämileri hem-de harby gämileri döwlet serhetine geçýärler we içerki suwlara, reýdlere, portlara Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanýan düzgünlere görä girýärler.

**§ 3. BMG-niň 1982-nji ýyldaky deňiz hukugy boýunça
Konwensiýasynyň halkara- hukuk ähmiýeti**

Bu Konwensiýa BMG-niň Deňiz Hukugy boýunça 04.03.1982-nji ýylyndaky 3-nji Konferensiýasynda kabul edilýär. Konwensiýanyň tekstiniň işlenip taýýarlanylmagyna 15-ýyl gerek boldy, we onuň kabul edilmegine 12-ýyl gerek boldy.

Konwensiýa 1994-nji ýylyň Sanjar aýynyň 16-na güýje girdi. Ýörite edebiýatda kä halatda bu Konwensiýany "**Ummanlar üçin Konstitusiýa**" diýip atlandyrylýarlar.

Ol 17-bölämden, 307 maddadan we 9-sany goşmaçadan ybaratdyr. Konwensiýa 1958-nji ýylda kabul edildi. Ol 4 sany Ženewa Konwensiýalaryny tassyklaýar we birnäçe

düzgünleriniň üstüni ýetirýär. Konwensiýa Deňiz giňişliklerine degişli ähli soraglary, şeýle hem ony ulanmak, Deňizde ýüzmek, Deňziň üstünden uçmak, Deňziň resurslaryny barlamak we öwrenmek, deňiz gurşagyny hapalanmakdan goramak, balykçylyk, gämiçilik ýaly soraglary öz içine alýar. Şeýle hem Konwensiýa döwletleriň Dünýä Ummanynda özlerini alyp barmagyň düzgünlerini, deňiz zolaklaryny, deňiz serhetleriniň delimitasiýa kadalaryny, jeddeleri düzgünleşdirmek ýaly meseleleri kesgitleýär.

Bu Konwensiýada ilkinji gezek Şertnamalaýyn ýol bilen Halkara Deňiz jümmüşiniň (Raýon) Raýonynyň statusy belenilýär we onuň resurslaryny barlamak we ulanmak işini barlamak bilen kesgitleýär. Ondan başga-da deňiz giňişlikleriniň täze derejeleri, arhipelaklary we ykdysady zolaklary belenýär.

Konwensiýa ilkinji gezek şertnamalaýyn tertipde territorial deňziň inini 12 mil. diýip kesgitleýär. Bu bolsa Halkara Deňiz Hukugynyň we onuň kodifikasiýasynyň ösüşine uly goşant boldy. Bu halkara ylalaşygynda daşary ýurt gämileriniň terrieorial gämilerinden parahat ýol bilen geçmek hukugy tassyklanylýar we ony amala aşyrmagyň kepilllerine garalýar. Konwensiýa üstaşyr geçelge ýaly düzgünleri belläp geçýär. Şeýle hem bu resminamada kontinental şelf barada esasy düzgünler beýan edilýär. Konwensiýa halkara hukugyna laýyklykda açyk deňiz erkinliginiň sanawyny giňeltmek bilen oňa gämiçilik, balykçylyk, kabelleri we turbageçirijileri goýmaklygyň erkinligi we beýlekiler barada düzgünleri berkidýär. Konwensiýanyň ýörite bölümleri adamyň işiniň netijesinde deňiz gurşagyny

hasaplanmagynyň dürli görnüşlerinden goramaga degişlidir. Konwensiýanyň düzgünleri Deňiz ylmy-barlag işini alyp barmakda esas bolup hyzmat edýär.

Konwensiýada halkara gämiçiligini kenarýaka döwletleriň hyýanatly peýdalanmagyndan goraýan kepilleri hem berkidilendir. Döwletleriň deňiz ylmy-barlag işinde halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmäge we abraýly halkara guramalaryň dünýä ummanynyň dürli raýonlarynda barlag işini geçirmäge Deňiz hukugy boýunça Konwensiýa uly ýardam edýändir.

1982-nji ýylyň Konwensiýasynyň 1-nji maddasyna laýyklykda şu düşüňjeleriň sanawy berilýär:

1. **"Raýon"** - milli hukuk garamagynyň çäginde deňizleriň we ummanlaryň jümmüşi;
2. **"Edara"** - (organ) - Deňiz jümmüşi boýunça Halkara edarasy;
3. **"Raýondaky iş"** - Raýonyň resurslaryny barlamak we işläp taýýarlamak boýunça ähli işleriň görnüşleri;
4. **"Deňiz gurşagynyň hapalanmagy"** - adam tarapyndan göni ýa-da gytaklaýyn deňiz gurşagyna jisimleri ýa-da energiýany taşlamak, şol sanda estuariýany, ol agyr netijelere getirip bilýän ýagdaýdyr. Ýagny, deňziň janly resurslaryna we ýaşaýyşyna zyýan edýän, adam janyna howp salýan, deňizde iş alynyp barylmagyna päsgelçilik berýän, şeýle hem ulanylýan deňiz suwlarynyň hiliniň bozulmagy we dynç almagyň şertleriniň pese gaçmagy ýaly ýagdaýlardyr;
5. a)

i) - Gömmek (gizlemek) - gämilerden, uçýan apparatlardan, platformalardan (demir ýol) ýa-da beýleki deňizde dikeldilen emeli binalardan bilkastlaýyn galyndylary taşlamak;

i-i) gämileri, uçýan apparatlary, platformalary ýa-da beýleki deňizde dikeldilen emeli binalary bilkastlaýyn ýok etmek;

b)

i-i) "Gömmek däl diýip hasaplamak" - Konwensiýanyň maksatlaryna ters gelmeýän şertlerde materiallary ýerleşdirmek;

6. "Döwlet gatnaşygy" - Konwensiýany özi üçin hökmany diýip ylalaşan, we onuň üçin Konwensiýanyň güýji bar döwleti aňladýar...

Konwensiýa halkara deňiz hukugynda gazanylan in uly üstünlikdir. Çünki halkara hukugynyň beýleki pudaklardan tapawutlylykda HDH-da kadalaşdyryjy umumy bir halkara resminamasy kabul edilendir.

§ 4. *Hazar deňziniň geosyýasy ýerleşişiniň ähmiýeti we hukuk režimi*

“Biz Hazaryň türkmen kenarynda peýda boljak milli syýahatçylyk zolagyna Awaza adyny berdik. Onuň gözelligine, ekologiýa taýdan arassalygyna we üýtgeşikligine özüňiz göz ýetirip bilersiňiz”.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow**

Hazar deňzi Türkmenistanyň günbatarynda ýerleşýär. Ol dünýä ummany bilen birleşmeýän sebitdedir. Şol sebäpden oňa köl hem diýilýär. Hazar deňziniň geologiki geçmişinde uly giňişligi tutan hem-de dünýä ummany bilen birleşen Tetis deňziniň galyndysydyr. Hazar deňziniň häzirki tutýan meýdany 372 müň km². Demirgazykdan günorta uzynlygy 1300 km. Ininiň iň kelte ýeri 200 km, iň giň ýeri 800 km. Deňiz Dünýä ummanyň derejesinden 28,5 m peslikdedir. Oňa dünýäniň iň uly derýalaryndan biri – Wolga, şeýle hem Ural, Hura, Terek, Embo derýalary guýýarlar.

Türkmenistan Hazar deňzi arkaly Azerbaýjan, Eýran, Gazagystan hem-de Russiýa döwletleri bilen serhetleşýär.

Hazaryň suwunyň derejesi elmydama üýtgeýşe sezewar bolupdyr. Ol üýtgemesini häzir hem üýtgemesini dowam edýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, Hazar deňzi soňky 40-50 müň ýylyň içinde 5-6 sapar joşup gury ýeri suw basýar hem-de yza çekilip köşeşýär. Deňiz şol

döwürde häzirki Baharly etrabynyň Arçman obasyna çenli ýetipdir. 19 asyryň başlarynda onuň kenary häzirki Balkanabat şäheriniň golaýynda bolupdyr. 1929-njy ýyldan başlap tä 1955-nji ýyla çenli Hazar suwunyň derejesi 2 m 60 sm aşak düşýär. Ondan soňky ýyllar ýagny 1978-nji ýyla çenli az-kem ýokary galsa-da suwuň derejesiniň peselmegi agdyklyk deýär. Suw kenardan has yza çekilýär. Agyr ýükli gämileriň kenarýaka şäherlerine gelmeleri kynlaşýar.

Hazar deňziniň suwunyň 80%-i Wolga derýasy berýär. Onuň ugrunda ençeme suw howdanlarynyň gurulmagy, ekerançylyga alynmagy netijesinde, Hazar deňziniň suw deňagramlylygy üýtgeýär. Ony biz 1900-1980-nji ýyllardaky ortaça maglumatlardan görüp bileris.

Umuman, alymlaryň pikirine görä Hazar deňziniň azdäkände joşmasy 2008-2010-njy ýyllara çenli dowam eder.

Hazar deňziniň suwunyň derejesiniň ýokary galmagynyň 90%-i tebigy, 10%-i bolsa antropogen sebäpler bilen baglydyr²⁸

Hazar deňziniň ekologik ýagdaýyny gowlandyrmak, baýlyklaryny rejeli peýdalanmak barada döwletleriň arasyndaky Hazar deňziniň peýdalylygynyň uzak möhletleýin hyzmatdaşlygyň kepillendirmesiniň hukuk derejesine degişli yzygiderli gepleşikler geçirilýär.

Hazar deňziniň suw deňagramlylygy (km³)

Derýalaryň suwy – 298

Deňze ýagýan ygal – 78

Deňizden bugarma – 370

²⁸ Mugallymlar gazetini, 14.01.2008ý

Garabogaz köle akýan suw – 14

Tapawut – 12

Hazar deňziniň we onuň kenarýaka zolagynyň biologik dürliligi dünýä ähmiýetine eýedir. Hazar deňziniň günorta-gündogar kenarýakasynyň florasynyň we faunasynyň dürliligi Hazar sebitiniň biodürliliginiň 854 görnüşini ýa-da 1/3 –ini öz içine alýar.

Flora: Goraghananyň florasynnda ösümlikleriň 400-e golaý görnüş, şol sanda güllerin 360-sy bolup, olar sebit edemikleriň 9-syny we Türkmenistanyň Gyzyl kitabyna girizilenleriň 5-sini özüne birleşdirýär. Goraghananyň ýlpak suwly kenarýaka zolaklarynyň ösümlik we haýwanat dünýäsiniň dürliligi uçup geçýän we gyşlaýan suwda ýüzýän we suw-batga guşlarynyň köp sanlysyny Hazar döwlet goraghanasyna (HDG) çekip, baý ot-ıým binýadyny üpjün edýär.

Fauna: HDG- nyň faunasy oňurgaly haýwanlaryň 420-den gowrak görnüşinden ybarat bolup, pl balyklaryň 48 görnüşini, ýerde we suwda ýaşayanlaryň 2 görnüşini we süýrenijileriň 29 görnüşini birleşdirip, olaryň käbiri Türkmenistanyň Gyzyl kitabyna hem girizildi. Guşlar goraghananyň oňurgaly haýwanlarynyň in köp sanly we dürli klasly bolup, 21 otrýada degişli 293-dir. Guşlaryň in möhüm dünýä migrassiýa ugurlarynyň we olaryň degişli şahalarynyň ikisi, Merkezi-aziýa migrassiýa ugry we Gündogarafrika migrassiýa ugry Hazar deňziniň Türkmen böleginiň kenar zolagynnda birleşýär. Şonuň ýaly-da çäk kürekli ýüzüjiler otrýadynyň ýeke-täk wekili we onuň endemik görnüş bolan hazar düwleni (*Phoca caspica*) üçin has möhüm ýer bölekleriniň biridir.

Hazar döwlet goraghanasynyň (HDG) Türkmenistanyň Gyzyly kitabyna (1985-nji we 1999-njy ýyllaryň neşirleri) goşulan görnüşleriniň umumy sany süýrenijileriň 42-sini we ösümlikleriň başisini goşmak bilen 47-den geçýär. Bu 47-niň on üçüsi TTBGHB-niň Gyzyly kitabyna goşuldy.

3 . Dünýäniň köp döwletleri deňziň global ähmiýetine uly üns berýärler we şoňa laýyklykda, sebit döwletleri bilen hyzmatdaşlyk üçin hereket edýärler. Hazar deňziniň baş döwletiň – Türkmenistan, Russiýa Federasiýasy, Azerbaýjan, Gazagystan we Eýran Yslam Respublikasy ýaly hazar ýaka döwletleriniň ykdysadyýetiniň ösmeginde uly ähmiýeti bardyr.

Bu sebitiň geosyýasy taýdan möhümliginiň esasy sebäpleriniň biri, ýokarda belleýşimiz ýaly, uglewodorod gorunyň, esasanda industrial dünýämiziň iň möhüm meseleleriniň birine öwrülen nebit gorlaryna baý bolmagydyr. Hazar basseýininiň dünýäniň iň möhüm sebitleriniň biridigi hakynda dünýäniň habar beriş serişdeleriniň ählisinde nygtalýar.

Rus Patyşalygy bilen Pars Şalygynyň arasynda baglaşylan Reş şertnamasyna laýyklykda, Hazar deňzinde erkin deňizçilik we erkin söwda ýola goýulýar. Netijede Hazar bu iki döwletiň ulanjak ykdysady zonasydyr. 1813-nji ýylyň oktýabr aýynda baglaşylan Gülüstan parahatçylyk şertnamasy hem Hazar boýunça baglaşylan taryhy resminamalaryň ilkinjileriň biri hökmünde görkezmek bolar.

1828-nji ýylyp fewral aýynyň 28-sne Rus Patyşalygy bilen Pars Şalygynyň arasynda Türkmençäý parahatçylyk şertnamasy baglaşyldy, bu şertnamanyň 8-maddasyna laýyklykda, Hazarda diňe Rus Patyşalygynyň harby

flotynyň gämilerine ýüzmäge rugsat berilýär, Pars Şalygynyň bolsa erkin söwda gämilerini ýüzdürmek hukugyna eýe bolýar. Bu şertnamas 1826-1828-nji ýyllarda Russiýa bilen Pars şalygynyň arasynda dowam eden urşuň netijesinde baglaşylýar.

1921-nji ýylyň fewral aýynyň 26-na Sowet Russiýasy bilen Pars şalygynyň arasynda dostluk hakyndaky şertnama baglaşylýar, bu şertnama ikitaraplaýyn gatnaşyklarda deňhukuklylyk, dostluk we deňizçilik we söwda Konwensiýasy hakynda gol çekdiler, bu Konwensiýa laýyklykda, Hazarda ýüzmek, balykçylyk, söwda etmek diňe SSSR we Eýranyň baýdaklary bilen hereket edýän gämilere rugsat berilýär.

1940-njy ýylyň aprel aýynyň 25-ne SSSR bilen Eýranyň arasynda gatnaşyklary we söwda işlerini ugrukdyrmak üçin 1935-nji ýylda baglaşylan şertnamanyň ýerine täze şertnama gol çekilýär. Bu şertnama deňizde erkin söwdany, raýatlaryň erkin gämi gatnawlaryny we Hazarýaka döwletleriniň gämileriniň erkin hereketini göz önünde tutýar. Şeýle hem taraplar öz serhetlerinden 10 deňiz mili uzaklyga çenli aralykda erkin balyk tutup bilmek hukugyna eýe bolýarlar. 1921-1940-njy ýylyň şertnamalary taraplaryň deňizdäki hukuklaryny üpjün edýärdi. Bu şertnamalara laýyklykda, özleriniň pozisiýalaryny doly derejede beýan etmäge mümkinçilik aldylar. Hazar meselesinde Türkmenistanyň pozisiýasyny kesgitleýän esasy prinsipler sebitde parahatçylygy, ylalaşygy we durnuklylygy saklamak, taraplaryň ählisiniň milli bähbitlerini perspektiwasy uly taslamalary durmuşa geçirmäge umumy tagallalary birleşdirmek hem-de ekologiýa problemalaryny çözmäge toplumlaýyn garaýşy

göz önünde tutmak, hoşmeýillilik,deňhukuklylyk, birek-birege hormat goýmak we sagdyn pragmatizm ýaly ýörelgeler bolup durýar.

2007-nji ýylda geçirilen Hazarýaka döwletleriniň Tähran sammitinde, Türkmenistanyň adyndan çykyş eden hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýokarda bellenen prinsipleriň Türkmenistanyň pozisiýasynyň esasy bolup durýandygyny, halkara hukugynyň umumy prinsipleriniň çäginde döwletleriň özygtyýarlygyna hormat goýýan deňhukuklylyk we adalatlylyk prinsiplerine eýerýändigini aýtdy. Şeýle hem hormatly Prezidentimiz “Hazar deňzinde birtaraplaýyn hereketleriň, ilkinji nobatda, taraplaryň ylalaşygy bolmadyk uçastoklarda nebit işlerini geçirmek boýunça hereketleriň tejribesi Türkmenistan üçin kabul ederlikli däldir” diýip, bu babatda Türkmenistanyň halkara hukugynyň umumy prinsiplerini we normalaryny berk berjaý edýändigini belledi.

Bitarap Türkmenistan beýleki taraplaryň hem umumy kabul edilen halkara hukugynyň prinsiplerinden ýol alyp, meselelere adalatly çemeleşmeklerini talap edýär.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow „Ösüşin täze belentliklerine tarap“, I tom,

Aşgabat, 2008

2. Молодцов С.В. Международное морское право, Москва 1985г.

3.Яковлев И.И. Международный орган по морскому дну, Москва 1985г.

4. Словарь международного морского права, Москва 1985г.

Halkara howa hukugy

§ 1. Halkara howa hukugynyň düşünjesi. Halkara howa hukugynyň çeşmeleri

Häzirki wagtda diňe içerki däl-de, halkara howa aragatnaşyklarynyň ýerine ýetirmekde ähmiýeti örän uly bolan raýat awiasiýasy, ýurtlaryň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni we başga aragatnaşyklarynyň ösmegine uly ýardam berýär. Döwletleriň arasyndaky parahatçylyk gatnaşyklarynyň aýrylmaz bölegi bolan halkara howa aragatnaşyklarynyň ulgamy raýat awiasiýasynyň ösmegi netijesinde ýola goýuldy. Şol sebäpli halkara awiasion aragatnaşyklarynyň özgermegi, döwürüň ähmiýetli maksady, ýagny, halkara parahatçylygyny saklamak we berkitmek bilen ysnyşykly baglydyr.

Güçli awiaparky bolan Türkmenistanyň raýat awiasiýasy hem planetanyň esasy howa magistrallarynyň özgermegine uly goşant goşýar. Türkmenistanyň uçarlary halkara howa ýollaryndan 12 döwlete uçýarlar. Täze halkara ýollarynyň üstünlikli özleşdirmegine we Türkmenistanyň başga ýurtlar bilen howa aragatnaşyklarynyň giňemegine, Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň maksatnamalarynda göz önünde tutulan raýat awiasiýasynyň ösdürilmegi bilen bagly çäreler ýardam berýär.

Halkara howa aragatnaşyklar ulgamyndaky raýat awiasiýasynyň işinde döwletleriň parahatçylykly hyzmatdaşlyk ýorelgelerinde esaslanýan Türkmenistanyň parahatsöýer daşary syýasaty hem öz beýanyyny tapýar.

Bu syýasatdan ugur alyp, Türkmenistan bilen başga ýurtlaryň arasynda baglaşylýan Howa aragatnaşyklary baradaky hemme ylalaşyklarda döwletleriň özbaşdaklyk, deňlik we peýdaly (bähbitli) hyzmatdaşlygy hormatlamak ýörelgelerini, Türkmenistan döwleti berkitmäge maksat edinýär. Bu bolsa, Türkmenistanyň başga ýurtlar bilen halkara howa aragatnaşyklarynyň derejesini beýgeltmäge mümkinçilik berdi.

Halkara howa hukugy - bu halkara hukugynyň pudagy bolup, halkara hukugynyň subýektleriniň arasynda howa giňişligini ulanmakda ýüze çykýan gatnaşyklary we onuň hukuk režimini düzgünleşdirýän ýörite ýörelgeleriň we kadalaryň jeminden ybaratdyr.

Halkara howa hukugy döwletleriň halkara howa aragatnaşyklary bilen bagly hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýär.

Halkara hukugy döwletara gatnaşyklaryny kesgitleýän bolsa, halkara howa hukugy döwletleriň howa giňişliginiň hukuk düzgünini we halkara howa aragatnaşyklaryny kesgitleýär. Halkara şertnamalaryna we döwletleriň milli kanunlaryna laýyklykda halkara howa hukuklarynyň hereketi diňe howa giňişligine ýaýraýar.

Ilkinji gezek howa şarlarynyň we aerostatlaryň 1-nji uçuşlary hukuk taýdan tertibe salnyşy, döwletleriň milli hukuknamalarynda esaslandyryldy. Bu 1784-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 23-ne Parižin polisiýasy howa şarlarynyň ýörite rugsady bolmadyk uçuşlaryny gadagan etmek baradaky buýruk çykardy. Eýýäm 1889-njy ýylda Parižde Halkara aerolaktika boýunça Kongress geçirilýär we şol kongressde howa şarlaryna bolan eýeçilik hukugy,

aeronastlaryň jogapkärçiligi, howa şarlaryň we olaryň ekipažlaryny halas etmek boýunça meselelere seredildi. Şeýlelik bilen awiasiýanyň döreýşinden soň, howa hukugynyň döreýşi hem başlandy.

Howa hukugynyň meselelerini çözmek baradaky çäreler halkara derejesinde geçirildi. 1910-njy ýylda Parižde diplomatik Konferensiýä geçirilýär we bu ýerde howa hereketi barada halkara Konwensiýanyň taslamasy işlenip düzülýär. Ýöne Konferensiýanyň işi netijesiz tamamlanýar.

1910-njy ýylda döwletleriň howa giňişliginde bolan özbaşdaklygy barada dünýä edebiýatynda ilkinji bolup Zaýlama Naýkoldyň işi çykdy.

Döwletleriň howa giňişligine bolan özbaşdaklyk ýörelgesi 1919-njy ýylyň Pariž Konwensiýasynda hukuk taýdan berkidildi (Konwensiýanyň 1-nji maddasy).

Konwensiýanyň 2-nji maddasy bolsa, daşary ýurtlaryň howa gämileri başga ýurtlaryň territoriýalarynda parahatçylyk uçuşlary ýerine ýetirmäge hukuklarynyň bardygyny görkezýär.

Pariž Konwensiýasynyň 34-nji maddasyna laýyklykda howa hukugy boýunça **"Halkara Komissiýasy"** döredildi. Bu komissiýa konwensiýany ulanmak, üýtgeşmeler we goşmaçalar girizmek boýunça meseleleri çözmäge ygtyýarlyk berildi. Pariž Konwensiýasynyň düzgünlerine beýleki halkara hukuk namalarynda hem duş gelmek bolýar. Mysal üçin:

- 1926-njy ýylyň Ibera-Amerikan Konwensiýasy;
- 1928-nji ýylyň Täjirçilik awiasiýasy baradaky Pan-Amerikan Konwensiýa.

20-30 Ýyllarda köp döwletler howa giňişliginiň hukuk režimini kesgitleýän kanunlary kabul etdiler. Yzygiderli

halkara howa aragatnaşyklarynyň ýola goýulmagy bilen gatnawlaryň ýygylgyna, poçtanyň, ýüküň, ýolagçylaryň, täjirçilik gatnawlarynyň şertlerine uly üns berilip başlandy.

- 30-njy ýyllarda ýer üstünde 3-nji taraplara howa gämisi bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak kadalaryny bir nusga getirmek üçin Rim Konwensiýasy;
- 1933-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 29-na Howa gämisiniň duýduryş tussagyna degişli kadalary bir nusga getirmek üçin Rim Konwensiýasy;
- 1928-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 28-ne Deňizde howa gämilerine kömek bermek we halas etmeklige degişli kadalary bir nusga getirmek boýunça Brýussel Konwensiýasy;
- 1039-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 16-na Howa gatnawlary ýerine ýetirilende ýangyç we çalgy serişdelerinden alynýan ýygymlardan boşatmak boýunça London Konwensiýasy kabul edildi.

Halkara howa hukugynyň ösüşine 1925-nji ýylda 1-nji Halkara hususy howa hukugy boýunça Kongressiniň karary bilen döredilen Howa hukugy boýunça hukuçy ekspertleriň Halkara Tehniki Komiteti uly täsir berdi. Bu Komitet her dürli halkara Konwensiýalaryň taslamasyny işläp düzýärdi.

IKAO-guramasynyň döremegi bilen bu Komitet özüniň işlemesini bes etdi.

2-nji jahan urşy gutarandan soň döwletler 1919-njy ýylyň Pariž Konwensiýasynyň ýerine täze Konwensiýany kabul edip, onuň esasy meselelerini bolsa täjirçilik "Howa erkinlikleri" diýip bellemäge karar geldiler.

1944-nji ýylda Çikagoda geçirilen Raýat awiasiýasynyň meseleleri boýunça halkara Konferensiýasyna 52 -

döwletleriň wekilleri gatnaşdylar. Konferensiýada ABŞ, Beýik Britaniýa, Täze Zelandiýa we Kanada tarapyndan işlenilip düzülen taslamalary ara alnyp maslahatlaşyldy. Konferensiýanyň işi şu aşakdaky resminamalara gol çekmek bilen tamamlandy:

1. Jemleýji akt;
2. Halkara Raýat Awiasiýa baradaky Wagtlaýyn Ylaşyk (34 döwlet tarapyndan gol çekildi);
3. Halkara Raýat Awiasiýasy baradaky we Halkara Raýat Awiasiýasynyň Halkara guramasynyň döredilmegi baradaky Konwensiýa (38 döwlet gol çekdi);
4. Halkara üstaşyr (tranzit) Howa aragatnaşygy baradaky ylalaşyk (26 döwlet gol çekdi);
5. Halkara Howa Ulagy baradaky ylalaşyk (11 döwlet gol çekdi).

1944-nji ýylyň Çikago Konwensiýasynyň 1-nji bölümünde döwletleri Halkara Raýat Awiasiýa boýunça gatnaşyklary sazlaşdyrýan düzgünler; yzygiderli we yzygiderli däl uçuşlary sazlaşdyrýan düzgünler; Howa gämileriniň bellige alyş boýunça meseleler; ekipažlara bildirýän talaplar we halkara howa ulagyna degişli beýleki kadalar hem berkidilen. Çikago Konwensiýasynyň 2-nji bölümünde Raýat Awiasiýasynyň Halkara guramasynyň döreýşine we işine bolan düzgünler berkidilen.

1944-nji ýylyň Çikago Konwensiýasynyň düzgünleri häzirki zaman Howa hukugynyň ösüşine täsir etdi.

Halkara howa hukugynyň çeşmeleri diýlip - şu hukugyň kadalarynyň döremegine we özgermegine täsir edýän ýuridiki görnüşler hasaplanýar.

Halkara howa hukugynyň çeşmelerine şular degişli:

1. Halkara şertnamalar;
2. Halkara dăp-dessurlar;
3. Halkara awiasion guramalaryň Reglamentleri.

Halkara howa hukugynyň esasy çeşmesi Şertnamalardyr. Halkara howa hukugynda şertnamalaryň dürli atlary ulanylýar:

1. Ylalaşyk;
2. Konwensiýa;
3. Konwensiýanyň namasy we başgalar.

Halkara howa hukugynda 2 taraplaýyn we köp taraplaýyn şertnamalar baglaşylýar. Mundan başga-da halkara howa hukugynda sebit boýunça şertnamalar hem hereket edýärler.

Halkara howa hukugynyň esaslaryny kesgitleýän ilkinji köptaraplaýyn şertnamalaryň biri 1919-njy ýylyň Aeronowigasiýa baradaky Pariž Konwensiýasydyr. Oňa 38 döwlet gatnaşdy. Bu Konwensiýa döwletleriň öz howa giňişliginde doly özbaşdaklygyny ykrar edýär.

Halkara howa hukugynyň esasy şertnamalary:

1) Ğikago ulgamynyň şertnamalary:

1. "Halkara Raýat Awiasiýasy baradaky Konwensiýa" 1944 ý.;
2. "Halkara Raýat Awiasiýasy guramasynyň Düzgünnamasy" 1944 ý.;
3. "Halkara Howa Liniýalary boýunça tranzit (üstaşyr) baradaky Ylalaşyk" 1944 ý.;
4. "Halkara Howa ulagy baradaky Ylalaşyk" 1944 ý.;
5. "Açyk Asman baradaky Şertnama" 1992 ý.

2) "Warşawa ulgamynyň şertnamalary"

1. "Halkara howa gatnawlaryna degişli Konwensiýa" (1929 ý.) we oňa 1955-nji ýylyň Gaaga Protokoly.
2. "Halkara Liniýalarynda awiaýükleri üçin jogapkärçilik baradaky Konwensiýa" 1929 ý. Bu Konwensiýanyň düzgünleri 1999-nji ýylyň Monreal Konwensiýasynda jemleşdiriji we şeýlelik bilen bu Konwensiýanyň agzalarynyň gatnaşyklaryna Warşawa Konwensiýasynyň düzgünleri öz güýjüni ýitirýär.

3) "Rim ulgamynyň şertnamalary".

1. "Ýer üstünde 3-nji taraplara daşary ýurduň howa gämisi tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak hakyndaky 1952-nji ýylyň Rim Konwensiýasy".
2. "195-nji ýylyň Konwensiýasyna goşmaça Protokol" 1978-nji ýyl.

4) "Raýat awiasiyasynyň işine bikanun goşulmak hereketinden goramak boýunça şertnamalar".

1. "1963-nji ýylyň howa gämisinde jenaýatlar we beýleki bidüzgünçilikler hakyndaky Tokio Konwensiýasy".
2. "1970-njy ýylyň howa gämileriniň bikanun basylyp alynmaktan goramak boýunça Gaaga Konwensiýasy".
3. "1971-nji ýylyň Raýat awiasiyasynyň howpsuzlygyna garşy bikanun hereketler bilen

göres̈ baradaky Monreal Konwensiýasy we oña 1988-nji ýylyň goşmaça Protokoly".

5) "Sebit boýunça şertnamalar".

1. "1956-njy ýylyň Ýewropadaky yzygiderli däl howa aragatnaşyklary baradaky Ylalaşyk".
2. "GDA-nyň arasynda 1991-nji ýylyň Awiasiýa we Howa giňişligini ulanmak boýunça Ylalaşygy".

Köptaraplaýyn şertnamalardan başga döwletler Halkara howa aragatnaşyklaryny ýola goýmak, howa hereketini, gümrük düzgünlerini, uçuşa ýaramlylyk şahadatnamalaryny, howa amileriniň kärendä berliş düzgünlerini kadalaşdyrýan 2-taraplaýyn hökümetara ylalaşyklaryny hem baglaşýarlar.

Türkmenistanyň Raýat Awiasiýa ulgamy şu 10-ýyldanam gowurak döwürde: Türkiýe Respublikasy (02.02.1992 ý.); Germaniýa (28.08.1997 ý.); Hindistan (13.09.1993 ý.); Eýran Yslam Respublikasy (20.08.1998 ý.); Ermenistan (24.08.1993 ý.); Azerbeýjan (18.03.1996 ý.); Gruziýa (17.08.1993 ý.); Slowakiýa (24.10.1996 ý.); Özbegistan (16.01.1996 ý.); Gyrgyzystan (24.12.1993 ý.); Russiýa (21.04.1995 ý.); Ukraina (25.02.1994 ý.); Hytaý (31.08.1998 ý.); Gazagystan (27.02.1997 ý.); Beýik Britaniýa we D.g Irlandiýa birleşen patyşalygy (09.02.1995 ý.); Belorussiýa (17.05.2002 ý.); Katar döwleti (17.12.1992 ý.); Pakistan Yslam Respublikasy (16.01.1993 ý.) bilen Howa aragatnaşyklary barada 2-taraplaýyn şertnamalar baglaşdy.

Halkara howa hukugynyň ýene bir çeşmesi halkara hukuk dăpleridir.

1. Bu dăbe dăwletleriň öz territoriýasynyň üstündăki howa giňişligine özbaşdaklyk ýörelgesi degişlidir. Bu ýörelge 1919-nji ýylyň Konwensiýasynda kesgitlenýänçä dăp hökmünde ulanyldy. 1944-nji ýylyň Çikago Konwensiýasynda bu ýörelge ähli dăwletler tarapyndan ykrar edildi. Çikago Konwensiýasyna gatnaşmaýan dăwletler bu ýörelgäni dăp hökmünde ulanýarlar.

2. Dăwletleriň hasabyna (reýestr) girizilen howa ämisine bolan ýurisdiksiýa başga ýurduň territoriýasynda hem öz güýjüni ýitirenok. Ýagny, bu dăp boýunça howa gämisi alyp gaçylan bolsa, betbagtçylyga ücran bolsa, ýa-da başga bir sebäplere görä daş ýurduň territoriýasynda galan bolsa, haýsy dăwletde bellige alnan bolsa, şol dăwlete gaýdyp berilmelidir.

3. Betbagtçylyga uçran howa gämilerine kömek etmek, şol sanda bu howa gämilerine daşary ýurduň territoriýasynda uçup barmak hukugyny bermek dăbi. Şu mesele boýunça 2-taraplaýyn we köp taraplaýyn şertnamalardyr ylalaşyklarda kesgitlenen düzgünler bardyr.

IKAO we başga awiasion guramalary uçuşlaryň kadalaryny bir nusga getirmek bilen bagly, awiasion işgärlere bildirilýän talaplara degişli we başga meselelere degişli köp hukuknamalary kabul edýär. Bu namalar her dürli atly standartlar, proseduralar, reglamentler we ş.m. bolup, dürli kadalary özlerinde jemleýärler.

IKAO guramasynyň geňeşi IKAO-guramanyň agzalaryna kabul edilen Reglamentler barada habar bermeli. 1944-nji ýylyň Çikago Konwensiýasynyň 38-nji maddasyna laýyklykda kabul edilen standartlar,

görkezmeler IKAO-guramasynyň geňeşine, IKAO guramasynyň standartlary bilen milli kanunlaryň aratapawudy barada maglumat bermeli. Eger-de döwletler guramanyň standartlaryny doly kabul etseler, onda olaryň milli kanunlary standartlara garşy gelmeýändigini aňlatýar. Ýöne käbir ýagdaýlarda döwletiň milli kanunyna üýtgetmeleriniň ýerine ýetirip bilmeýärler. Şol sebäpden hem, Reglamentler halkara Şertnamalardan tapawutlanýarlar.

§ 2. Halkara howa hukugynyň esasy ýörelgeleri

Halkara howa hukugy - halkara hukugynyň bir bölegi bolup durýanlygy sebäpli halkara hukugynyň ýörelgeleri halkara howa hukugyna hem degişlidir. Döwletleriň halkara howa gatnaşyklarynyň giňelmegi halkara howa hukugynyň baş ýörelgeleriniň döremegine getirdi. Halkara howa hukugynda, aýratyn orun eýeleýän ýörelgeleriň biri hem, öz howa giňişliginde döwletleriň doly we aýratyn özbaşdaklyk ýörelgesidir. Bu ýörelgäniň aýratynlygy döwlet meýdanynyň yokarsyndaky howa giňişliginiň hukuk taýdan düzgünini kesgitleýändigigi bolup durýandyr. Şu ýörelge "Türkmenistanyň Howa Jemkanunyň" 1-nji maddasynda şeýle berkidilendir: "Türkmenistanyň öz territoriýasynyň düzümi bölegi bolan, onuň üstündäki howa giňişligi dolulygyna we diňe Türkmenistanyň öz ygtyýarlygyna degişlidir.

"Türkmenistanyň Howa giňişligi" - diýlip, onuň gury ýer, suw üstündäki, şol sanda territorial suwlaryň üstündäki howa giňişligine aýdylýar.

Döwletleriň öz howa giňişligine bolan özbaşdaklygy şol döwletiň Gikago Konwensiýasynyň agzasy bolmadyk ýagdaýynda-da bardyr.

Halkara howa hukugynyň esasy ýörelgeleriniň ýene biri "Halkara Raýat Awiasiýasynyň howpsuzlygyny üpjün etmek ýörelgesidir". Ýolagçylaryň we ýükleriň halkara gatnawlaryny amala aşyrmakda Raýat Awiasiýasynyň ornunyň artmagy halkara howa ýollarynyň ulanmagyň ösüşi awiasion enjamlaryň, tehnikanyň çalt özgermegi halkara raýat awiasiýa ulgamynyň halkara hukuk taýdan howpsuzlygyny üpjün etmäge ünsi çekýär. 1944-nji ýylyň Halkara Raýat Awiasiýasy hakyndaky "Gikago Konwensiýasynda "Howpsuzlyk" adalgasynyň birnäçe manylary berler.

Howpsuzlyk barada aýdylan kadalary 3-topara bölmek bolar:

1. Döwletler öz howa gämilerine düzgün - kada dördende, howa gämileriniň howpsuzlygyny hökmany suratda göz önünde tutmalydyr (46-njy madda). Halkara howa aragatnaşyklaryny tizleşdirmek we howpsuzlygy üpjün etmek üçin aeronawigasion üpjünçilik enjamlaryny ulanmak (15-nji madda) we beýlekiler.
2. Bu toparda jemgyýetiň dürli ulgamlaryna Raýat awiasiýasynyň ulanylyşynyň täsirini görkezýän kadalardan degişlidir. Konwensiýanyň sözbaşynda Raýat Awiasiýasynyň hyýanatçylykly peýdalanmagyň umumy howpsuzlygyna zyýanlydygy görkezilýär. Şol sebäpli jemgyýetiň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin döwletlere daşary ýurtlaryň howa gämileriniň

uçuşlaryny çäklendirmek ýa-da gadagan etmek hukugy berilýär.

3. Raýat Awiasiýasynyň howpsuzlygyna degişli bolan kadalar girýär. Bu konwensiýa laýyklykda IKAO - guramasynyň maksatlary Halkara Raýat Awiasiýasynyň howpsuzlygyny we özgermegini üpjün etmek (44-nji maddanyň a - punkty);

Dünya ilatyny howply, yzygiderli howa uçary bilen üpjün etmek (44 maddanyň b - punkty);

Halkara howa aragatnaşygynyň howpsuzlygyny üpjün etmek (44-nji maddanyň h - punkty).

Halkara howa hukugynyň bu ýörelgesi halkara howa giňişliginde uçuşlaryň erkinlik ýörelgesidir.

Halkara howa giňişligi - diýip, döwletleriň territorial suwlarynyň çäklerinden daşdaky howa giňişligine aýdylýar.

1958-nji ýylyň Açyk Deňiz hakyndaky Ženewa Konwensiýasyna laýyklykda hemme howa uçuş enjamlary harby we harby däl açyk deňziň üstünden açyk deňze erkin uçmaga hukuklary bardyr. Açyk deňziň üstündäki howa giňişligi hiç bir döwletiň häkimetine degişli bolmaýar; hiç bir döwletiň özbaşdaklygy oňa ýaramaýar. Eger-de bir döwlet öz häkimetini açyk deňziň üstündäki howa giňişligine ýaýradan mahaly, onuň bu hereketleri bikanun diýip hasaplanýar. Hiç bir döwlet başga bir döwlete açyk deňziň üstündäki uçuşlaryny amala aşyrmaga päsgel bermeli däldir. Hemme döwletler özbaşdak we deňhukukly bolýandyklary sebäpli Dünýä ummanynyň üstündäki howa giňişliginden deň derejede erkin ulanyp bilýärler. Açyk deňziň üstündäki howa giňişliginden ulanmak üçin döwletleriň birnäçe hukuklary we borçlary bar.

Hukuklary:

1. Raýat we harby uçuş enjamlaryň uçuşlaryny päsgelçiliksiz amala aşyrmak;
2. Howa gämisine we onuň ekipaža döwletiň ýurisdiksiýa ulanmak;
3. Harby, ylmy-gözleg, söwda bähbbitleri bilen howa gämilerinden deňzi öwrenmek;
4. Döwletiň kanunlaryny we kadalaryny bozan daşary ýurduň söwda gämisini açyk deňizde yzarlamak;
5. Alamançylyk we gul satuwy bilen göreşde howa gämisini ulanmak we ş.m.

Borçlary:

1. Raýat Awiasiýasynyň halkara guramasynyň hödürleýän uçuşlarynyň kadalaryny ýerine ýetirmek;
2. Açyk deňziň üstündäki howa giňişligini radioaktiw serişdeler bilen hapalanmagyň önüni almak;
3. Döwletleriň öz harby we raýat uçarlarynyň registrasion belliksiz we tapawutlandyryan nyşansyz uçmaklarynyň önüni almak we ş.m.

§ 3. Halkara awiasiýa guramalary

Raýat Awiasiýasynyň halkara guramasy IKAO - 1944-nji ýylyň Halkara Raýat Awiasiýasynyň Konwensiýasynyň 2-nji bölümi esasynda 1947-nji ýylda döredildi. IKAO guramasynyň tertipnamasyna laýyklykda bu guramanyň baş maksatlary bütün dünýäde raýat

awiası́asynyń howpsuzlygyny üpjün edip, özgermegine ýardam bermek we raýat awiası́asynyń degişli meselelerini çözmek. IKAO-guramasynyń ýokary organy **Assambleýa**. Oňa hemme döwletler girýär. Ýylda bir gezek ýygnak geçirýär. IKAO-guramasynyń hemişelik organy **Geňeşdir**. Ol öz işi boýunça Assambleýanyń önünde jogap berýär. Geňeşiń düzümine Assambleýa tarapyndan saýlanan 33-döwlet girýär. Geňeşiń işine 3-ýyllyk saýlanan Prezident ýolbaşçylyk edýär. Geňeş öz sessiýalaryny ýylda 3 gezek geçirýär. IKAO-guramasynyń başga organlaryna Aeronawigasion Komissiýasy, Awiaulag Komiteti, Hukuk Komiteti, Aeronawigasion üpjünçiligi bilelikde goldaw berýän komitet, Maliýe Komiteti, Raýat awiası́a bikanun goşulmak hereketleri bilen göreşmek boýunça Komitet degişlidir. IKAO-guramasynyń geçirýän diplomatik Konferensiýasynda seredilýän howa hukugy boýunça köptaraplaýyn şertnamalaryń taslamalaryny işläp taýýarlamakda "Hukuk Komitetiń" uly ähmiýeti bar. IKAO-guramasynyń düzüminde Sebit býurolary hem bar: Ýewropa (Pariž), Afrika (Dakar), Ýakyn Gündogar (Kair), G.O. Amerika (Lima), Aziýa, Ýuwaş ummany (Bangkok), D.g. Amerika we Karib basseýni (Mehiko), G.D. Afrika (Nairobi).

IKAO-guramasynyń hemişelik üpjünçilik organy Sekretariatdyr. Oňa Baş Sekretar ýolbaşçylyk edýär. IKAO-guramasynyń ştab kwartirasy Monrealda ýerleşýär. Türkmenistan 1993-nji ýylyń aprel aýynyń 13-ne IKAO-guramasynyń agzasy boldy.

Ýe.K.K. 1954-nji ýylda döredildi. Bu guramanyń agzalary Ýewropanyń döwletleri hem-de Türkiýe

döwletidir. Gurama täze döwletler diňe şu guramanyň hemmesiniň razylygy bilen kabul edilýär.

Ýe.K.K. maksady: Ýewropanyň howa ulagynyň işi barada statistik maglumatlary analiz etmek, howa ulagynyň işini ösdürmek barada hödürnamalaryň işläp döretmek, Awiasion enjamlara bildirilýän tehniki talaplary dünýä ünlilerine getirmek, Awiasion howpsuzlygyna we uçuşlaryň howpsuzlygyna degişli bolan meseleleri öwrenmek. Ýe.K.K. ýokary organy - **Plenar Komissiýasy**, oňa guramanyň agzalary bolan hemme döwletler girýär. Komissiýa öz ýygnaclaryny 3 ýyldan 1 gezek geçirýär. Ýe.K.K.-ň köplük ses bilen kabul eden kararlary hökmany diýlip hasaplanylýar. Ýerine ýetiriji organy - **Koordinasion Komitet**. Oňa: Prezident, Wisse prezident, Hemişelik Komitetiň başlyklary girýär. Bu Komitet plenar komissiýanyň aralygynda Ýe.K.K.-guramasynyň işine ýolbaşçylyk edýär. Iş organlaryna: Hemişelik Komitetler (yzygiderli we yzygiderli däl howa ulaglary boýunça Ykdysady Komitet, Tehniki Komitet, kadalary ýeňilleşdirmek boýunça Komitet), iş toparlary we ekspertler toparlary degişlidir. Bu guramanyň ştab kwartirasy Strassburg şäherinde (Fransiýa) ýerleşýär.

A.F.KAK-1969-njy ýylda döredildi. Oňa diňe Afrikan birikme guramasynyň agzalary bolan döwletler girýärler. A.F.KAK-ň baş maksatlary:

1. Aeronawigasion gulluklarynyň ulanyş we ösdürmek boýunça sebit meýilnamalaryny işläp düzmek;
2. Ýerüsti Aeronawigasion enjamlary we uçuş tehnika boýunça geçirilýän ylmy işleriniň netijelerini durmuşa geçirmäge ýardam bermek. Guramanyň Baş organy 2 ýylda

1 gezek ýygnaga çagyrylýar Plenar komissiýasy. Bu ýygnakda Prezident, 4-sany wisse prezident saýlanýar. Guramanyň ýerleşýän ýeri Addes-Abeba (Efiopiýa).

Hökümet däl guramasy bolup, onuň agzalary dünýäniň hemme sebitleriniň öndebaryjy awiakärhanalary bolup durýarlar. Bu gurama 1945-nji ýylda döredildi. Baş maksatlary: Yzygiderli, amatly we howpsuz howa ulagynyň ösmegine ýardam bermek, täjirçilik awiasion işine baha bermek we onuň bilen bagly kynçylyklary özmek.

Ýokary organy: **Umumy ýygnak.** Onda Assambleýanyň ýerine ýetiriji komitetiň agzalary bolup, Prezident saýlanýar. Ýerine ýetiriji komitet IATA-ň guramanyň işine degişli bolan, dürli meseleler boýunça komitetler döretdiler we umumy ýygnakda olar tessyklanýar. Baş Direktor belleniýär. IAATO-ýylda 2 gezek gatnaw boýunça sebit konferensiýasyny geçriýär. IATO tarapyndan ýer şary 3 zolaga bölünen.

1. Amerikan döwletleri;
2. Ýewropa we Afrika;
3. Aziýa, Awstraliýa, Okeaniýa.

IATA-guramasy tarifleriň derejesi, gurluşy we ulanyş kadalaryna degişli hödürnamalary we gatnawlaryň umumy şertlerini işläp taýýarlaýarlar. Ykdysady we maliýe boýunça kararlar hödürnamalar hökmünde ulanylýar. IATO-guramanyň agzalary bolan awiakärhanalaryň arasynda özara hasaplaşyklary amala aşyrmak üçin IATA-guramasynda (London şäheri). Klizing boýunça Palatasy işleýär.

Nýu-Ýork şäherinde bolsa, guramanyň Tertipnamasynyň, Umumy Ýygnagyň we Sebit Konferensiýasynyň kararlarynyň we düzgünleriniň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän **Gözegçilik býurosy** ýerleşýär.

IATA-guramasynyň baş jaýy (ştab kwartirasy) Monrealda (Kanada) ýerleşýär.

Türkmenistan 1992-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 27-den bäri guramanyň agzasy bolup durýar.

Edebiýatlar:

- 1.Верещагин А.Н.Международное воздушное право, Москва 1966г.
- 2.Малеев Ю.Н. Международное воздушное право, Москва 1986г.
- 3.Бордунов В.Д. Правовой механизм деятельности международных авиационных организаций, Москва 1989г.

Halkara hukugynyň gelejegi

§ 1. Halkara hukugynyň çaklamasy

Biziň döwrümüziziň aýratyn häsiýetleriniň biri hem ilkinji gezek tutuş adamzadyň geljegi baradaky soragyň çözülmegidir. Geljeginiň problemasy syýasatda, ykdysadyýetde, aňyýetde, adamzadyň aň-düşünjesinde kanunalaýyk orny eýeleýärler.

Halkara gatnaşyklarynyň we halkara hukugynyň nazarýetinde we tejribede çaklamaklyga uly üns berýärler. Soňky ýyllarda BMG-nyň Baş Sekretarynyň nutuklarda

wakalaň isleg boýunça däl ýaýramagyny duýdurýan *prewontiw diplomatiýa* uly üns berilýär. halkara hukugynyň ösüş prespektiwalaryny kesgitlemek meýli BMG-nyň halkara hukugynyň 10-ýyllygy Maksatda beýan edildi. Bu aýdylanlar halkara hukuk ylmyň geljekde ösüşine gyzyklanma döredýändigini aňladýar.

Halkara hukuk çaklamasynyň wezipeleri şulardan ybarat:

- 1) geljek barada maglumat bermek;
- 2) öňde goýlan maksatlara ýetmek üçin mümkin bolan ýollary, usullary we serişdeleri kesgitlemek;
- 3) geljegiň düzgünleşdirilişine işjeň täsir etmek;

Soňky wezipä laýyklykda çaklamanyň hakykata esaslanan hem adamlaryň aňynyň we erkininiň üsti bilen täsir edýän serişdeleri bardyr.

Kadalar döredilende we ulanylanda döwletler geçmişiň tejribesine salgylanýarlar. Butros Gali bu barada şeýle diýýär: (“Dünýä üçin Gün tertibi”) “Biz diňe bir parasatly presedentlere salgylanman eýsem geljegiň hem isleglerini nazara almalydyrys”.

Halkara hukugynyň çaklamalarynyň aýratynlyklary. Halkara hukugynyň geljegi dünýä ösüşiniň tendensiýalary bilen kesgitlenilýär. Hukugyň öz awtonomiýalygy esasynda aýratyn ösüşe eýedir. Bu bolsa ylmyň aýratyn pudagynyň halkara hukuk çaklamasy barada aýtmaga esas berýär. Halkara hukuk ylmynda bular ýaly pudagyň bolmagy ylmyň kämilleşmegini aňladýar. Halkara hukuk çaklamasynyň ösüş preposylkasy bolup umumy halkara hukuk nazaryetiniň ýeten üstünlikleri çykyş edýär.

şeýlelik bilen ylmy çaklama halkara hukugyny düzgünleşdirmegiň netijeliliginiň wajyp şerti bolup durýar. Ol tejribelik işinde dogry ulanylmalydyr.

Çaklama halkara hukugyny düzgünleşdirmegiň ýokary derjesi bar ýagdaýynda has netijelidir.

Biziň döwrümüz taryhy kanunalaýyklyk – adamzat jemgyýetiniň, durmuşynyň halkara esaslandyrylmagy bilen häsiýetlidir. Dürli-dürli serhetleriň bolmagyna garamazdan ýurtlaryň bir bitewi halkara bileleşiginde özara gatnaşyk tendensiýasy ösýär. Halkara gatnaşyklary diňe bir döwletleriň däl, eýsem hem her bir adamyň durmuşyna hem öz täsirini ýetirýär.

Halkara gatnaşyklary ulgamy hukugyň aýratyn görnüşi – halkara hukugy bilen düzgünleşdirilýär. Halkara hukugyň döwletiň içerki durmuşyna we milli hukuga täsiri artýar. Şonuň üçin hem halkara hukugyny bilmeklik diňe bir halkara gatnaşyklary bilen baglylara möhüm bolman, eýsem dünýä syýasatyna we ykdysadyýetine düşünmek işleýänler hem üçin wajypdyr.

Halkara hukugynyň kadalary milli hukuk ulgamynyň bölegi bolup durýar.

Halkara hukugy umumy adamzat medeniýetiniň wajyp elementidir. Ol adamlary hemme millete hormatlamak terbiýesiniň ösmegine täsir edýär. Şu nukdaýnazardan halkara hukuk medeniýeti içerki milli we etniki çaklamalaryň önüni almaga uly ýardam edýär.

Halkara hukugyny öwrenmegiň ähmiýetiniň artmagy bilen BMG-sy oňa has uly üns berip başlady. 1990-1999-nji ýyllarda Halkara hukugyň 10 ýyllygy diýilip yglan edildi.

Halkara hukugy – ýuridiki kadalaryň jemi bolup, parahatçylygy we hyzmatdaşlygy üpjün etmek maksady bilen döwletara gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär²⁹.

XIX asyryň başynda birnäçe täze uniwersitetler açylýar (Peterburgda, Harkowda, Kazanda, Kiýewde) we ol ýerde halkara hukugy okadylýar. Halkara hukugy boýunça birnäçe işler çañ edilýär. 1873-nji ýylda Moskwa uniwersitetiniň professory M.N.Kapustin “Halkara hukugynyň gysga kursuny” çap edýär, onda halkara hukugynyň ulgamy beýan edilýär. Onuň uniwersitet boýunça kärdeşi graf L.A.Komarowskiý 200-den gowrak işiň ýazarydyr. Halkara hukugynyň hakyky çeşmesi diýilip ol jemgyýetiň has bilimli böleginiň hukuk aňyny hasaplapdyr. Şunuň esasynda ol halkara hukugyny kodifisirlemegi teklipe edipdir³⁰.

Peterburg uniwersitetiniň professory F.F.Martensiň esasy zähmeti “Has ösen halklaryň häzirki zaman halkara hukugy” diýip atlandyrýar, “1882-nji ýyldan başlap Russiýada birnäçe gezek gaýtalanyň çap edilipdir we dünýäniň birnäçe dillerinde terjime edilipdir. Halkara hukugy diňe berk esasa (fundament) eýe bolar, haçan-da halklaryň tebigy we taryhy kanunlary anyklyan ýagdaýynda”.

Halkara hukugynyň esasy düzýän ahlaga, adalata esasy ähmiýet berilýär.

Halklaryň dolandyryşynda F.F.Martens iki tarapy tapawutlandyrypdyr:

²⁹ Lukaşuk I.I “Meždunarodnyye pravo” (obşaya çast)

³⁰ Lukaşuk I.I, sah 56 (obşaya çast)

- 1) döwletiň daşarky gatnaşyklaryny kanunçykaryjy, dolandyryş we kazyýet häkimiýetiniň kömegi bilen dolandyrmak;
- 2) halkara gatnaşyklaryny döwletleriň bilelikdäki tagallasy bilen dolandyrmak;

§ 2. XXI asyryň halkara hukugy

Tutuş taryhyň dowamynda uruş adamzadyň uly problemasy bolup durýardy. Uruş döwletara problemalaryny çözmekligiň kanuny usuly hasaplanylýardy.

Häzirki wagtda uruşň hiç hili manysy ýokdur. “Uly” uruşda adamzat wepat bolsa, “kiçi” uruşda hemme gatnaşyjylar öwezini dolup bolmajak ýitgileri çekýärler. Parahatçylyk iň ýokary umumyadamzat gymmatlygy bolup, ähli halklaryň abadançylygynyň hökmany şertidir.

Şu gün ähliumumy parahatçylygy we howpsyzlygy üpjün etmekligiň anyk mümkinçiligi bardyr. Ýader heläkçiliginiň howpy birnäçe tapgyrlaýyn halkara şertnamalarynyň baglaşylmagy bilen öz ýitiligini peseltdi. Şonuň bilen bir wagtda döwletleriň arasynda harby çaknyşyklar dowam edýär.

Adamzadyň önünde başga-da birnäçe global problemalar bardyr. Ekologik heläkçiligiň bolmagy has hem ýitileşdi. Ykdysady we durmuşy problemalaryň çözügi bilen çylşyrymly meseleler baglydyr. Planetanyň ilatynyň köp bölegi açlyk çekýär, köpüsi kesellerden ejir çekýärler. Bularyň hemmesine düşünişmeklik iki we köptaraplaýyn namalarda beýan edilýär. Global

problemalaryň çözülmegine hemme ýurtlar gyzyklanma bildirýärler.

Halkara bileleşigi has möhüm durmuşy-syýasy ulgam bolup başlady. Diňe şony pugtalandyrmak ýoly bilen döwletleriň we halklaryň milli we internasional bähbitlerini edip bolar. Ilkinji orna adamzadyň ýaşaýşy bilen bagly bähbitler goýulýar.

Täze düzgüni döretmekde we saklamakda esasy gural bolup halkara hukugy çykyş edýär. onsuz halkara gatnaşyklarynyň ulgamynyň dolandyryş derejesini ýokarlandyryp bolmaz. Hukuk halkara ulgamynyň demokratiýalaşdyrmak üçin hem möhümdir. Täze dünýä tertibi (düzgüni) hukuk esasly, ýagny halkara hukuk bileleşiginiň tertibi (düzgüni) bolmaly.

Häzirki wagtda halkara hukugynyň agalygy halklaryň durmuşynda kanunylygyň problemsy has hem ör boýuna galýar.

BMG-nuň Halkara kazyýetiniň ýörite mejlisinde (Kazyýetiň 50-ýyllygy mynasybetli) Baş Assambleýasynyň 51-nji sessiýasynyň başlygy professor D.Freýtas do Amaral şeýle belleýär:

“Kanunylyk bolmasa, adamzat parahatçylyga, erkinlige we howpsyzlyga ýetip bilmez. Bular onuň swilizleşen jemgyýeti ösdürmegi dowam etdirmäge ýardam edýär”. Halkara hukugynyň ideýalaryny ykrar edýän alymlar şu günki global problemalary çözmekde hökmany şert diýip hasaplaýarlar.

Halkara namalarynyň taryhy ähmiýeti birnäçe esaslarda görkezmek bolýar. Mysal üçin, II-jahan urşunda baglaşylan ylalaşyklar antigitlerçilik koaliýasyny dörediler we faşizme garşy ýeňşe itergi berdi. Hat-da “Sowuk urşy”

döwründe birnäçe şertnamalar baglaşyldy, bular bolsa parahatçylygy üpjün etmekde wajyp rol oýnadylar.

1963-nji ýylda Moskwa şertnamasy babatynda (“Ýader ýaragyny üç gurşawda gadagan etmek hakynda”). A.D.Saharow şeýle aýtdy: “Moskwa şertnamasynyň taryhy ähmiýeti bar diýip hasaplanan. Ol ýüz müňlerçe, belki millionlarça adam ömürlerini halas etdi”.

XXI asyryň halkara hukugy halklaryň bileleşiginiň hukugy bolup, halklaryň bileleşiginiň bähbitleriniň goralmagyna aýratyn üns berer. Häzirki wagt eýýam halkara hukugynyň kadalaryny döretmek we amala aşyrmak mehanizminde birnäçe üýtgeşmeler bar. Bu tendensiýa geljekde hem has ösüp, halkara hukugynyň ähmiýetiniň we netijeliliginiň ösmegine ýardam eder.

Bularyň hemmesi halkara hukugynyň nazarýetindäki düýpli problemalaryň ähmiýetiniň öwezini talap edýär. Bu nazarýet bolgar hukukçysy I.Genowyň belleýşi ýaly, “halkara hukuk ylmynyň çäginde guramaçylyk, usulýetçilik we öwrenijilik wezipelerini ýerine ýetirýär”.

Edebiýat:

1. Действующее международное право, В 3х томах. Т.3. –Москва 1997г.
2. Международное право в современном мире Под ред. Ю.М.Колосова. 1991г.
3. Левин Д.Б. Международное право, внешняя политика и дипломатия. Москва. 1981г.

Ylmy - tehniki hyzmatdaşlygyň halkara- hukuk düzgünleşdirilişi

§ 1. Halkara ylmy- tehniki hyzmatdaşlygyň düşünjesi we çeşmeleri

Jemgyýetde önümçilik güýçleriniň ösmegi zähmetiň halkara bölünişiginiň çuňlaşdyrylmagy we giňeldilmegi bilen alnyp barylýar.

Çünki diýmek, şol bir wagtda diňe bir syýasy, ykdysady, hukuk gatnaşyklary ösdürilmän, eýsem döwletleriň arasyndaky ylmy – tehniki, tehnologik we senagat gatnaşyklary hem giň gerim alýar. Bu ýagdaý ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk çygrynda halkara hukugyň ähmiýetini artdyrýar.

Döwletleriň arasynda ylmy-tehnikanyň gazananlary bilen açylýan prosesde zähmetiň halkara bölünişiginiň mehanizmi hem kämilleşýär, ylmy-tehniki gatnaşyklaryň täze formalary hyzmatdaşlyk edýän taraplara köp bähbitleri almaga mümkinçilik döredýän halkara şertnamalaryň täze tipleri ýüze çykýar.

Şular ýaly şertnamalara ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk baradaky ylalaşyklar we halkara maksatnamalar degişlidir.

Ylymda, teknikada we tehnologiýada unwersal halkara hyzmatdaşlygyň ulgamy emele gelýär. Onuň subýektleri bolup döwletler we halkara guramalary çykyş edip bilýärler.

Bu ulgam şulary öz içine alýar, ýagny halkara ylmy aragatnaşyklar, amaly we fundamental ylmyň

nazaryýet we eksperimental meselelerini çözmäge gönükdirmek, halkara tehniki we tehnologik aragatnaşyklar hünärmenlerini taýýarlamak aýratyn işleriň ýerine ýetirilmegine ýardam bermek we tehnologik prosesi döretmek.

Ylmy-tehniki progresiň gazananlarynyň howpsuz ulanylmagyny üpjün etmek, daşky gurşawa zyýanyň önüni almak .

Döwletleriň ylym we tehnika çygryndaky hyzmatdaşlygyň halkara hukuk düzgünleşdirilmesiniň kadalarynyň ulgamy halkara ylmy-tehniki hyzmatlaryň fundamentini düzýändir.

Ylmy-tehniki hyzmatdaşlygyň hukuk kadalary halkara hukugyň umumy ýörelgelerine laýyklykda ýörite ýörelgeleriň esasynda emele gelmesi.

Ylmy-tehniki hyzmatdaşlygyň çygryndaky halkara şertnamasy öz içine taraplaryň hukuklaryndan we borçlaryndan başga-da, şu hyzmatlaryň formalaryny we görnüşlerini alýandyr.

Ylmy-tehniki hyzmatdaşlygyň maksatnamalary aýratyn häsiýetli halkara şertnamalaryny emele getirýärler.

Bu ylym we tehniki çygrynda özara hyzmat etmegiň we hereket etmegiň täze formasydyr.

Bu maksatnamada berkidilen kadalar gelejege gönükdirilendir we ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny ulanmak çygrynda özlərini alyp barmaklygyň çäklerini belleýär.

Halkara hukugyň umumy ýörelgeleriniň esasynda ylmy-tehniki aragatnaşygyň prosesini şöhlelendirýän

aýratyn halkara hukuk ýörelgeleri hem emele gelýändir.

1. Ylmy barlaglaryň erkinligi ýörelgeleri.
2. Ylmy-tehniki maksatnamanyň gazananlaryny ulanmakda hyzmatdaşlyk ýörelgesi.
3. Aýratyn döwletleriň arasynda geografiki, sosial, ykdysady we taryhy faktorlary göz önüne tutmak bilen ylmy-barlaglar çygryny bölüşmek ýörelgesi.
4. Ylmy-tehniki aragatnaşykda deňlik ýörelgesi we ş.m.

Bu ýörelgeler halkara şertnamalarynda we halkara guramalarynyň ykrarnamalarynda berkidilip halkara hukugynyň we ylmy-tehniki ösüşiň ýygý aragatnaşyklaryny beýan edýärler.

§ 2. Ylmy – tehniki hyzmatdaşlygyň halkara - hukuk namalary we ýörelgeleri. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini ulanmak çygryndaky halkara hyzmatdaşlyk

Ylym we tehnika çygrynda hakara zähmet bölünişiginiň giňligi we **gulaş,g** hakara ylmy-tehniki hyzmatdaşlygynyň iki we köptaraplaýyn esasy dürlü formada ýüze çykýar.

Fundamental we amaly ylmyň we tehnologiýanyň dürlü meseleleri boýunça köpsanly kongresler, seminarlar, simpoziýumlar geçirilýär, köp döwletleriň alymlary we ylmy gurallary tarapyndan bilelikdäki barlaglar amala aşyrylýar.

Ylym-tehniki bilimlerin halkara bazary has giň gerim alýar.(patentleri, lisenziýalary, tehnologiýalary, ylmy-gözleg, konstruktor işleri satyn almak-satmak “nou-han”) we beýlekiler.

Ylym-tehniki progresiň adamlaryň durmuşyna täsir etmegi häzirki zamanyň we sosial ösüşiň global meselesini çözmekde milli ylym we tehniki ulgamlaryň obýektiw taýdan täzeden garalmagyna getirdi.

1963-nji ýylda Ženewada ösüş maksady bilen ylym we tehnika boýunça BMG-nyň konferensiýasy geçirildi.

1979-njy ýylda Wenada şu mesele boýunça II konferensiýa çagyryldy. Bu konferensiýada 2000 ýyla çenli ylym we tehnika çygry hereketiň Bütündünýä meýilnamasy 3 topara bölündi. 65 hödür-n ybaratdyr.

1. Ösüp barýan döwletleriň ylym-tehniki berkitmäge degişli hödürlemeler.

2. Ylym we tehnika çygryndaky bar bolan gurluşy üýtgedip guramaga degişli bolan döwürler.

3. Ylym we tehnika çygrynda BMG-nyň ulgamynyň ähmiýetini güýçlendirmäge degişli bolan hödürlemeler.

Wena konferensiýasynyň hödürnamalaryna laýyklykda BMG-nyň Baş Assambleýasynyň ösüş maksatlary ylm we tehnika boýunça Hökümetara komitetini esaslandyrdy we BMG-nyň sekretariýadynyň çäklerinde ylym we tehnika boýunça Merkezi dörettdi.

1981-nji ýylda BMG-sy ösüş maksaty boýunça ylym we tehnikany maliýeleşdirmegiň ulgamyny döretmek barada birnäçe çäreleri kabul etdi.

1992-nji ýylda ykdysady we sosial Geňeş Baş Assambleýasynyň hödürnama laýyklykda Hökümetara komitetiň ýerine ösüş makstlary üçin ylym we tehnika boýunça konsultatiw komiteti we ylym we tehnika boýunça Merkezi esaslandyrdy.

Sebitleýin derejede BMG-nyň goramagynda aýry-aýry ylym-tehniki problemalar boýunça halkara konferensiýa geçiriler. (ilat meselesi boýunça 1974-nji ýyl, deli, suw resursy boýunça 1974ý, Argentina, energiýanyň täze çeşmeleri boýunça 1981, Noýrobi).

BMG-nyň ýöriteleşdirilen edaralar we beýleki halkaara guramalary tarapyndan ylmy barlaglaryň toplumlaýyn maksanamsynyň amala aşyrylmagy alnyp barylýar.

ÝUNESKO-da halkara gidrologik ýylynyň çäklerinde “Adam we biosfera”, FAO-nyň we BMG-nyň “Dünýä balyk resursyny bahalamak Maksatnamasyny” şeýle hem bütündünýä Meteorologik Guramasynyň klimaty öwrenmek boýunça birnäçe maksatnamany, MAGATE-ň we BMG-nyň “Çernobel Maksatnamasy” atly maksatnamalary ry görkezmek bolar.

ÝUNESKO-nyň çäklerinde ylym-tehnika maglumatlaryň halk ulgamy döredildi.

Ösüp barýan döwletlere ylym tehniki kömek BMG-nyň ösüş maksatnamasy we ýörite edara,

sebabi ykdysady komissiýalar we beýlekiler tarapyndan alnyp barylýar.

BMG-nyň ösüş maksatnamsy özüniň işini 3 formada amala aşyrýar:

1. Döwlet we şahsy sektor çäginde tehnologiýalary bermeklige ýardam etmek.

2. Ylym-tehniki kadrlary okuw merkezlerini döretmek, kursy, seminarlary geçirmek bilen taýýarlamaga ýardam etdi.

3. BMG-nyň okuw jaýlarynda (BMG-nyň Uniwersitet).

BMG-nyň Parahat Uniw, ÝUNITAR we beýlekileri okamaklyga mümkinçilik bermek.

Ylmy-tehniki hyzmatlaryň şu formany tapawutlandyrýar: koordinirmek, kooperasiýa, assosiasiyä, garmonizasiýa (sazlaşyk), sebitleýin integrasiýa.

Koordinirmek – ylmy-tehniki çygrynda koordinirmek döwletleriň umumy syýasatyny işjeňleşdirmek usulydyr. Koordinirmek netijesi bolup bilelikdäki ylym-tehniki iş çygryndaky halkara maksatlary çykyş edýär.

Kooperasiýa - ylmy barlaglary guramaklygyň halkara hukuk formalar, bu ýagdaýda döwletler halkara şertnamasy ýa-da bilelikdäki maksatnamalaryň esasynda umumy tema ýa-da barlygyň maksatnamasy boýunça ylmy –barlaglary işläp taýýarlaýarlar.

Assosiasiyä – ylmy tehniki çygrynda giň daşarky gatnaşyklaryň birleşigini aňladýar. Mysal üçin, milletiň Britan Arkalaşyklarynyň çäklerinde

ylmy birleşikler, Goşuluşmazlyk hereketi, Ilantadar topary.

Garmonizasiýa – (Sazlaşdyrmak) – döwletleriň ylym-tehniki işleriniň has çuňrazylygyny aňladýar. Garmoniýa ýörelgesine esaslanan halkara hukuknamasy deňişli halkara guramalarynyň howandarlygynda geçmeginden işiň ýörelgelerini belleýär.

Mysal höküminde: Ýewropa sowetiniň, ykdysady hyzmatdaşlyk we Ösüş Guramasynyň, Ýewropa Bileleşigi çäklerinde hereket edýän şertnamasyny görkezmek bolar.

Sebitleýin integrasiýa – dürli derejedäki hyzmatdaşlygy üpjün etmäge ýardam edýär. Şeýle integrasiýa derejeleri Skandinaw döwletleri, Daniýa, Finlandiýa, Islandiýa, Norwegiýa we Şwesiýa.

Bu döwletleriň ylym we ýokary bilim çygrynda okuw maksatnamalaryna belli bir talaplar berkidilýär.

Bir döwletlerde bellenen stipendiýalar, grantlar, posobiýalar beýleki döwletleriň ýokary okuw jaýlarynda ulanyp bolar. Ylmy barlaglar çygrynda hem birnäçe umumy skandinaw instituty emele geldi. Ylym we tehniki çygry umumy häsiýetli şertnamalar we maksatnamalar BMG-nyň ulgamynda ylym we tehniki çygrynda şular wezipeler amala aşyrylýar:

1. Ylym we tehnika çygrynyň syýasaty işläp taýýarlamak (PROON-maliýeşdirmek, FAO, ÝUNESKO, WOIS we BMG-nyň şereketleriniň ykdysady we sosial ösüş

- (DESR) boýunça Departamenti tarap amala aşyrýar).
2. Ylym – tehniki progresiň ugurlaryny saklamak ylym we tehnikany ösdürmek maksady bilen BMG-nyň Gaznasyny maliýeşdirilipdir we DESR, UNIDO amala aşyrýar.
 3. Ylym barlaglaryň maksatnamasyny amala aşyrmak (PROON-maliýeşdiripdirler ýerine ýetiriji- WOZ, UNESCO).
 4. Tejribe ylmy berlaglaryň netijelerini ulanmak (PROON, ÝUNFPA maliýeşdirmäni ýerine ýetirýär. (ilat boýunça gazna), UNIDO, FAO, WOZ).
 5. Sebitleýin we halkara gatnaşyklary guramak (Maliýeşdirilýär: PROON, UNESCO, UNIDO, FAO, WOZ, MFR (oba hojalyk ösüşiniň Halkara Gazna)).
 6. Bilimi ösdürmek we ylym we tehniki çygrynda hünärmenleri taýýarlamak (maliýeşdirilýär: PROON, WOIS, UNISEF, MFSR, ýerine ýetiriji – UNESCO, WOZ, MOT, FAO, UNIDO, BMO, WOIS).
 7. Tehnologiyalary edinmek, (almak) we baha bermek (PROON, UNISEF, UNFTA – maliýeşdiripdir, ýerine ýetiriji – DESR, UNISEF, WOIS, MFSR);
 8. Ylym – tehniki işgärleriň işini üpjün etmek (PROON, UNESCO maliýeşdiripdir, UNESCO ýerine ýetiripdir).

9. Tehniki kömegi bermek, (PROON, UNISFR maliýeleşdirýär, UNIDO, UNESCO, WOZ, FAO amala aşyrylýar).
10. Intellektual eýeçiligi goramak (PROON – maliýeleşdiripdir, WOIS, UNIKIAD amala aşyrypdyr).
11. Maglumat (habar beriş işi) (UNESCO maliýeleşdiripdir, UNESCO, WOIS amala aşyrypdyr).

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerine radio, TV, çap edilen, ýazgy edilen ses we wizual önümi ýokarlandyrmak degişlidir.

Aşakdaky hukuk namalary köpçülikleýin habar berişniň kadalarynyň çeşmeleri:

- BMG-nyň Baş Assambleýasynyň kararnamasy 100 (II) 03.11.1947ý. (agressiw uruşlary wagyz etmekligi);
- 1966ý. Raýat we syýasy hukuk dokumentleri Halkara pakty (20 madda islendik urşy wagyz etmegi ksnuny gadagan etmek);
- 1936ý. Parahatçylygyň hatyrasyna radioýaýlymyny ullanmak;
- 1982ý. Döwletiň içerki işine goşulmaklyga we interwensiýa ýol bermezlik bar. BMG-nyň Jarnamasy (обязанность государств воздерживаться от клеветнич. Кампаний, оскорбительной или враждеб. Пропаганда с целью вмешательства во внутр. Дела друг. стран);

- 1965 ý. Ynsanparazçylygyň ähli görnüşlerini ýok etmek hakyndaky halkara konwensiýa we beýlekiler.
- Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini ulanmagyň tehniki we täjirçilik jähtleri şu aşakdaky hukuknamalary bilen düzgünleşdirilýär.
- Elektro aragatnaşygyň halkara kanunçylgy, 1991ý. Ženewada konwensiýalaryň täze redaksiýasy kabul edildi we 01.07.1994ý güýje girdi;
- Konwensiýa o липе обмена изданиллеи 1958 .
- Brýussel konwensiýa o распространении не сущему программы сигналов, передаваемые через спут. 1971г.

Sebitleýin derejde köp radioýaýlym soýuzy döredilipdir (ýewropa radio soýuzy).

Edebiýat:

1. Курс международного права. В семи томах – Т.4. Москва, 1991г.
2. Борисов К.Г. Международно – правовые аспекты сотрудничества государств в области науки и техника. Москва , 1992.

MAZMUNY

Giriş.....	9
Häzirki zaman halkara hukugynyň düşünjesi.....	13
§ 1. Halkara hukugynyň döreýşi we onuň aýratynlyklary.....	13
§ 2. Halkara hukugynyň wezipeleri. Halkara hukugynda kadalaryň emele gelşi.....	14
§ 3. Halkara hukugynyň we milli hukugyň arabaglanşygynyň görnüşleri.....	16
§ 4. Türkmenistan – halkara gatnaşyklarynyň deňhukukly agzasy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasatdaky üstünlikleri.....	22
Halkara hukugynyň taryhy we ylmy.....	26
§1. Halkara hukugynyň taryhynyň döwürleri. Gadymy döwür we halkara hukugy.....	26
§2. Orta asyrdaky halkara hukugy. Klassyk döwrüniň halkara hukugy.....	30
§3. Häzirkizaman halkara hukugy.....	35
Halkara hukugynyň çeşmeleri.....	38
§1. Halkara hukugynyň çeşmeleri barada düşünje.....	38

§2.Halkara hukugynyň kadalary we olaryň toparlandyrylyşy.....	41
--	----

§3.Halkara hukuk döredijiligi. Halkara hukugynyň kodifikasiýasy.....	43
---	----

Halkara hukugynyň ýörelgeleri.....51

§1.Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleri barada düşünje.....	51
---	----

§2.Halkara hukugynyň esasy ýörelgeleriň görnüşleri.....	52
--	----

Halkara hukugynyň subýektleri.....62

§1. Halkara hukuk ykrar etmek . Subýektler barada düşünje we olaryň görnüşleri.....	62
--	----

§2.Döwletler halkara hukugynyň esasy subýektidir....	63
--	----

§3.Halkara guramalar halkara hukugynyň subýektidir. Azatlygy ugrunda göreşýän milletler.....	67
---	----

Halkara hukugynda döwletleriň hukuk mirasdarlygy.....71

§1. Hukuk mirasdarlyk barada düşünje. Kontinuitet we döwletleriň hukuk mirasdarlygy.....	71
---	----

§2.Hukuk mirasdarlygynyň görnüşleri.....	75
--	----

§3.Türkmenistanyň halkara şertnamalar babatynda hukuk mirasdarlygy.....	77
--	----

Halkara hukugynda territoriýa meseleleri.....80

§1. Territoriýa barada düşünje. Territoriýanyň
görnüşleri.....80

§2. Halkara territoriýalaryň hukuk statusy.....83

**Halkara hukugynda milletiň we raýatlylygyň
meseleleri.....88**

§1. Millet we raýatlyk barada düşünje.....88

§2. Raýatlyk we onuň halkara-hukuk statusy.....89

§3. Türkmenistanyň raýatlygy.....95

Halkara şertnamalar hukugy.....98

§1. Halkara şertnamalar hukugynyň düşünjesi,
çeşmeleri we subýektleri. Halkara şertnamalaryny
toparlandyrmak (klassifikasiýa) we tertipleşdirmek
(kodifikasiýa).....98

§2. Halkara şertnamalaryny baglaşmaga hukuk,
ygtyýarlylaryň hukuklary we borçlary. Halkara
şertnamasynyň güýje giriş usullary. Halkara
şertnamalaryny tassyklamak, düşündirmek we oňa
edilýän bellikler. Halkara şertnamalarynyň
ratifikasiýasy. Türkmenistanyň halkara
şertnamalarynyň ratifikasiýasy.....108

§3. Halkara şertnamalaryň ýatyrylyş usullary.
Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň
denonsasiýasy.....118

Halkara konferensiýalary.....123

§1. Halkara konferensiýalary - köptaraplaýyn diplomatiýanyň serişdesi. Halkara konferensiýalaryny taýýarlamak we prosedura düzgünleri.....123

§2. Konferensiýalaryň jemleýji resminamalary. Halkara konferensiýalarynda delegasiýalaryň hukuk statusy.....126

Halkara guramalar hukugy.....128

§1. Halkara guramalar hukugynyň düşüňjesi we çeşmeleri.....128

§2. Halkara guramalaryň döremegi we olaryň klassifikasiýasy. Halkara guramalarynda agzalyk we olaryň organlary. Halkara guramalarynda hukuk döredijilik prosesi.....130

§3. Halkara guramalarynda hukuk döredijilik prosesi. Tertipnama guramanyň işiniň esasydyr. BMG - umumy häsiýetli halkara guramasy. Sebitleýin häsiýetli guramalaryň görnüşleri.....142

§4. Türkmenistan- halkara guramalaryň agzasy.....148

Halkara hukugynda jogapkärçiliginiň umumy häsiýeti we görnüşleri.....154

§ 1. Halkara-hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleri. Halkara-hukuk bozulmalarynyň klassifikasiýasy.....154

§ 2. Döwletleriň halkara-hukuk jogapkärçiliginiň
görnüşleri. Halkara guramalarynyň jogapkärçiligi.....159

§ 3. Fiziki şahslaryň halkara jenaýat
jogapkärçiligi.....160

**Halkara jedellerini parahatçylykly çözmegiň
meseleleri.....161**

§ 1. Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek barada
düşünje. Halkara jedellerini çözmegiň serişdeleriniň
görnüşleri.....161

§ 2. Ylalaşdyryjy serişdeler.....164

§ 3. Kazyýet serişdeleri.....169

§ 4. Halkara guramalaryň jedelleri çözmekdäki orny...173

Diplomatik hukugy.....176

§ 1. Diplomatik hukugy aýratyn hukuk pudagy.
Diplomatik hukugyň çeşmeleri. Döwletleri ykrar
etmek we diplomatik gatnaşyklary ýola goýmak.....176

§ 2. Diplomatik wekilhananyň ýolbaşçysyny
bellemekligiň we wezipesine girişmegiň tertibi.....182

§ 3. Diplomatik wekilhananyň gurluşy we
personaly.....187

§ 4. Diplomatik korpus. Diplomatik ranglar.....190

§ 5. Diplomatiýa ýeňillikler we eldegrilmesizlikler.....	193
§ 6. Türkmen diplomatiýasynyň taryhy ösüşi.....	198
Konsullyk hukugy.....	207
§ 1. Konsullyk gatnaşyklary. Konsullyk hukugynyň çeşmeleri.....	207
§ 2. Konsullyk institutynyň taryhy döwürlerde ösüşi..	210
§ 3. Türkmenistanda konsullyk gullugynyň döredilmegi.....	219
Daşky gurşawyň halkara- hukuk goragy.....	223
§ 1. Daşky gurşawyň halkara-hukuk goragy barada düşünje we onuň ýörelgeleri.....	223
§ 2. Daşky gurşawy goramak boýunça halkara sertnamalary we halkara konferensiýalary.....	226
§ 3. Halkara daşky gurşaw kazyýeti.....	233
§ 4. BMG-niň Daşky gurşawy goramak boýunça Maksatnamasy (ÝUNEP).....	235
Halkara hukugynda halkara howpsuzlyk meseleleri.....	240
§ 1. Halkara howpsuzlyk hukugy barada düşünje.....	240

§ 2. Halkara howpsuzlygynyň görnüşleri.....	244
§3. Ýaragsyzlanmak we ynanç çärelerini berkitmek.....	247
Halkara ynsanperwerlik hukugy.....	250
§ 1. Halkara ynsanperwerlik hukugynyň düşünjesi we çeşmeleri.....	250
§ 2. Harby hereketleriniň başlanmagynyň hukuk taýdan düzgünleşdirilişi.....	255
§ 3. Ýaragly çaknyşyklara gatnaşyjylar.....	256
§4. Urşuň pidalarynyň halkara-hukuk goragy. Urşy alyp barmagyň gadagan edilen ususly we serişdesi.....	260
§ 5. Harby hereketleriň we uruş ýagdaýynyň tamamlanmagyny halkara-hukuk taýdan düzgünleşdirmek.....	261
Halkara möçberinde adam hukuklaryny goramaklyk.....	264
§1. Adam hukuklary barada düşünje.....	264
§2. Adam hukuklarynyň görnüşleri.....	267

§3. Adam hukuklary bilen meşgullanýan edaralar.....	270
---	-----

Halkara ykdysady hukugy.....272

§1. Halkara ykdysady hukugy barada düşünje. Ykdysady hukugyň orny, çeşmeleri we maksatlary, wezipeleri.....	272
---	-----

§2. Halkara ykdysady hukugynyň ýörelgeleri.....	276
---	-----

§3. Halkara söwda şertnamalarynyň görnüşleri we olaryň güýje girmek usullary.....	278
---	-----

§ 4. BMG-niň ýöriteleşdirilen ykdysady edaralary.....	286
---	-----

§5. Sebitleyin halkara ykdysady guramalar.....	297
--	-----

Halkara deňiz hukugy.....301

§ 1. Halkara deňiz hukugy barada düşünje. Deňiz giňişlikleriniň klassifikasiýasy. Halkara deňiz hukugynyň çeşmeleriniň görnüşler.....	301
---	-----

§ 2. Halkara deňiz hukugynda territorial deňiz barada düşünje.....	306
--	-----

§ 3. BMG-niň 1982-nji ýyldaky deňiz hukugy boýunça Konwensiýasynyň halkara- hukuk ähmiýeti.....	309
---	-----

§ 4. Hazar deňziniň geosyýasy ýerleşişiniň ähmiýeti we hukuk režimi.....	313
Halkara howa hukugy.....	319
§ 1. Halkara howa hukugynyň düşüňjesi. Halkara howa hukugynyň çeşmeleri.....	319
§ 2. Halkara howa hukugynyň esasy ýörelgeleri....	328
§ 3. Halkara awiasiýa guramalary.....	331
Halkara hukugynyň gelejegi.....	335
§ 1. Halkara hukugynyň çaklamasy.....	335
§ 2. XXI asyryň halkara hukugy.....	339
Ylmy - tehniki hyzmatdaşlygyň halkara-hukuk düzgünleşdirilişi.....	342
§ 1. Halkara ylmy- tehniki hyzmatdaşlygyň düşüňjesi we çeşmeleri.....	342
§ 2. Ylmy – tehniki hyzmatdaşlygyň halkara -hukuk namalary we ýörelgeleri. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini ulanmak çygryndaky halkara hyzmatdaşlyk.....	344